

Treball Final de Màster
Màster en Història Contemporània i Món Actual
Universitat de Barcelona | Universitat Oberta de Catalunya

«Anar a servir»

**Una aproximació al servei domèstic i al treball de les
minyones a partir de fonts demogràfiques**

Catalunya, 1848-1930

*Aquest treball ha guanyat el Premi Rosalind
Franklin al millor TFM amb perspectiva de
gènere de la Universitat de Barcelona (UB)
de l'edició 2019-2020.*

Tura Tusell Latorre
Directora: Cristina Borderías Mondéjar
Curs: 2019-2020

Agraïments

Aquest Treball Final de Màster no hagués pogut ser possible sense l'acompanyament de moltes persones.

En primer lloc, volia agrair a la doctora Cristina Borderías, per confiar en mi i per guiar-me en aquesta empresa. El grup de recerca Treball, Insititucions i Gènere (2017SGR-1258) m'ha permès gaudir d'una beca de col·laboració, finançada per l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya, que ha sigut essencial en el meu procés de formació i que m'ha permès disposar de les fonts utilitzades en aquesta recerca. Aquest treball no hagués estat possible sense el coneixement adquirit en aquest darrer any i mig.

En segon lloc, volia també agrair als companys de la 2009. Tot i el distanciament que ha suposat la COVID-19, durant els primers mesos d'aquest treball vaig poder compartir amb ells interessos i dubtes. Parlar sobre les recerques respectives, compartir problemàtiques i proposar-nos solucions ha contribuït a donar forma al present treball.

Per últim, aquest treball té un gran deute amb totes les persones que han estat al meu costat tots aquests mesos. El suport que he rebut d'elles i l'escolta que m'han proporcionat m'han permès tirar-lo endavant. A la Roser i al Ricard, per creure sempre amb mi i ajudar-me quan ho he necessitat. A la meva germana, la Martina, per l'interès que sempre ha posat en tot el que li explicava. Al Joan per ser-hi incondicionalment, per llegir-se el que escrivia i, sobretot, pels riures. A l'Andrea, per caminar juntes. I a totes les de Casa per ser Família.

Índex

Introducció.....	3
<i>Hipòtesi, objectius i estructura</i>	<i>3</i>
<i>El concepte de treball i el servei domèstic</i>	<i>5</i>
1. El servei domèstic a Europa: un estat de la qüestió	7
2. Fonts i metodologia	23
2.1. <i>Les fonts demogràfiques i el servei domèstic</i>	<i>23</i>
2.2. <i>Metodologia</i>	<i>30</i>
3. La feminització del servei domèstic	33
3.1. <i>Homes al servei: criats, mossos, aprenents i dependents</i>	<i>33</i>
3.2. <i>El servei domèstic com un treball de dones</i>	<i>41</i>
4. Un fenomen urbà? Quantificació i distribució del servei domèstic	47
4.1. <i>El servei domèstic a través dels CNP.....</i>	<i>47</i>
4.2. <i>El servei domèstic a través dels padrons municipals.....</i>	<i>50</i>
5. Qui eren les minyones?	65
5.1. <i>Servei domèstic i cicle vital.....</i>	<i>65</i>
5.2. <i>Immigració i alfabetització</i>	<i>77</i>
6. Qui contracta les minyones?.....	87
6.1. <i>Professions dels caps de família</i>	<i>87</i>
6.2. <i>Família, reproducció i contractació de criades.....</i>	<i>93</i>
Conclusions	100
Bibliografia	104

Introducció

L'elecció del tema d'aquest treball respon a diversos motius. En primer lloc, hi pesa sobretot el meu interès per la història de les dones i per la història amb perspectiva de gènere. Aquest interès, que vinculo a una consciència feminista que he anat cultivant, ha fet que em decidís per una temàtica que em permetés abordar l'estudi des d'aquest punt de vista. En segon lloc, destacaria també l'interès per la història social i la història del moviment obrer, amb la qual em vaig iniciar de forma tímida en alguns treballs bibliogràfics del Grau. Però, ha sigut sobretot a partir del Màster que he pogut aprofundir en el meu coneixement sobre la història social i, en concret, la història del treball. Destacaria dos factors: per una banda, l'assignatura del doctor Llorenç Ferrer *Configuració i processos de formació en la societat contemporània: el model català*; i per l'altra, una beca de col·laboració sota la direcció de la doctora Cristina Borderías al grup de recerca Treball, Institucions i Gènere. Aquesta experiència em va obrir les portes no només a un gran ventall de temàtiques, sinó també al tractament de fonts històriques –noves en aquell moment per mi– com les utilitzades en aquest treball.

Estudiar un col·lectiu com el de les serventes domèstiques m'ha permès, per tant, unir història de les dones i història del treball. Al mateix temps, la vinculació entre el servei domèstic i el treball reproductiu em va estimular a l'hora de triar aquest tema, ja que s'escapava de la centralitat que ha tingut el treball industrial tant en la historiografia com també en el meu propi imaginari sobre el treball femení en el passat. Així, posar el focus sobre un grup laboral com el de les criades domèstiques ha suposat un repte, ja que m'ha obligat a (re)concebre la pròpia definició de treball, una tasca que fins ara havia aplicat a l'estudi històric de forma molt vaga.

Per últim, voldria afegir que aquest treball pretén contribuir al coneixement sobre el servei domèstic a la realitat catalana, del que encara se'n sap poc, fet que justifica també la tria de la temàtica. Si bé a Europa des de la dècada dels 60 del segle passat la demografia històrica, la història de la família i, posteriorment, la història del treball van posar el focus sobre el servei domèstic, el cert és que en el cas català comptem amb pocs estudis encara sobre aquest sector laboral. Cal destacar l'obra de la doctora Mònica Borrell sobre el servei domèstic barceloní a la primera meitat del segle XX, però, així i tot, poc s'ha escrit sobre aquest sector laboral al segle XIX i al segle XX més enllà de la capital catalana.

Hipòtesi, objectius i estructura

Aquest treball parteix de la hipòtesi que el servei domèstic hauria sigut un sector laboral molt present a la Catalunya preindustrial, tant a l'entorn urbà com al rural, però que a partir de mitjans segle XIX es perfilà com fenomen eminentment urbà. Aquest procés aniria de la mà de la feminització i la ruralització de la seva mà d'obra, al mateix temps que la contractació de criades passaria a ser una pràctica exclusiva de les classes benestants.

Abordar aquesta temàtica exigiria del tractament d'una gran quantitat de fonts, així com l'anàlisi de diversos aspectes. En aquest treball, i com a primer pas a una investigació que s'espera que

pugui continuar¹, s'analitza des d'una vessant quantitativa, mitjançant l'estudi de dues fonts històriques: els Padrons Municipals i els Censos Nacionals de Població. Es tracta d'una primera aproximació, que no pretén ser exhaustiva degut a les limitacions que presenten les mateixes fonts –i que es detallen en l'apartat de Fonts i Metodologia–, però que ens han de permetre dibuixar un marc de referència per al seu estudi.

També, cal tenir en compte la no equivalència entre els termes *servei domèstic* i *serventes* en tots els contextos històrics. El servei domèstic al segle XIX era un sector mixt i heterogeni, en el qual les serventes domèstiques n'eren una de les ocupacions que en formaven part. Tanmateix, depenent del moment històric se n'inclouen també d'altres. L'objecte d'estudi del treball és, de forma concreta, l'ocupació de serventa, tot i que el seu estudi implica parlar també de la configuració del servei domèstic en el seu conjunt. D'aquesta manera, i seguint la hipòtesi plantejada, el treball presenta els següents objectius:

- Analitzar la composició per sexes del servei domèstic
- Analitzar l'evolució quantitativa del servei domèstic en el període 1860-1930
- Analitzar les característiques sociodemogràfiques de les serventes en quant a edat, estat civil, procedència i alfabetització
- Analitzar la composició dels qui contracten serventes en quant a la professió i la tipologia familiar

Gràcies a l'experiència amb la beca de col·laboració al grup de recerca Treball, Institucions i Gènere se m'ha posat a disposició la base de dades PADROCAT, que actualment compta amb 163 padrons corresponents a 62 municipis entre 1836 i 1950. En un primer moment, es pretenia augmentar la mostra buidant altres padrons, però la situació actual marcada per la COVID-19 i el tancament dels arxius no ho van permetre. Així, la delimitació cronològica del treball obeeix als padrons que tenia disponibles, decidint aturar-me al 1930.

L'estructura del treball respon a aquests objectius. En una primera part es presenta un estat de la qüestió, que ha de permetre situar aquest treball en la producció historiogràfica del servei domèstic en l'àmbit europeu. Després hi trobem un segon apartat en el qual es presenten les fonts tractades i s'explica la metodologia emprada. Posteriorment hi trobem la presentació dels resultats, el que constitueix el cos del treball i que es divideix en quatre parts. El tercer apartat pretén reflexionar al voltant de la feminització del servei domèstic a partir de l'estudi d'aquelles ocupacions que comportaven coresidència –i que podrien assimilar-se al servei depenent del moment històric– i de la seva composició per sexes. En el quart apartat s'intenta una aproximació a una quantificació, amb la qual es pretén veure en quins llocs el servei domèstic –i, en concret, les serventes–, perdé pes i, per contra, en quins altres el guanyà. Es procura vincular aquestes fluctuacions amb les estructures socioeconòmiques dels diferents espais estudiats. En el cinquè apartat s'analitza la composició sociodemogràfica de les serventes a partir de l'estudi de les

¹ Aquest treball pretén ser l'inici d'una tesi doctoral dirigida per la doctora Cristina Borderías i que estaria incerta en el projecte de recerca del Ministeri de Ciència i Innovació «Mundos del trabajo en transición (1750-1930): cualificación, movilidad y desigualdades»; (HAR2017-84030-P, IP: Cristina Borderías) desenvolupat pel grup de recerca Treball, Institucions i Gènere (SGR2017-1258).

següents variables: edat, estat civil, procedència i alfabetització. Per últim, en el sisè apartat, es posa el focus sobre les llars ocupadores de serventes, posant èmfasi en les professions dels caps de família i contemplant també altres característiques d'aquestes famílies, com el nombre de membres, de fills o de dones ocupades. Tanquen el treball les conclusions.

El concepte de treball i el servei domèstic

Analitzar un sector laboral com el del servei domèstic exigeix una reflexió al voltant de la conceptualització del terme *treball*. Com algunes teòriques feministes van posar de manifest a partir de la dècada dels 60 del segle passat, el concepte de treball és fruit d'un procés de construcció històrica, un procés que no és neutre en quant al gènere. D'aquesta manera, es posaren de relleu les limitacions del concepte *treball*, que no contemplava totes les activitats necessàries per la reproducció dels grups humans, sinó únicament aquelles encarades al mercat (a l'esfera pública) i retribuïdes amb un salari (Sarti et al., 2018, p. 15). L'elaboració històrica d'aquesta significació és fruit d'una invisibilització i desvalorització del treball domèstic i de cures, desenvolupat principalment per les dones a l'àmbit privat de la llar i essencial per la reproducció de la mà d'obra, però mancat de retribució econòmica, no considerat productiu i ocult en les anàlisis economistes clàssiques. És el que la sociòloga marxista i feminista Silvia Federici anomenà el *patriarcat del salari* (Federici, 2018).

El servei domèstic, tot i ser sovint retribuït, també fou considerat com a improductiu, en no estar destinat a produir mercaderies per al mercat. Així ho escrivia l'economista clàssic Adam Smith, en la seva obra *Wealth of Nations* (1776):

«The labour of some of the most respectable orders in the society is, like that of menial servants, unproductive of any value, and does not fix or realize itself in any permanent subject; or vendible commodity, which endures after that labour is past, and for which an equal quantity of labour could afterwards be procured»².

Aquesta perspectiva econòmica també influí les primeres lleis protectores del treball, promulgades a Espanya des de finals del segle XIX. Aquestes lleis hagueren de definir allò objecte de protecció, el que establí una dicotomia entre aquelles activitats considerades treball formal i, per tant, a protegir, i aquelles considerades treball informal o no-treball. La prevalença d'una visió "maquínica" i industrial excloué algunes activitats d'aquesta delimitació del concepte treball. També el caràcter extradomiciliari com a característica constitutiva del treball en aquestes lleis deixà fora de consideració el treball desenvolupat en el si de les llars, com és el del servei domèstic. Com escriu Ubaldo Martínez (1995):

«[Con] la cualificación del trabajo como una actividad que se efectúa fuera del domicilio (...) se excluyen de aquello que debe ser considerado trabajo todas las actividades realizadas, básicamente por las mujeres, [sic.] en su propio domicilio así como el servicio doméstico y el trabajo a domicilio» (Martínez Veiga, 1995, p. 141).

Al mateix temps, les definicions d'obrer i operari en la legislació protectora feien prevaldre el caràcter extradomèstic per sobre el caràcter retributiu de l'activitat, el que comportava un clara

² Smith, Adam (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Llibre II, capítol III, "Of the Accumulation of Capital, or of Productive and Unproductive Labour", II.3.2. Citat per: (Sarti et al., 2018, p. 17).

exclusió de totes les persones –principalment dones– que treballaven *al* domicili o *a* domicili, independentment de si rebien, o no, un salari a canvi (Ibid, p. 25). Així, la qualitat de domesticitat del servei domèstic el feia més susceptible a ser regulat pel dret de família que pel dret laboral, assumint una relació paternalista que s'establiria entre amo i criat (Ibid, p. 144-145) i quedant exclòs de la legislació laboral fins a la Segona República (Borrell Cairol, 2020; Espuny Tomàs, 2014).

Des de la història de les dones i la història del gènere s'ha estudiat no només el caràcter excloent, construït històricament, del concepte de *treball*, sinó que també s'han buscat mecanismes per superar l'opacitat de les fonts respecte el treball femení. S'han posat en valor les diferents tasques econòmiques desenvolupades per dones tant dins com fora de la llar, qüestionant així les tesis econòmiques clàssiques, un propòsit al qual també pretén contribuir, modestament, el present estudi.

1. El servei domèstic a Europa: un estat de la qüestió

L'estudi del servei domèstic té una llarga trajectòria a Europa³. A partir de la dècada dels 60 del segle passat, la demografia històrica s'interessà pel servei domèstic, un fenomen que es va percebre com fonamental en la formació de les llars europees preindustrials. Així, la primera aproximació es feu des de la demografia històrica i la història de la família. Temes com les pautes matrimonials, la formació de les llars, l'estudi de la infantesa o l'interès sobre la vida quotidiana donaren lloc a publicacions sobre el servei domèstic en les darreres dècades del segle passat.

Des de la Història del Treball, en canvi, el focus es posà durant molt temps en el treball fabril, propi del canvi industrial i símbol de la classe obrera *canònica*. De fet, la pròpia concepció del treball provocava una manca d'interès pel treball domèstic, estretament lligat al servei domèstic i considerat no productiu, al mateix temps que la feminització d'aquest sector laboral afavoria la falta d'atenció per part dels historiadors. La percepció del servei domèstic com un fenomen propi del passat preindustrial i condemnat a desaparèixer davant del progrés social i tecnològic –enfront d'una nova forma de treball pròpia de la modernitat industrial–, en relativitzava encara més la importància que tingué en els mercats de treball europeus.

Tanmateix, el desenvolupament d'una historiografia feminista, que aportava una perspectiva de gènere i qüestionava la pròpia definició de treball per tal d'incloure-hi el treball reproductiu i de cures, va permetre posar de nou el focus en el servei domèstic i ampliar-ne l'anàlisi. La història de les dones, que pretenia reconstruir la història d'aquestes en el passat, començà a interrogar-se sobre les condicions del treball de les dones empleades en el servei domèstic, les seves trajectòries laborals i vitals, la vinculació entre el servei domèstic, els fenòmens migratoris i la mobilitat social, la relació entre el servei domèstic i el matrimoni o el paper d'aquest com una preparació per a la maternitat.

A partir dels anys 90 del segle passat, l'estudi del servei domèstic visqué un important auge arran de la organització el 1996 a Praga de la trobada *Le Phénomène de la Domesticité en Europe, XVIe-XXe centuries*, que sota la direcció de Antoinette Fauve-Chamoux donà lloc al primer estudi entre diferents universitats (Fauve-Chamoux, 1997). Aquesta col·laboració seguí amb el *Servant Project* (2002-2004), un projecte que pretenia posar en contacte diferents universitats per poder traçar anàlisis conjuntes i comparatives sobre el fenomen del servei domèstic. D'aquest projecte en sortiren diverses trobades i conferències, així com algunes publicacions de referència per l'estudi d'aquest tema (Fauve-Chamoux, 2004). Aquest projecte serví per plantejar, a partir d'estudis impulsats per diferents universitats i historiadors, el paper que tingué el servei domèstic en la formació de la societat i la identitat europea. S'abordaren temes com la relació entre el servei domèstic i el curs de vida, la legislació i regulació del servei domèstic, la relació entre servent, amo i família o el servei domèstic en el mercat de treball.

³ Aquesta petita introducció a l'estat de la qüestió, que representa una breu reconstrucció historiogràfica, s'ha fet a partir de la bibliografia citada al llarg de tot aquest apartat i, sobretot, del següent article: SARTI, Raffaella (2014). "Historians, Social Scientists, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work", in *International Review of Social History*. Vol. 59, pp. 279–314.

Des de llavors, noves qüestions s'han obert, a les quals la historiografia ha intentat donar resposta. Aquestes són, entre d'altres, l'evolució jurídica del servei domèstic, els canvis que aquest sector laboral patí durant la industrialització, els conflictes entre amos i servents, les violències patides pels i per les servents o el paper del servei domèstic en la formació d'identitats. També es reobriren antics debats, com el paper del servei domèstic com a etapa de la vida o la seva vinculació amb els fenòmens migratoris. La importància que ha pres el treball reproductiu i de cures assalariat en els darrers anys a la societat europea ha fet emergir nous estudis, que també se situen en una perspectiva de present. Així, estudis històrics, sociològics o antropològics han renovat el seu estudi.

Pel que fa a la historiografia catalana i espanyola, tot i la relativa importància de què ha gaudit el servei domèstic en comparació a altres països europeus, cal destacar-ne algunes aportacions imprescindibles, com és la recerca pionera de Carmen Sarasúa (1994) sobre el servei domèstic madrileny als segles XVIII i XIX. Isidro Dubert (1999, 2004, 2006) ha analitzat el servei domèstic a la Galícia rural, mentre que Aurelia Martín Caseres (2004) ha posat el focus en l'esclavitud i la servitud a l'Espanya moderna. S'han publicat, també, alguns estudis de ciutats espanyoles, com a Pamplona (Cía García, 1998) i Granada (Martínez López & Martínez Martín, 2017). Pel cas català, és necessari citar les aportacions de Mònica Borrell (2016a, 2016b, 2020) sobre el servei domèstic barceloní a la primera meitat del segle XX, així com el treball de Martín Iturralde (2014) sobre el treball infantil en el servei domèstic d'aquesta mateixa ciutat a cavall entre els segles XVIII i XIX. Recentment s'han publicat nous estudis referents a la segona meitat del segle XX (De Dios Fernández, 2018; Sáenz del Castillo Velasco, 2020).

En aquest apartat s'analitzaran els principals debats que ha suscitat l'estudi del servei domèstic a la historiografia europea, mirant des de quines perspectives els historiadors i historiadores s'han aproximat a aquest tema d'estudi i a quins consensos podríem dir que han arribat. Tot i que en les darreres dècades s'han multiplicat els estudis sobre el servei domèstic fora d'Europa⁴, uns estudis que han obert noves perspectives i experiències, aquests no es contempen en aquest estat de la qüestió, que se centra en la historiografia europea.

Què entenem per servei domèstic?

Una de les problemàtiques presents a l'hora d'estudiar el servei domèstic és, precisament, la dificultat a l'hora de definir l'objecte d'estudi. Plantejant-se aquesta qüestió, l'any 2005, en el marc del *Servant Project*, Raffaella Sarti publicà un article el títol del qual s'interrogava *Who are servents?* (Sarti, 2005d). En aquest text, la historiadora italiana destacava la ambigüïtat en la consideració de servent a l'Europa preindustrial, conseqüència de l'heterogeneïtat d'aquest, en ser un col·lectiu molt nombrós i enormement divers pel que fa a les tasques realitzades, el vincle familiar amb els amos, l'espai on es desenvolupava l'activitat o el tipus de retribució, entre d'altres.

⁴ Per les aportacions des dels estudis sobre el servei domèstic fora d'Europa: Van Nederveen, Elise (2017). "Temporary service? A Global Perspective on Domestic Work and the Life Cycle from Pre-Industrial Times to the Present". *Geschichte Und Gesellschaft*, 43, 217–239.

Així, pel que fa al treball realitzat pel servei domèstic a l'Europa preindustrial, ens trobem amb un sector enormement divers. No només persones que realitzaven treball estrictament domèstic eren considerades part d'aquest sector, sinó que moltes altres tasques eren desenvolupades per servents: patges de lliurea, jardiners, xofers o *jockeys*, per exemple, estaven integrats en aquest sector laboral. També eren considerats dins del servei domèstic el personal de fondes i altres establiments similars –cuiners, cambrers, majordoms...– així com dependents de comerços o els treballadors d'institucions hospitalàries o assistencials –infermeres, cambres, cuineres, etc. Al mateix temps, el servei domèstic englobava algunes professions enormement qualificades, com secretaris o professors particulars. Al camp, els servents o *mossos* es dedicaven a les tasques agrícoles, mentre que a les ciutats, les diferències entre aprenents i servents eren enormement confuses (Sarti, 2005a, p. 5). Aquesta multiplicitat de tasques, alhora, es traduïa en una gran varietat de tipologies de servents, que implicaven no només una especialització, sinó també una profunda jerarquització del servei, sobretot en aquelles cases on es contava d'un ampli personal. Malgrat la gran diversitat de tasques assumides pel servei domèstic, aquest ha tingut una forta vinculació amb el treball domèstic i de cures, assumit històricament per les dones. Això fa que, per una banda, es generi una frontera difusa entre el treball desenvolupat per aquestes com a esposes, mares o filles, i aquell realitzat per una persona externa a la família a canvi d'una retribució econòmica. També cal tenir en compte la fina divisió entre treball productiu i treball domèstic (Wall, 2004, p. 25), i el fet que mossos, aprenents d'oficis o dependents de comerços realitzessin alhora tasques domèstiques a la llar del mestre o amo. Com destaca Elise van Nederveen, «the lines between domestic chores and assisting in economic activities for the market were probably often blurred, both for female servants and male journeymen» (van Nederveen Meerkerk, 2017, p. 221).

Tot i la forta vinculació entre el servei domèstic i l'espai privat de la llar, les activitats del servei domèstic també es poden realitzar fora d'aquesta. Patges, que acompanyaven els seus amos en els trajectes, o xofers que els transportaven, acostumaven a treballar majoritàriament a l'espai públic. Les criades també havien de realitzar un seguit de tasques fora de la llar, com anar a comprar o fer la bugada. De la mateixa manera, els mossos agrícoles treballaven la gran part de les hores fora de la casa, mentre que el personal de comerços, establiments i institucions ho feien de cara al públic, i no en l'espai privat de la llar. Així, aquest és un sector també divers en quant a l'espai en què es desenvolupa el treball.

Per Sarti (2005d), una prova de la indefinició dels servents domèstics a les societats preindustrials era la coincidència, en moltes llengües europees, del terme emprat per anomenar al servent i per descriure una *persona jove*⁵, com succeeix també amb les paraules catalanes *minyona* i *minyó* o *mossa* i *mosso*⁶. Aquesta ambivalència podria reflectir l'estreta relació existent entre la joventut i

⁵ *Maid* en anglès, *Magd* i *Knabe/Knecht* en alemany, *garçon* en francès o *garzone* en italià (Sarti, 2005d, p. 6). El mateix cas passa amb la paraula sueca *piga* (Vikström, 2004, p. 103).

⁶ Pel que fa la paraula *minyó/na*, per exemple, l'Institut d'Estudis Catalans la descriu com a “noi o noia” així com a “noia de servei”, mentre *mosso* és definit com a “noi, noia” o com a “criat, especialment de masia”. Extret de: <https://dlc.iec.cat/>

el servei domèstic, referint-se a aquest treball més com una etapa de la vida que no com un professió en si mateixa. En la mateixa línia, Aurelia Martín Caseres (2004) reflexiona sobre l'origen epistemològic de la paraula castellana *criado*, que literalment significava «el hombre que sirve por su salario» i «el que ha recibido de otro la primera crianza, alimento y educación»⁷. Relació, aquesta, que també es pot establir en català, on segons l'Institut d'Estudis Catalans el verb *criar* significa «alletar, nodrir» i «instruir, educar». En aquest sentit, podem pensar en l'existència d'un cert vincle de parentiu entre el servent i la família a qui serveix –com efectivament a vegades succeïa–, alhora que ens permetria entendre el servei domèstic com una etapa d'aprenentatge. Veiem, per tant, com el mateix significat de les paraules utilitzades per referir-se als servents domèstics denoten certa imprecisió alhora de definir-ne el terme, que sovint es confon amb una època vital concreta, la joventut, o que s'assimila a relacions familiars de cria, prova també de la difusa frontera que existia a vegades entre un treballador domèstic assalariat o un membre de la família que realitzava tasques domèstiques.

En definitiva, la difícil definició del servei domèstic –com demostren les mateixes paraules utilitzades per anomenar-lo– en quant al treball realitzat i l'espai on es realitza, la consideració social i dins la família, la forma de retribució i el perfil dels treballadors, ha fet que, com proposa Raffaella Sarti, el servei domèstic es consideri «at the same time an employment and a *type of relationship*» (Sarti, 2005d, p. 6), o, en paraules de Carmen Sarasúa, una *condició* (caracteritzada per la dependència que es genera respecte l'amo) més que un treball (Sarasúa, 1994, p. 6).

El servei domèstic: una etapa de la vida?

L'estudi del servei domèstic, des dels inicis, ha anat estretament lligat a la història de la família i a la demografia històrica. Són freqüents, en els treballs sobre el servei domèstic, les referències a John Hajnal i Peter Laslett, dos historiadors que situaren el servei domèstic com una peça essencial en els patrons demogràfics i la formació de les llars en l'Europa moderna i contemporània.

John Hajnal, en la seva ja clàssica contribució, proposava un model demogràfic concret per l'Europa occidental, que es caracteritzava per una edat relativament alta d'accés al matrimoni i una proporció força elevada de celibat definitiu i que s'hauria consolidat al llarg del segle XVIII⁸ (Hajnal, 1965, p. 101). El que resulta interessant en aquest esquema és l'existència d'una etapa vital entre la infantesa i l'edat adulta, en què hi situaríem el pas pel servei domèstic. Com diu Hajnal, «it is a period of maximum productive capacity without responsibility for children; period during which saving would be easy» (Ibid, p. 134).

Seria en aquesta franja d'edat en què Petter Laslett (1988) hi situaria el pas pel servei domèstic. L'historiador britànic, estudiant les famílies a l'Europa preindustrial, identificà una gran quantitat

⁷ Definicions extretes del diccionari històric de la Real Academia Española, en concret del diccionari usual de 1817.

⁸ Cal fer èmfasi en el fet que les pròpies dades aportades per Hajnal semblen aportar algunes fissures en aquest model. Per exemple, Espanya presenta unes dades força més similars a les que descriu l'autor pel "East-European pattern" –menor celibat definitiu i una edat més precoç d'entrada al matrimoni– que pel model de l'Europa occidental. Com el mateix autor destaca, «significant departures from the European pattern may probably be found not only as one proceeds eastward but on the Southern edge of Europe as well. Parts of Southern Italy or Spain are more like Greece than like Belgium or Sweden» (Hajnal, 1965, p. 103).

de joves que vivien en famílies que no eren la seva pròpia, el que constituïria una etapa d'aprenentatge i d'estalvi, i el que Laslett anomenà la institució del servei⁹.

Segons aquestes tesis, assumides durant molt temps per la historiografia, el servei domèstic hauria representat una etapa de la vida per les persones que hi treballaren, aquella compresa entre que s'abandona la casa parental i es crea la pròpia llar. Això fa que aquest sector laboral estigués compost principalment de nois i noies joves i solters. No seria, per tant, una professió permanent, sinó una part de la trajectòria vital, compartida a més per molts individus, tant del món urbà com del rural. És el que la historiografia ha assumit com el *life-cycle servant*, considerat característic de l'Europa occidental.

Entendre el servei domèstic des d'aquesta perspectiva ens el fa definir com una veritable institució a l'Europa preindustrial (Sarti, 2005a, p. 37), que ajudaria a regular els recursos, en retardar l'edat de casament –amb una conseqüent disminució de la fecunditat–, un fet que alhora reduiria la pressió demogràfica. Seria un element imprescindible per tal que els i les joves obtinguessin els mitjans i les habilitats necessàries per l'establiment de la seva pròpia llar, jugant un paper important en la reproducció social.

L'aspecte cíclic del servei domèstic el feia una pràctica molt estesa en aquestes societats. El fet de percebre'l com una etapa de preparació pel món adult feia que el realitzessin persones de diversos orígens socials (Sarti, 2005a, p. 7), i la majoria servien en cases del seu mateix estatus (McIsaac Cooper, 2004, p. 283). Al mateix temps, tant cases humils com adinerades comptaven amb servent (Wall, 2004, p. 24), i la diferència requeia en el nombre de personal. Podríem dir, per tant, que tenia un cert caràcter interclassista. El fet de servir no tenia una significació d'estatus social, tot i que quedar-se de servent tota la vida sí que podia ser vist com un fracàs (Lundh, 2004, p. 78; Moring, 2004, p. 43).

L'esquema del *life-cycle service* s'ha vist molt operatiu en les societats preindustrials del nord-oest europeu: en la França preindustrial (Fauve-Chamoux, 1998), a Suècia i Finlàndia els segles XVII i XVIII (Moring, 2004), a la Suècia rural del segle XIX (Lundh, 2004), la Noruega del XIX (Sogner, 2004), l'Anglaterra preindustrial (McIsaac Cooper, 2004), o la República Txeca a tombant dels segles XIX i XX (Fialová, 2004), entre d'altres. Segons Richard Wall, aquest caràcter transitori del servei domèstic explicaria que a l'Anglaterra preindustrial dues tercers parts dels qui el composaven tinguessin entre 15 i 24 anys (Wall, 2004, p. 24). Tanmateix, la historiografia ha assenyalat algunes limitacions d'aquest model, en no contemplar la totalitat d'experiències del servei domèstic i no ser aplicable a totes les realitats geogràfiques i cronològiques que en un principi es pretenia.

Deborah Simonton (2011), estudiant el segle XVIII europeu, posava el focus en els casos que quedaven al marge d'aquest model. Segons la historiadora, tot i ser cert que per a moltes persones

⁹ «Servants are found as members in about a third of all households, always serving the family, but also, where households engage in production, comprising the productive work/group, usually along with head, his wife and children if any such are resident, and often also, during the day, along with hired day labourers and journeymen. [...] Service is a means of secondary socialisation coming after primary socialisation within the elementary family, and ensures the transmission of skills; as an educational process for adolescents it complements the church and the school» (Laslett, 1988, pp. 55–56).

el servei domèstic era una etapa transitòria, existien altres patrons sobre els quals calia emfatitzar. Entre aquests, assenyalava l'existència d'una gran varietat de professions i tasques desenvolupades pel servei domèstic que no implicaven la coresidència, i que normalment eren dutes a terme per homes o dones casats. Al mateix temps, explicava que el servei domèstic podia ser no tant una opció laboral momentània com una professió qualificada. En aquests casos, el treball som a servent era percebut com una carrera professional, en què l'especialització prenia una gran importància –cuinera, xofer...– i el treball era realitzat durant molts anys. A l'hora de contractar aquest tipus de treballador, prevalia l'experiència a l'edat, fet que allargava el casament dels treballadors, fins mantenir-se, inclús, solters/es tota la vida. Per tant, el servei domèstic podia convertir-se en una ocupació permanent.

A la vegada, també es produïa un retorn al servei domèstic, com a estratègia per sortir de la pobresa. Dones casades i amb fills es posaven a servir en edats avançades, en ser aquesta una de les úniques sortides laborals de què disposaven. La viduïtat agreujava la situació de moltes d'aquestes dones, que veien l'entrada al servei domèstic com una garantia de supervivència, i que hi explicaria la presència significativa de dones grans en la seva composició. La historiografia també ha assenyalat, sobretot pel que fa les dones, el fet que moltes no poguessin estalviar el suficient com per garantir un casament, i la servitud –com la solteria– es mantenia tota la vida, convertint allò que havia de ser una etapa temporal en permanent¹⁰.

Alguns estudis referents a altres territoris europeus han destacat la no adequació del model laslettià en la seva geografia d'estudi. Una de les primeres, en aquest sentit, va ser Giovanna Da Molin (1990), que estudià el sud d'Itàlia entre els segles XVII i XIX i hi va veure una realitat que no encaixava en les tesis de Hajnal i Laslett. L'estructura demogràfica d'aquest territori (llars nuclears, casament primerenc i casi inexistència de celibat definitiu) divergia del model de Hajnal, a la vegada que el servei domèstic era poc usual, i les llars que contractaven servei domèstic se situaven al 2,4% (Ibid, p. 513). Les persones que hi treballaven, principalment en l'entorn urbà, eren majoritàriament dones solteres, però no durant la joventut, sinó al llarg de la seva vida, el que portava l'autora a concloure que no es podia considerar que el servei domèstic en el sud italià tingués un caràcter transitori. En paraules de l'autora «contrary to (...) the condition of servants in northern Italy and in northern Europe generally, service in a family was not limited to a particular life cycle, age cohort or temporary necessary» (Ibid, p. 519), sinó que més aviat responia al que Laslett definí com a *lifetime servants*.

Característiques similars s'han vist pel servei domèstic a l'estat espanyol. Francisco García González (1998) descartava també la idoneïtat del model de Laslett en el seu estudi d'Alcaraz, a la Sierra, durant la segona meitat del segle XVIII. Per l'autor, el nombre significatiu d'homes¹¹ majors de 35 anys (un 28%) que treballaven com a servents era indicatiu de l'allargament del

¹⁰ Fauve Chamoux entén que l'alta proporció de fills il·legítims en algunes zones al segle XVIII es deu, de fet, a aquesta impossibilitat de moltes serventes per casar-se (Fauve-Chamoux, 1998, p. 126).

¹¹ Contràriament al cas estudiat per Da Molin, en què el servei domèstic estava format per dones solteres de totes les edats que eren contractades a l'entorn urbà, a aquesta zona de la Sierra els servents eren majoritàriament homes (un 86,4%), solters i casats, que realitzaven treball agrícola (García González, 1998). De totes maneres, en ambdós territoris l'estructura familiar era similar, principalment composta per famílies nuclears.

servei domèstic més enllà del matrimoni. En aquesta zona, el cohabitatge del servent a la casa de l'amo era pràcticament inexistent (només un 16%), i la majoria vivien a les seves pròpies cases, possibilitant així la formació de la pròpia família a la vegada que es continuava el servei (García Gonzalez, 1998, p. 170). També per Angiolina Arru la no coresidència del servei amb els amos –una tendència que a Itàlia havia anat en augment al llarg del segle XVIII també entre els aprenents– permetia entendre l'existència d'un nombre important de servents d'edat avançada, tant de casats com de vidus, pels quals el pas pel servei no tindria caràcter temporal (Arru, 1990, p. 548).

En tota aquesta geografia –principalment al sud-oest europeu–, en què el model del servei domèstic transitori no pot explicar la realitat d'aquest sector laboral, el component de classe prenia més importància, contràriament al nord-oest europeu on el servei domèstic era compartit per persones de diversos orígens socials. En l'estudi de Da Molin s'evidenciava que les famílies que contractaven servei domèstic eren aristocràtiques o professionals¹², i les persones que servien provenien de les classes més baixes (Da Molin, 1990, p. 522). En la mateixa línia apuntava García González, qui calculava que a la Sierra el 12% de les unitats familiars tenia contractat el 40,8% dels servents (García Gonzalez, 1998, p. 187). També Isidro Dubert, per la Galícia de l'Antic Règim, defensava que el servei domèstic no era interclassista quan afirmava que «domestic service in rural Galicia was distributed across society following rules based on the different possibilities that derived from the unequal distribution and use of property, and the richness of the land» (Dubert, 2004, p. 120), mentre que a la Barcelona urbana de principis del segle XIX sembla que treballar al servei domèstic era més «un recurso desesperado destinado a cubrir las necesidades vitales más básicas» (Iturralde Valls, 2014, p. 151), que no una etapa vital compartida per gran part de la població.

Podem veure, així, com la historiografia ha assenyalat algunes fissures al model del *life-cycle servant*. L'existència de diferents models de servei domèstic ha portat a Raffaella Sarti a afirmar que «we cannot conclude that life-cycle service was a factor on identity in all of Europe, nor in all of Western Europe» (Sarti, 2005a, p. 38). Cal tenir en compte, també, que les característiques de transitorietat i interclassisme descrites pel servei domèstic al nord-oest europeu preindustrial anaren desapareixent al llarg del segle XIX. Sheila Cooper, per exemple, considera que en aquest segle el servei domèstic es tornà *déclassé* al mateix temps que la reducció de l'edat de matrimoni i l'accés a una educació formal per una part de la població va fer que «life-cycle service was no longer a demographic imperative» (McIsaac Cooper, 2004). De totes maneres, sembla que això no s'evidencià a tot arreu, i als països nòrdics el servei domèstic seguí caracteritzant-se per la transitorietat. A Suècia, «even at the end of the nineteenth century, servants were mostly young and single and servanthood was a phase in life rather than a permanent occupation» (Lundh, 1999, p. 77), mentre que a Noruega «service remained on the whole a life-cycle phenomenon» (Sogner, 2004, p. 184).

¹² Un 53% de les famílies que tenien servei domèstic intern formaven part de la noblesa, i un 15% a la classe professional (Da Molin, 1990, p. 518).

Migració i servei domèstic: una relació permanent?

Un dels aspectes que més ha assenyalat la historiografia és la forta vinculació entre el servei domèstic i la mobilitat geogràfica. El anar a servir sovint ha comportat un desplaçament, fet que la condició d'immigrant fos quasi sempre assimilada a la de servent domèstic. Ja des de l'Edat Mitjana el treball domèstic era desenvolupat per esclaus provinents d'altres llocs del món o per dones immigrants (Martín-Casares, 2004, p. 189).

També la migració s'ha vist com un fet característic del servei domèstic a l'Europa preindustrial, en què els desplaçament acostumaven a ser de curt recorregut, sobretots els que es produïen dins de l'entorn rural¹³. Els que emigraven cap a les ciutats normalment realitzaven trajectes de més distància (Fauve-Chamoux, 1998, p. 113), tot i que és difícil saber si aquests s'havien realitzat amb una sola fase o havia sigut el destí final de desplaçaments consecutius (Wall, 2004, pp. 30–33). La historiografia també ha emfatitzat en una migració pendular, en què les persones retornarien als seus llocs d'origen per casar-se i establir-se definitivament (Bras, 1998, p. 12; Sarti, 2005d, pp. 28–29).

A l'Europa rural, tot i que les distàncies no acostumaven a ser massa llargues, la migració no solia ser definitiva, sinó que se'n produïen varies al llarg de tota l'etapa del servei. A la Suècia preindustrial, per exemple, els criats i criades canviaven freqüentment de casa, i podien arribar a emprendre vuit desplaçaments fins que finalment s'establien al lloc on fundarien la pròpia família (Lundh, 2004, p. 82). Aquesta gran mobilitat venia propiciada per la mateixa legislació, que establí contractes d'un any –tot i que podien ser renovables. A més, canviar de casa sovint suposava un ascens en la jeràrquica estructura del servei domèstic, fet que propiciava la mobilitat (Bras, 1998, p. 4; Lundh, 2004, p. 82). Pel cas noruec, Solvi Sogner considerava que l'establiment per llei d'un contracte d'un any tenia per objectiu, precisament, limitar la mobilitat i l'emigració dels joves sense recursos, que quedaven així lligats com a servents (Sogner, 2004, p. 178). D'aquesta manera, en aquest paísos del nord europeu la historiografia ha evidenciat una gran mobilitat dels servents, però que es concertava tota en l'època de l'any en què la legislació establí que s'acabava el contracte¹⁴.

Pel que fa les ciutats, aquestes s'erigiren com a pols d'atracció de població, i el servei domèstic seria una de les vies d'accés al món urbà, sent aquesta la primera ocupació per persones immigrants en els seus llocs d'arribada, i una primera fase que podria portar a un establiment definitiu (Sarasúa, 1994, p. 73; Sarti, 2005a, pp. 27–34). Al món urbà hi immigraren principalment dones, que veïen el treball com a criades una bona sortida laboral, fet explicaria el gran nombre de dones no casades a les ciutats urbanes europees, on «the extreme increase of rural girls coming to town has a direct effect on the sex ratio in popular classes» (Fauve-Chamoux, 1998, p. 125). De totes maneres, aquest paper del servei domèstic com a pont entre el món rural i urbà no es pot

¹³ Lundh, per exemple, calcula que el 90% dels nois i noies que marxen a servir de les parròquies de Hög i Kävlinge a la primera meitat del segle XIX ho fan a un radi de 15 km (Lundh, 2004, p. 76).

¹⁴ La fi d'aquest contracte, en un dia concret, feia que es concentrassin els desplaçaments en aquest moment. A Noruega era el 2 de febrer, el 30 d'abril – 1 de maig, el 10 d'agost i l'1 de novembre. A Anglaterra el 29 de setembre, a Suècia el 24 d'octubre i a França l'11 de novembre (Sarti, 2005c, p. 11). A Escòcia era l'11 de novembre i el 15 de maig (Ewan, 2004, p. 416).

generalitzar en tots els contextos, com han destacat Hilde Bras (1998) per la ciutat de Middelburg al segle XIX o Raffaella Sarti (Sarti, 2005b, p. 7) per la Bolonya del segle XVIII.

Seria al llarg del segle XIX que la vinculació entre immigració i servei domèstic es faria més evident. Els patrons migratoris canviarien, i els desplaçaments serien cada cop de més distància (Wall, 2004, p. 33). En el cas de les ciutats, les criades originàries anirien sent substituïdes, paulatinament, per dones immigrants, com ha constatat Vikström per la ciutat de Sundvall (Vikström, 2004, p. 106). Aquest fet s'explicaria per la crisi del món agrari i per les majors opcions que tindrien les dones nascudes a les ciutats per aprofitar les millors ofertes laborals, en tenir un coneixement sobre el mercat de treball i una xarxa que els facilitaria els contactes.

Una ocupació-pont? Servei domèstic i mobilitat social

Un dels temes més debatuts per la historiografia ha estat la mobilitat social lligada al servei domèstic. Els primers a plantejar aquesta qüestió van ser els sociòlegs britànics Leonard Broom i John Smith, en un article que publicaren el 1963 on reflexionaven sobre el que van anomenar *bridging occupations*¹⁵. A partir d'aquest concepte, els dos sociòlegs posaven el focus en la capacitat d'algunes professions per oferir oportunitats i capacitats adients als seus ocupants per poder canviar de professió. No es tractava, per tant, de reflexionar sobre les oportunitats d'ascens socials, sinó més aviat d'analitzar un moviment horitzontal entre diferents professions o àmbits professionals, tot i que no descartaven que aquest pogués obrir vies cap a estrats econòmicament o social superiors (Broom & Smith, 1963, p. 332). En aquest estudi, Broom i Smith assenyalaven el servei domèstic com un dels sectors laborals amb més oportunitats d'oferir *bridging attributes*¹⁶ (Ibid, p. 324).

La historiadora italiana Raffaella Sarti ha considerat que el concepte de *bridging occupation* elaborat per Brooms i Smith és insuficient per explicar la totalitat de trajectòries de mobilitat social experimentada pels treballadors/es domèstics/s. Per contra, destacava que, a part d'una mobilitat horitzontal, també es poden evidenciar trajectòries socials verticals, tant ascendents com descendents (Sarti, 2005a, 2005b). Ha sigut més en aquest perspectiva, de mobilitat vertical, que la historiografia ha abordat aquest tema.

Una de les primeres a tractar aquesta qüestió va ser Theresa McBride, que ho estudià en les ciutats franceses de Versalles i Bordeus del segle XIX. Per l'autora, l'ascens social de les dones es produïa principalment a partir del matrimoni, mentre que els homes tenien possibilitats d'ascens socials dins del mateix servei domèstic¹⁷, i també mitjançant l'estalvi de capital i l'adquisició

¹⁵ L. Broom i J. Smith definien les *bridging occupations* com aquelles que «provides, through work experience, the conditions and opportunities for movement from one occupation or clúster of occupations to another» (1963, p. 322).

¹⁶ Els arguments que permetien als autors adjudicar al servei domèstic la qualificació d'ocupació-pont eren, en primer lloc, el fet que permetia una socialització del treballador/a en ambients diferents al seu, i que possibilitava un canvi en les perspectives i en els estils de vida que facilitaven emprendre trajectòries professionals alternatives. En segon lloc, indicaven la capacitat d'independència, en el sentit que permetia un trencament amb els vincles familiars i comunitaris, posposava l'edat de matrimoni i permetia actuar en nom d'alguna altra persona de més rang –per encàrrec, per exemple. En tercer lloc destacaven l'accessibilitat a informació i persones influents i, per últim, la capacitat de disposar de capital, ja fos pels estalvis propis, mitjançant donacions o llegats o a partir d'avalis que permetessin el préstec o l'endeutament (Broom & Smith, 1963, pp. 322–324).

¹⁷ Els homes normalment eren contractats com a servents domèstics en les grans cases aristocràtiques, on el personal domèstic era ampli i jeràrquic. Al llarg de la vida professional, els homes podien anar escalant posicions dins d'aquest

d'habilitats que els permetés obrir el seu propi negoci. La metodologia que aplicà la historiadora consistia en comparar la professió del pare de la servent (mostra del seu *background*), amb la de la persona amb qui aquesta contraïa matrimoni. En totes dues ciutats, McBride veia com el servei domèstic havia sigut un canal de mobilització social ascendent per entre el 30 i 50% de les dones que s'hi ocupaven (McBride, 1974). D'aquesta manera, l'autora afirmava que el servei domèstic era «a vital channel for geographical and social mobility» (McBride, 1974, p. 63).

A conclusions contràries arribava Penelope Wilcox en un article el 1982. En aquest, Wilcox reprenia la metodologia emprada per McBride, tot i que advertia de la necessitat de comparar els resultats amb els patrons matrimonials de la resta de dones treballadores, per poder detectar si es tractava d'un fet diferencial o no. En fer aquest exercici s'evidenciava que, almenys pel cas estudiat per Wilcox (la ciutat de Cambridge a la segona meitat del segle XIX), no es podia determinar que les dones ocupades al servei domèstic haguessin experimentat, en casar-se, un ascens social major que les treballadores d'altres àmbits professionals. Això la portava a afirmar que el «domestic service (...) was not a significant means of achieving upward social mobility» (Wilcox, 1982, p. 32), i de fet destacava que, de les dones estudiades, les empleades al servei domèstic havien traçat, en major proporció, una mobilitat social descendent.

Posteriorment, Hilde Bras estudià els patrons matrimonials vinculats al servei domèstic a Zeeland, una província eminentment rural dels Països Baixos. En el seu estudi l'autora no només comparava les professions dels pares i dels marits de les dones estudiades (com havien fet ja McBride i Wilcox), sinó que incorporava una nova variable: la migració. Tenia en compte tant la distància del desplaçament migratori com la tipologia d'aquest¹⁸. Del seu estudi es despenia que –tot i la importància del propi *background*– era el desplaçament d'un entorn rural a un urbà (o haver nascut en una ciutat), i no el fet de treballar al servei domèstic, el que possibilitava un casament més avantatjós. En conseqüència, i en paraules de l'autora, «we cannot conclude that domestic service in the province of Zeeland was a bridging occupation» (Bras, 1998, p. 18).

Més enllà d'aquests estudis específics, la historiografia ha assenyalat diferents aspectes del servei domèstic que poden contribuir a atorgar oportunitats de mobilitat social a les persones que hi treballen. Lotta Vikström, per exemple, tot i que creia determinant l'origen social de les dones empleades al servei domèstic¹⁹, destacava que els contactes amb personalitats de les classes mitjanes i altes podien afavorir un millor casament de les serventes, de la mateixa manera que l'adquisició de certes habilitats durant els anys de servei podien donar-los oportunitats en altres

servei domèstic jeràrquic. Per contra, les dones acostumaven a ocupar les categories menys valorades del servei domèstic i, sobretot, a treballar en cases de la classe mitjana on només una dona criada hi treballava, impossibilitant, per tant, l'ascens social dins del propi servei domèstic (McBride, 1974, p. 64). Christer Lundh també identifica aquest fenomen de mobilitat ocupacional dins del mateix servei domèstic en les zones rurals de Suècia del segle XIX, en què el servei domèstic era molt jeràrquic, i tant nois com noies tenien possibilitat d'ascendir de categoria, normalment seguint criteris d'edat i d'experiència (Lundh, 2004, p. 78).

¹⁸ Distingia entre un desplaçament dins de l'entorn rural, des d'un entorn rural a un entorn urbà (i viceversa), i entre un entorn urbà (Bras, 1998, p. 16).

¹⁹ En concret, Vikström afirmava que «people's failure or success in an occupation depends on their socioeconomic and cultural background» (Vikström, 2004, p. 103).

sectors professionals, sobretot des de finals del segle XIX, quan emergiren noves oportunitats laborals femenines en el sector comercial i dels serveis (Vikström, 2004, p. 105).

De fet, la visió del servei com un espai de trobada amb persones de posicions socials superiors ha estat constant a la historiografia. Richard Wall destaca la possibilitat de mantenir el contacte entre el servent i l'amo més enllà dels anys del servei, sent per al primer una font de protecció important. De totes maneres, Wall també remarcava els pocs casos en què el servent podia dependre de l'antic amo, degut a la poca durada dels contractes, la dificultat de mantenir el vincle i, finalment, per la diferència d'estatus entre ambdós (Wall, 2004, p. 20). Això no obstant, relacionar-se amb persones influents de rangs socials superiors podia ser aprofitat de múltiples maneres: els servents podien gaudir de la informació privilegiada de què disposaven els amos, dels seus contactes a l'hora d'intentar col·locar un parent, o d'un aval que et permetés obtenir un altre lloc de feina (Del Amo del Amo, 2008, p. 555).

Cal tenir en compte, però, que part de la historiografia també ha assenyalat el servei domèstic com a avantsala de l'exclusió social o, si més no, com a inici d'una trajectòria social descendent (Sarti, 2005b, p. 6). Lundh, per la Suècia rural, demostrà com al llarg del segle XIX, fruit de la proletarització en el camp suec –amb l'emergència d'una classe de treballadors sense terres–, el servei es convertí en un canal de descens social. En paraules de l'historiador «going into service increased the risk peasant children faced of experiencing downward social mobility later on» (Lundh, 1999, p. 78). El servei domèstic, tot i seguir desenvolupant-se en una etapa transitòria del la vida, passà de ser una estratègia d'estalvi i aprenentatge per aconseguir un bon casament, a un simple mitjà de supervivència.

En els entorn urbans, per altra banda, s'ha assenyalat la relació entre el servei domèstic i la prostitució. María Cruz del Amo considerava com a causes que podien portar les dones a prostituir-se els «constant despidos y el exceso de oferta, los largos periodos de desempleo y los escasos salarios» del servei domèstic (Del Amo del Amo, 2008, p. 558). A més, l'existència de fills il·legítims fruit de les relacions –segurament no consentides– entre la treballadora i l'amo acostumaven a condemnar a les dones a l'exclusió social –o inclús si no s'havia quedat embarassada, la pèrdua de virginitat suposava el rebuig social. En aquests casos la prostitució s'erigia com a l'únic mitjà de supervivència. És així com explica Aurora Rivière que la meitat de les dones internades per prostitutes al Colegio de Jóvenes Desemparadas de Madrid entre 1845 i 1860 haguessin treballat anteriorment al servei domèstic²⁰. La historiadora, a més, ressalta que «los casos de acoso sexual en los expedientes de las colegialas son extraordinariamente numerosos» (Rivière Gómez, 1994, p. 126), evidenciant la violència sexual que podien patir.

Per tant, podem constatar l'existència tant de trajectòries d'ascens com de descens social. Cal dir que la historiografia també ha defensat un paper menys determinant del servei domèstic com a ocupació-pont. Beatrice Moring, en el seu estudi sobre immigrants fineses que treballaven al servei domèstic a Estocolm, destacava les trajectòries socials divergents que aquestes podien

²⁰ En concret, entre 1845 i 1860 havien ingressat per prostitutes al col·legi 141 criades (46,5%), 2 cuineres (0,6%), 4 majordomes (1,3%), 2 bugaderes (0,6%) i una pentinadora (0,3%) (Rivière Gómez, 1994, p. 130).

protagonitzar. Analitzant els seus testaments i inventaris de mort, la historiadora veia com algunes dones havien aconseguit acumular béns, mentre d'altres havien acabat a la indigència. Això la portava a proposar que «the prospects of girls migrating from south-western Finland to Stockholm were neither extremely good nor extremely bad» (Moring, 2004, p. 65), relativitzant la importància que a vegades s'ha donat al servei domèstic com a determinant en la mobilitat social.

Servei domèstic i transmissió cultural. Només una etapa d'aprenentatge?

La historiografia, d'acord amb el model *life-cycle servant*, ha assenyalat la importància del servei domèstic com una etapa d'aprenentatge pels servents (Cooper, 2004; Fauve-Chamoux, 1998; Lundh, 2004; Wall, 2004). Tant nois com noies adquirien les habilitats i el coneixement necessaris per fundar la seva pròpia família, i seria a la futura llar on posarien en pràctica tot allò après. D'aquesta manera, en una època en la qual no existia una educació formal -o aquesta no era accessible a gran part de la població-, els anys de servei equivalien a una etapa formativa, i com declara Fauve-Chamoux, el «domestic service sought to be considered as a way for a master to transmit to a child –not his own– the sum of knowledge, knowhow and human wisdom he is supposed to own» (Fauve-Chamoux, 1998, p. 114).

És força rellevant que l'adquisició d'aquest coneixement no es desenvolupés a la pròpia família, sinó en una altra. Si això s'hi suma el fet que els joves podien servir a diverses cases, ens trobem amb una gran circulació d'aquest coneixement, transferit de generació a generació a través del servei domèstic. En uns moments on la frontera entre aprenent i servent era enormement difusa, l'aprenentatge de la professió es duia a terme sovint durant l'època de servei. No només es podia tractar de coneixements manuals –com llaurar el camp o algun ofici artesà–, sinó que els comerços també contractaven servents, que adquirien habilitats en comptabilitat i comerç, per exemple. Per les dones, el servei representava l'aprenentatge en les tasques domèstiques que posteriorment haurien de desenvolupar com a esposes i mares. Els anys de servei acabaven amb la fi del període formatiu (Sarti, 2007, pp. 568–569).

Més enllà de la transmissió del coneixement, la historiografia també ha posat el focus en el procés d'aculturació que implicava el servei. Valors, comportaments, modals, costums i concepcions eren assimilats pels joves de part de les famílies a les quals servien, constituint el servei domèstic com un espai essencial en la difusió de mentalitats i, per tant, un peça clau en la formació de les identitats. Això portà a qüestionar-se el paper que havia jugat el servei domèstic en la formació de la identitat europea. S'ha considerat el servei domèstic com un espai de contacte entre persones de diferents classes socials, diferents cultures –nacionals, religioses...–, diferents entorns (urbans i rurals) i geografies i, per tant, com una corretja de transmissió cultural que ajudaria a constituir una identitat comuna. Raffaella Sarti, en les conclusions del *Servant Project* destinat a aquesta qüestió, considerava que «the master/servant relationship was crucial for teaching and learning many of those skills and much of the knowledge that were peculiar to the European culture», i, en conseqüència, «European identity owes a lot to domestic service» (Sarti, 2005a, p. 6).

Aquesta perspectiva situava els servents domèstic en una situació de receptors, destinataris del procés d'aculturació que vivien mentre servien, i el mitjà pel qual es transmetia un estil de vida

d'un grup social a un altre. No obstant això, aquest nexa d'unió entre diferents classes socials que podia representar el servei domèstic també s'ha vist com un camí de circulació contrària. Dit d'una altra manera, la historiografia també ha assenyalat la influència dels servents sobre les persones a les quals servia (Sarti, 2007), com podia passar en el cas dels criats de confiança que actuaven com a consellers.

Entendre aquest camí de forma bidireccional ha permès reconèixer la capacitat d'agència dels servents domèstics, una capacitat que queda demostrada en els manuals de l'època, que ensenyaven a mantenir el control dels servents davant la por dels amos a la seva acció i a les males influències que poguessin exercir (Sarti, 2005b, p. 13). També podem veure un fenomen similar en els intents de l'Església Catòlica per educar amb valors cristians les serventes i empleades de la llar, per tal que poguessin transmetre aquesta moral a les famílies que atenien (Sarti, 2005a, pp. 13–15). Al mateix temps, professors particulars o institutius podrien haver tingut un rol determinant en el processos de socialització dels nens i joves a qui ensenyaven.

La historiografia ha posat interès, sobretot, en la influència dels servents sobre els infants, ja que hi jugaven un paper clau en els seus primers anys de vida. Bronwen Walter (2004) estudià el paper de les criades irlandeses en la construcció de la identitat nacional anglesa, i destacà precisament el rol que aquestes jugaren com a cuidadores dels fills de la classe mitjana britànica. De fet, aquesta idea dels servents com a persones influents en la vida dels infants ja estava present en els segles XVI i XVII, quan metges, moralistes i religiosos avisaven dels perjudicis que suposava pels infants el fet de ser alletats per dides i no per les mares naturals (Pech, 2007).

Raffaella Sarti (2007), analitzant literatura diversa sobre el servei domèstic, ha constatat com entre els segles XVI i XX a Itàlia i França hi hagué una creixent preocupació pel paper nociu que poguessin exercir els treballadors domèstics sobre els nens i nenes. Arreu sembla que l'assimilació d'aquests com a *agents contaminants* es feu més evident amb el pas del temps. Les noves concepcions sobre maternitat i infantesa, a partir de finals del segle XIX, haurien aprofundit en aquest estigma. No obstant, alguns estudis també han assenyalat que aquest discurs no afectaria la pràctica de contractar mainaderes per la cura dels fills i filles. Tampoc sembla que, almenys al segle XIX a Suècia i Finlàndia, la classe mitjana fos molt curosa a l'hora de contractar-les, ja que la majoria d'aquestes eren noies molt joves i sense cap experiència prèvia (Rahikainen, 2007).

La historiografia també s'ha qüestionat quin paper han jugat els treballadors domèstics –i sobretot les treballadores domèstiques– en la configuració de la mentalitat hegemònica vuitcentista. Segons Bronwen Walter, a la segona meitat del segle XIX, quan el servei domèstic havia patit un procés de feminització, proletarització i ruralització, les serventes contribuïren a la construcció de la identitat hegemònica en el sentit que representaven l'alteritat. Per l'autora, davant del model britànic d'home anglès, blanc i de classe mitjana, pel que fa les criades irlandeses, «their gender provided and additional “other” to the masculinity», a la vegada que «their class contributed to constructions of middle-class English femininity by removing the need for middle-class women visibly to perform “women’s” manual labour» i «the racialised Irish origins of this group of servents made a specific contribution to such national constructions» (Walter, 2004, pp. 487–

488). Paral·lelament, tenir contractat servei domèstic era un component essencial de la identitat d'aquesta nova classe professional i burgesa (Sarti, 2005a, p. 21).

Ciutadania i legislació. La qüestió jurídica del servei domèstic

Darrerament, la historiografia ha posat el focus en la qüestió jurídica del servei domèstic, és a dir, en les lleis i altres regulacions que han incorporat –o exclòs– aquest sector laboral, i que ens ajuden a entendre l'estatus social d'aquest en cada context històric. Aquesta qüestió ha estat plantejada en diferents perspectives: en primer lloc, la diferència entre treballadors domèstics lliures i esclaus a l'Europa preindustrial; en segon lloc, l'adquisició o no de ciutadania i drets civils per part d'aquests al llarg del segle XIX; i per últim, la seva integració o exclusió en les regulacions laborals de finals del segle XIX i el XX. Per Raffaella Sarti, analitzar aquests aspectes ens ha de permetre entendre per què el servei domèstic s'ha configurat com un sector sovint mancat de drets civils i laborals (Sarti, 2005c).

Pel que fa a la primera d'aquestes qüestions, cal tenir en compte que a l'Europa de l'Antic Règim hi havia diferències jurídiques entre els treballadors domèstics, ja que aquests podien ser lliures o esclaus²¹. Com ha estudiat Aurelia Martín Caseres, al segle XVI a la Corona de Castella la majoria d'esclaus –dones, principalment– realitzaven tasques domèstiques a les llars dels seus amos (Martín-Casares, 2004, p. 196). Aquests treballadors domèstics no gaudien jurídicament de llibertat, i podien ser venuts i comprats sense el seu consentiment. Per Sarti, aquesta associació del treballador domèstic amb l'esclavitud ha contribuït en l'estigmatització del servei domèstic (Sarti, 2005c, p. 5).

Tot i aquesta evident diferència jurídica entre treballadors domèstics esclaus i lliures, la historiografia ha ressaltat que sovint les condicions entre uns i altres eren més semblants del que es podria pensar (Sarti, 2005c, p. 5). Al final, ambdós realitzarien tasques similars en una relació de subordinació amb el seu amo. A més, la historiografia d'alguns països del nord d'Europa ha assenyalat l'entrada al servei domèstic, encara que es tractés d'homes i dones lliures, més com una obligació que una elecció. És el cas, per exemple, dels països nòrdics. A Suècia, la *Servant Act*, una llei elaborada per primer cop al segle XVII i vigent fins el 1926, forçava a aquells que no tenien terres en propietat o lloguer, o altres fonts d'ingressos, a treballar com a servents (Lundh, 2004, p. 73). El mateix passava a Noruega, on des del 1291 s'imposava a tots els nois i noies sans i sense recursos entrar al servei domèstic (Sogner, 2004, p. 178). A Escòcia, el Parlament aprovà el 1567 que tots els nens i nenes d'entre 5 i 14 anys que vagabundejaven havien de ser posats en servei fins a l'edat de 24 els nois i 18 les noies (Ewan, 2004, p. 415).

L'objectiu d'aquesta legislació era exercir un control social, reduir la mobilitat de les persones sense recursos i disminuir la vagabunderia. Al mateix temps, suposava una força de treball disponible i explotada a les granges. També en el cas islandès i alemany existia una legislació

²¹ El treball domèstic d'esclaus va ser una pràctica recurrent a Itàlia, sobretot al sud durant el segle XVI, quan aquests eren capturats entre els enemics durant els enfrontaments bèl·lics amb el nord d'Àfrica o l'Imperi Otomà. En altres països, com és el cas de França i Anglaterra, el nombre d'esclaus augmentà considerablement al llarg del segle XVIII, quan el colonialisme obrí nous mercats.

similar. Per contra, a Itàlia i a França no hi torbem una legislació que imposés el servei domèstic, i les regulacions anaven encaminades a estipular algunes normes sobre aquest, com la durada del contracte, les limitacions a la llibertat dels servents per deixar el servei abans de la finalització d'aquest o el control sobre els salaris. Aquesta diferència entre els països del nord i el del sud fa concloure a Sarti que

«In early modern times, according to law, the status of servents, particularly male ones (...), as far as their freedom to enter and quit domestic service is concerned, was closer to that of “modern workers” in Italy and France than in England, Escandinavia or Germany» (Sarti, 2005c, p. 11).

Amb el temps, els esclaus van anar sent cada cop menys nombrosos, tot i que la fi de l'esclavitud definitiva no arribà fins al segle XIX²². Semblava, per tant, que el sector estava encaminant-se per situar-se jurídicament al mateix nivell que la resta de la població, però a partir del procés liberal iniciat amb la Revolució Francesa els servents quedaren, de nou, relegats a posicions jurídiques subalternes en no obtenir el dret al sufragi. Raffaella Sarti ha analitzat l'obtenció de la ciutadania i dels drets civils per part dels servents, i destaca com el 1789 a la França revolucionària se'ls denegà el sufragi, degut a la seva condició de dependència respecte l'amo, que l'invalidava, segons creien, a una “ciutadania activa”. També es denegà la ciutadania i els drets civils als servents noruecs a la constitució liberal de 1814 que atorgava el sufragi masculí (Sogner, 2004, p. 180), i a la Constitució espanyola de 1812. Segons Sarti, això va fer que «free domestic service became more associated with slavery than in the past» (Sarti, 2005c, p. 12).

El darrer aspecte al qual ha parat esment la historiografia recentment ha estat en l'exclusió del servei domèstic de les regulacions laborals propugnades pels estats europeus des de finals del segle XIX i fins a meitat del segle XX (Borrell Cairol, 2020; Espuny Tomàs, 2014; Sarti, 2005c). Com ha estudiat María José Espuny pel cas espanyol, la legislació proteccionista de l'estat no inclogué el servei domèstic²³, que quedà fora de les diferents regulacions laborals i, per tant, exclosa dels drets atorgats a la resta de la classe treballadora. Per l'autora això es deu a la centralitat que ocupava el caràcter domiciliari en el servei domèstic i a l'associació d'aquest amb el treball femení, no considerat, de fet, treball. L'exclusió es justificava per la «situación casifamiliar, el sentimiento afectivo y de benevolencia que caracterizan su desarrollo, así como la ausencia de todo ánimo de lucro en su prestación» (Espuny Tomàs, 2014, p. 48).

Darrerament, alguns estudis també han posat el focus en el paper del moviment obrer en aquesta exclusió, una qüestió poc tinguda en compte fins ara. Pel cas espanyol, Mònica Borrell ha assenyalat com, davant la precarietat que suposava no gaudir dels drets laborals bàsics, algunes professions lluitaren, a través d'organitzacions obreres, per segregar-se del sector del servei domèstic, i integrar-se en altres grups laborals que sí que estaven inclosos a les regulacions laborals (Borrell Cairol, 2020). Era el cas dels cuiners, cambriers i treballadors de fondes i altres establiments, que foren integrats a l'Hosteleria, o els xofers, que s'integraren als Transports. Així,

²² A França, per exemple, no fou abolida definitivament fins el 1848. A Itàlia es va anar abolint amb les anomenades constitucions jacobines, aprovades entre 1804 i 1852 als diferents regnes (Sarti, 2005c, pp. 5, 8).

²³ En el cas espanyol, no va ser fins a la Segona República que es regularen algunes qüestions referents al servei domèstic, tot i que tingueren poca efectivitat degut al context social i polític. El Franquisme tornà a excloure el servei domèstic de les regulacions laborals.

almenys fins a la dècada dels 30 del segle XX, el moviment obrer no només no vetllà per la millora de les condicions de treball dels servents domèstics, sinó que tingueren un paper clau en la seva precarització.

Raffaella Sarti, a partir de l'anàlisi de la legislació al llarg d'aquests segles, conclou que el servei domèstic ha estat, històricament, un servei precaritzat i desproveït dels drets civils i laborals bàsics. Quan la ciutadania s'estengué a la totalitat dels homes, també als servents, el sector havia patit un procés de feminització, motiu pel qual, els seus integrants –majoritàriament dones– seguien sense gaudir del dret al sufragi. Posteriorment, quan les dones obtingueren els drets civils, aquest procés coincidí amb la incorporació de les dones al mercat de treball, i les majors oportunitats que aquestes gaudien en el treball formal deixaren un buit en el servei domèstic que fou substituït per dones migrades, amb dificultats per regular la seva situació, obtenir permisos de residència o nacionalitat (Sarti, 2005c, p. 24). Al mateix temps, el servei domèstic s'ha anat desenvolupant sense una regulació pròpia, o quan aquesta s'ha elaborat, el servei domèstic s'ha emmarcat en l'economia informal, i per tant al marge de qualsevol regulació. L'evolució jurídica del servei domèstic el vertebrava com un dels sectors laborals més precaris i amb menys drets civils i laborals, un fet que sembla constant en els darrers segles a Europa.

2. Fonts i metodologia

2.1. Les fonts demogràfiques i el servei domèstic

Per la realització d'aquest treball s'han utilitzat dos tipus de fonts diferents: els Censos Nacionals de Població (CNP) i els Padrons Municipals (PM). La naturalesa d'aquestes fonts fa que aquest treball consisteixi en una anàlisi quantitativa del grup laboral que es pretén estudiar, el de les serventes domèstiques. A continuació es presenten les dues fonts emprades, fent èmfasi a les seves limitacions i oportunitats.

Els Censos Nacionals de Població

Els Censos Nacionals de Població són una font estadística, que es realitzà a l'estat espanyol des de mitjans segle XIX i que tenien una finalitat demogràfica. Seguint el que s'havia estat fent a altres països europeus, els CNP pretenien comptabilitzar la població –amb les corresponents característiques demogràfiques– de la globalitat de la geografia de l'estat, i són considerats els primers censos moderns (Cusidó i Vallverdú & Gil-Alonso, 2012, p. 31).

El primer cens amb què comptem és el de 1857, però aquest no inclou informació al voltant de la professió o l'activitat econòmica de la població²⁴, raó per la qual no s'ha tingut en compte per aquest treball. A partir d'aquest any es realitzaren censos el 1860, el 1877, el 1887, el 1897, el 1900, i a partir d'aquí cada any acabat en zero fins el 1970. En l'estudi aquí present s'han utilitzat els CNP entre 1860 i 1930, ambdós inclosos, amb l'excepció del de 1897, que tampoc inclou càlculs sobre les ocupacions de la població.

A l'hora de treballar amb aquestes fonts estadístiques cal tenir en compte la poca fiabilitat que aquestes poden tenir, degut a les limitacions de l'època a l'hora de fer un recompte d'aquestes característiques. A més, de la informació proporcionada pels censos és la relacionada amb l'ocupació la que presenta més problemàtiques a l'hora d'avaluar-la, degut a la seva imprecisió (Martín-Serrano Rodríguez & González Pérez, 2018, p. 60). La mateixa Junta General d'Estadística reconeixia, al CNP de 1860, les dificultats per fer el recompte ocupacional quan afirmaven que «la clasificación de los habitantes según sus profesiones, artes y oficios [...], lejos de considerarla como un trabajo acabado, solo la comprende en el Censo como un ensayo, [...] como un computo susceptible de mayor exactitud»²⁵. També en el cens de 1877 es feia ressò de les «dificultades con que hubo de luchar y determinar el valor y precisión de los datos obtenidos»²⁶. Els resultats obtinguts a partir de l'estudi d'aquesta font s'han d'agafar, per tant, amb cautela, ja que representarien només una aproximació a la realitat.

A l'hora d'estudiar una categoria laboral a través dels CNP cal tenir en compte diferents aspectes. En primer lloc, la nomenclatura de les categories professionals varien d'un cens a un altre, el que

²⁴ En un primer moment sí que estava previst incorporar aquesta variable, i de fet es recollí la informació. Tanmateix, la poca fiabilitat de les dades i els errors en el recompte van fer rebutjar la seva publicació, i finalment no va ser fins el següent cens, de 1860, que s'incorporà l'activitat econòmica de la població (Cusidó i Vallverdú & Gil-Alonso, 2012, p. 49).

²⁵ "Introducción". *Censo Nacional de Población de 1860*. Instituto Geográfico Estadístico, p. 5

²⁶ "Prólogo". *Censo Nacional de Población de 1877*. Instituto Geográfico Nacional, p. 1

indica canvis en la composició ocupacional de cada una d'aquestes categories. Aquestes variacions dificulten la comparació entre els diferents anys, com de fet ja reconeixen els censos de 1887 quan indicaven que la nova classificació ocupacional del cens aportava alguns avantatges però també «el inconveniente de no ser, ni aun en las grandes agrupaciones hechas, comparables una á una las cifras de los dos últimos Censos [...], faltando, por consiguiente, las condiciones necesarias para una buena comparación»²⁷.

Com ha estudiat Mònica Borrell (2016a, 2016b), la conceptualització del servei domèstic anà transformant-se en els diferents CNP, fruit de la segregació d'algunes ocupacions del servei domèstic –que passaren a incloure's a altres sectors laborals–, el que comportà una associació cada cop més estreta entre el treball domèstic i el servei domèstic. A la Taula 1 s'han recollit els diferents epígrafs sota els que ens apareix aquest sector laboral ens els diferents censos.

Taula 1. Categories del servei domèstic i informació que contenen els diferents CNP (1860-1930)

Any	Unitats geogràfiques	Nomenclatura de les categories	Variabls demogràfiques	Grups d'edat
1860	Partits judicials	Sirvientes	Sexe	-
1877	Províncies	Ocupaciones diversas: Servicios personales y domésticos y otras ocupaciones	Sexe	-
1887	Partits judicials	Ocupaciones diversas: Servicios personales y domésticos y otras ocupaciones	Sexe i edat	≤20, 21-40, 41-60, >60
1900	Províncies i capitals	Servicios personales y domésticos	Sexe, edat i estat civil (no creuat)	<12, 12-19, 20-39, 40-59, ≥60
1910	Províncies	Trabajo doméstico: Sirvientes domésticos	Sexe, edat i estat civil (no creuat)	<12, 12-19, 20-39, 40-59, ≥60
	Capitals	Servicios personales y domésticos		
1920	Províncies i capitals	Sirvientes domésticos	Sexe, edat i estat civil (creuat)	≤20, 21-60, >60
1930	Províncies i capitals	Servicio doméstico	Sexe, edat i estat civil (no creuat)	11-15, 16-20, 21-25, 26-30, 31-35, 36-40, 41-45, 46-50, 51-60, 61-70

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població: 1860-1930.

La categoria *Sirvientes* en el cens de 1860 estava poc delimitada per la comissió, el que implicava que un conjunt divers de tasques s'incorporessin sota aquesta, com és el cas dels mossos agrícoles i dels pastors (Martín-Serrano Rodríguez & González Pérez, 2018, p. 75) o dels «dependientes de bufete o mostrador de las casas de comercio» –és a dir, els dependents de comerços– quan no n'eren els propietaris (Ibid, p. 78). És possible que també s'inclogués alguns aprenents en aquesta categoria (Ibid, p. 79). A la vegada, altres oficis que en els censos posteriors trobem dins de categoria del *servei domèstic i serveis personals*, com els barbers, en aquest cens s'incorporaren a la categoria dels industrials (Ibid, p. 76). Així, es tracta d'un grup laboral divers, en què no hi trobem una definició clara i on s'hi catalogaren un grup força heterogeni d'ocupacions, i no únicament els servents domèstics.

En els dos censos següents, el de 1877 i 1887, el servei domèstic ens apareix sota la nomenclatura *Servicios personales y domésticos y otras ocupaciones*. En aquests, s'excloïa a mossos agrícoles i pastors, que passaren a incorporar-se a la categoria de *Agricultura, ganadería e industrias derivadas: propiedad territorial*. També es creava un grup específic per als *Fondistas, cafeteros*

²⁷ "Introducción". *Censo Nacional de Población de 1887*. p. XIII

y dueños de casas de huéspedes, que deixaren d'agrupar-se conjuntament amb els servents de les cases particulars, i els dependents de comerços passaven a catalogar-se al comerç. S'incorporaven, però, algunes ocupacions vinculades als serveis personals, com barbers, perruquers, xofers, bugaders i planxadors. Si bé, aquesta categoria era, en certa manera, un calaix de sastre, en incorporar *otras ocupaciones*, és a dir, totes aquelles professions que no podien ser categoritzades en altres. Així ho indicava el cens de 1877 quan afirmava que

«Este grupo genérico [servicios personales y domésticos] tiene por núcleo principal a los sirvientes domésticos de ambos sexos, a los cuales se han unido otros muchos individuos, que suplen con sus faenas donde no alcanzan a cubrir las necesidades de las personas y de las casas los propiamente considerados como criados...»²⁸.

És a partir de 1910 en el cas de la províncies, i 1920 per les capitals, que els CNP adopten la *Nomenclature of Professions* de l'Institut Internacional d'Estadística, proposada per Jaques Bertillon a la sessió d'aquesta institució a Chicago el 1893 (Cusidó i Vallverdú & Gil-Alonso, 2012, p. 49). En aquesta classificació es distingia el servei domèstic de la resta de serveis personals, i, per tant, a partir d'aquest moment sota l'epígraf de *Sirvientes domésticos* (1910 i 1920) o *Servicio doméstico* (1930) no s'inclou a barbers, perruquers, bugaders i planxadors, que passen a catalogar-se en el grup de la Indústria del Vestit (Bertillon, 1893, p. 356). Com ha assenyat Borrell (Borrell Cairol, 2016b, p. 37), també altres ocupacions van anar segregant-se del servei domèstic: el 1918 els cuiners i cuineres d'hotels, fondes i bars; el 1920 els cambrers/es, "pinxes" i ajudants d'hotels, fondes i bars i els xofers; el 1923, els joqueis; i el 1928, les bugaderes d'hotels. Aquests canvis en l'epígraf de les categories referents al servei domèstic s'han de tenir en compte a l'hora de treballar amb les dades dels CNP, ja que no en tots els anys s'està fent referència a les mateixes ocupacions.

En segon lloc, cal tenir present el territori administratiu a què fa referència cada un dels censos, ja que no sempre utilitzen les mateixes unitats geogràfiques. En els censos de 1860 i 1887, les dades venen per partits judicials, unes unitats administratives més petites que les províncies i que permeten una anàlisi a més petita escala. Tanmateix, en aquests censos no s'especifiquen els càlculs de les ciutats capitals de província, un fet que complica la comparació amb la resta de censos. Així, quan es parla dels partits judicials de les quatre capitals s'hi incorporen altres municipis a part de la capital. El CNP de 1877 només aporta informació sobre l'ocupació en les quatre províncies, sense concretar-ho en les capitals. A partir del cens de 1900, s'estandarditzen les unitats geogràfiques utilitzades, i en aquest i els censos següents les dades estan agrupades per províncies i per capitals de província.

D'aquesta manera, els CNP només permeten l'anàlisi en dos nivells geogràfics: les províncies o partits judicials, i les quatre capitals provincials (Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona). No tenim informació, a partir d'aquesta font, d'altres municipis, almenys pel que a l'estructura ocupacional es refereix. La diferència entre la província i la capital, però, ens pot donar pistes sobre la resta de municipis de la província sense tenir en compte la capital; una diferència que no s'ha pogut

²⁸ Censo de la población de España de 1877, tomo II, p. XV. Extret de: (Gonzálvez Pérez & Martín-Serrano Rodríguez, 2018, p. 80)

calcular per l'any 1910 degut a les diferents categories ocupacionals que utilitza el cens en províncies i capitals.

En tercer lloc, és necessari veure les dades demogràfiques que s'aporten en l'estudi ocupacional dels censos. Si bé en els dos primers únicament s'indica el sexe dels i les treballadores, a partir de 1887 s'hi incorpora també l'edat. És a partir del cens de 1900 quan també se n'especifica l'estat civil [Taula 1]. Tot i que els censos aporten altra informació sociodemogràfica, com l'escolarització o els moviments migratoris, aquests no s'associen als treballadors, així que no és informació que pugui ser aprofitada en l'estudi d'un grup laboral concret, com és el cas. Així, els CNP ens permeten analitzar el sexe, l'edat i l'estat civil dels treballadors i treballadores del servei domèstic en els diferents anys. Tanmateix, únicament el cens de 1920 aporta les variables d'edat i estat civil creuades, mentre que els altres censos apareixen de forma independent. Els grups d'edat que faciliten els CNP permeten un anàlisi poc acurat de les edats dels treballadors, en ser franges d'edat força àmplies, exceptuant el cens de 1930, en què els grups d'edat són força més concrets.

Per últim, un altre aspecte rellevant que cal tenir en compte a l'hora d'estudiar el servei domèstic a partir de fonts estadístiques és la dificultat per calcular-ne la població activa. En el CNP de 1860 s'obligava a la inscripció de totes les activitats econòmiques dels individus, el que suposava que un mateix treballador es registrés més d'una vegada en cas de desenvolupar dues ocupacions diferents (Martín-Serrano Rodríguez & González Pérez, 2018, p. 60). Per exemple, un pagès que era alhora pare seria recomptat dues vegades, el que porta a resultats esbiaixats de la població activa. En aquest cens, també, la diferenciació per sexes només s'establí en algunes de les categories –entre elles la de *Sirvientes*–, però no amb totes, un fet que dificulta l'estudi de l'estructura ocupacional per sexes. Per tal de solucionar aquestes dificultats, per aquest any 1860 s'han fet els càlculs en relació a la població en edat de treball, però no en relació a la població activa. Els següents censos presenten una millora en aquest sentit. El cens de 1887, per exemple, indicava que amb les noves categories laborals «se han evitado las duplicaciones»²⁹.

De totes maneres, hem de tenir en compte la possible ocultació d'ocupacions, activa o passiva, que pot haver-hi en els diferents censos (Martín-Serrano Rodríguez & González Pérez, 2018, p. 68). A més, com ha destacat la historiografia, en aquest tipus de fonts censals es produïa un alt subregistre de l'activitat femenina (Borderías Mondéjar, 2003, 2018; Pérez-Fuentes, 1995), el que dificulta calcular el pes de les serventes respecte la població activa femenina. En l'estudi concret del servei domèstic, Carmen Sarasúa avisava de les limitacions que presentaven els censos i padrons, ja que la concepció de la família com a unitat feia que aquestes només ressaltessin el treball del cap de família, o dels fills majors quan aquests treballaven fora de casa i de forma permanent. Com a conseqüència, els censos presentarien un subregistre d'aquelles activitats vinculades al servei domèstic que no comportessin una corresponsabilitat a casa dels amos, és a dir, aquelles modalitats que impliquen un treball a domicili o per hores (Sarasúa, 1994, p. 10). L'ocultació podria arribar a cotes molt altes si tenim en compte que els treballadors domèstics

²⁹ "Introducción". *Censo Nacional de Población de 1887*. p. XIII

externs o per hores podien arribar a suposar la meitat dels servents, com en el cas de Madrid, o quatre cinques parts com a París (Ibid, p. 72).

Els Padrons Municipals

La segona tipologia de font que s'ha utilitzat en aquest treball són els Padrons Municipals d'Habitants. En concret, s'han utilitzat els padrons de la base de dades PADROCAT³⁰ dins del període que comprèn aquest treball: de 1848 a 1931. Els padrons municipals són una font demogràfica nominal, en què es registrava tota la població d'un municipi, agrupada en unitats domèstiques, i en les que s'anotava els noms i cognoms de cada un dels habitants, l'adreça de la unitat domèstica i la relació de parentiu de cada un dels seus individus amb el cap de família, el sexe, l'edat i any de naixement, l'estat civil, l'ocupació, si sabien llegir i/o escriure, el municipi on havien nascut i el temps que portaven residint al municipi en què es trobaven.

El fet de ser una font de caràcter nominal, on la informació no se'ns presenta agrupada, sinó individu per individu, facilita la comprensió i l'anàlisi de la composició d'aquest grup laboral, podent defugir de categories preestablertes. Al mateix temps, ens aporta noves dades sociodemogràfiques, que no contemplaven els CNP: l'alfabetització i la procedència. A més, els individus ens apareixen conjuntament amb la seva unitat domèstica, el que permet abordar l'estudi des d'una perspectiva de les llars, i no únicament tenint en compte els individus. Així, possibilita estudiar l'entorn familiar d'aquelles treballadores externes, així com les famílies contractants de serventes per aquelles que treballen en règim intern.

Tot i que els padrons també presenten la mateixa problemàtica del subregistre de l'activitat femenina, que ja s'ha comentat en el cas dels CNP, sí que són unes fonts útils en l'estudi d'aquell servei domèstic que suposa la coresidència entre el servent i l'amo, és a dir, el que es desenvolupa en règim intern³¹. D'aquesta manera, malgrat l'habitual ocultació de l'ocupació femenina en les fonts estadístiques, pel cas del servei domèstic intern aquestes presenten una certa fiabilitat. L'existència d'un espai en què s'havia d'anotar la relació de parentiu entre els membres d'una unitat domèstica, sumat al fet que la moralitat del moment obligava a explicar per què una dona jove i soltera convivia amb una família que no era la seva, facilitarien el registre d'aquesta activitat (Pallol Trigueros, 2017, p. 25).

Així, en els padrons municipals es pot reconèixer a les dones que treballen al servei domèstic a partir de l'ocupació o a partir de la relació familiar, com també ha constatat Edward Higgs (1996) pel cas anglès³². En els padrons que s'han estudiat, s'han trobat casos en què les serventes

³⁰ El PADROCAT és una base de dades desenvolupada pel grup de recerca Treball, Institucions i Gènere (TIG-SGR 00765) de la Universitat de Barcelona. La base de dades s'inicià el 2008 dins del projecte "La reconstrucción de la actividad económica en la Cataluña Contemporánea" (HAR2008/01998HIST i HAR2011-26951), sota la direcció de la Dra. Cristina Borderías. Actualment disposa de 163 padrons corresponents a 62 municipis entre 1836 i 1950.

³¹ Cal anotar que, malgrat la forta ocultació que es preveu en relació a les treballadores domèstiques externes, se n'han pogut identificar prop de tres-cents cinquanta. Aquestes apareixen en l'ocupació amb alguna professió vinculada al servei domèstic, però en canvi conviuen amb la seva pròpia família, com indica el fet que siguin esposes, filles o ties a la relació familiar. Tot i que pot ser que estiguin aturades i aquesta sigui la seva professió habitual, el més probable és que estiguin treballant per hores a una família amb la qual no conviurien.

³² «In the nineteenth-century census schedules the term 'servant' could appear in the column reserved for information on an individual's relationship to the household head, as well as in the column giving occupations» (Higgs, 1996, p. 59).

apareixen com a hostes o transeünts en la relació de parentiu, però com a serventes pel que fa l'ocupació. Contràriament, en alguns padrons les serventes s'indicaven en la relació de parentiu, però en canvi apareixen a la columna d'ocupació com a *sus labores*, el concepte que es generalitzà al segle XIX en els censos per tal de designar a les dones considerades improductives però que treballaven en el sí de la llar. La majoria de les vegades, però, apareixien en ambdues categories com a serventes.

De la totalitat de padrons compresos entre 1848 i 1931 se n'han exclòs alguns per aquest treball. En primer lloc, s'han descartat³³ aquells que gran part dels treballadors declaraven una ocupació molt imprecisa que dificultava la seva classificació en sectors productius. En segon lloc, s'ha decidit excloure³⁴ també aquells padrons dels quals s'havia buidat una mostra aleatòria i posteriorment totes les famílies obreres, el que podia donar a un resultat esbiaixat en la quantificació de les serventes, degut a que les famílies obreres no acostumaven a contractar-ne. Per últim, dos s'han exclòs³⁵ perquè s'ha considerat que la mostra buidada era massa petita, i tres més³⁶ perquè no hi constava el sexe dels habitants. Finalment, s'han analitzat una totalitat de 103 padrons, corresponents a 46 municipis, en una cronologia compresa entre 1848 i 1931 [Taula 2].

Taula 2. Padrons Municipals analitzats en aquest treball i variables que incorporen

Població	Any	Mostra buidada (%)	Població buidada	Població total (calculada)	Seleccionats apartat 5	Procedència	Alfabetització	Relacions de parentiu
Aitona	1930	100	2475	2475	No	-	-	Sí
Artés	1868	100	1729	1729	No	-	-	Sí
	1896	100	2127	2127	No	-	-	No
Bagà	1868	100	546	546	No	-	-	No
	1906	100	746	746	No	-	-	No
	1930	100	1077	1077	No	-	-	Sí
Balaguer	1870	100	5217	5217	Sí	Sí	No	Sí
	1889	100	4773	4773	Sí	Sí	No	No
	1930	50	5640	11280	Sí	Sí	No	Sí
Banyoles	1860	100	4505	4505	Sí	No	No	No
	1930	50	2813	5626	Sí	Sí	Si	Sí
Barcelona	1848	100*	3270	235060	Sí	Sí	No	Sí
	1930	5	4140	828000	Sí	Sí	Si	Sí
Begur	1860	100	868	868	No	-	-	No
	1889	100	1708	1708	No	-	-	No
	1930	100	1379	1379	No	-	-	Sí
Blancafort	1867	100	1260	1260	No	-	-	No
Cambrils	1860	100	2016	2016	No	-	-	No
	1895	100	2237	2237	No	-	-	No
	1930	100	3880	3880	No	-	-	Sí
Centelles	1889	20	400	2000	No	-	-	No
Folgueroles	1860	25	238	952	No	-	-	No
	1880	25	241	964	No	-	-	Sí
	1930	25	250	1000	No	-	-	Sí
Hospitalet de Llobregat (L')	1860	100	3310	3310	No	-	-	No
Llagostera	1861	100	3463	3463	Sí	No	Sí	No
	1895	100	4184	4184	Sí	Sí	No	No
Manlleu	1905	10	560	5600	No	-	-	No

³³ Navarcles, 1857; Vilaverd, 1871, 1889 i 1930; Oristà, 1897; Ripoll, 1920; El Prat de Llobregat, 1924 i Sant Feliu de Llobregat, 1924 i 1930

³⁴ Gironella, 1920; Manresa, 1920; Centelles, 1924; L'Hospitalet de Llobregat, 1924; Olesa de Montserrat, 1924; Colònia Pons de Puig-reig, 1924; Ripoll, 1924; Rubí, 1924 i Sants – L'Espanya Industrial, 1930

³⁵ Navarcles, 1977 i Vilanova i la Geltrú, 1924

³⁶ Olot, 1860; Banyoles, 1889 i Blancafort, 1889

	1920	100	6204	6204	No	-	-	Sí
	1930	20	1295	6475	No	-	-	Sí
Manresa	1868	25	3302	13208	Sí	Sí	No	No
	1910	25	5316	21264	Sí	Sí	Sí	Sí
Montblanc	1889	100	5900	5900	Sí	Sí	Sí	No
	1930	100	4572	4572	Sí	Sí	Sí	Sí
Navarces	1844	100	1394	1394	No	-	-	Sí
	1920	100	1720	1720	No	-	-	Sí
Navàs	1868	100	1077	1077	No	-	-	No
	1889	100	853	853	No	-	-	No
	1920	100	1840	1840	No	-	-	Sí
Olot	1920	14	1463	10450	Sí	Sí	Sí	Sí
	1930	33	3379	10240	Sí	Sí	Sí	Sí
Oristà	1869	30	469	1564	No	-	-	Sí
	1920	50	638	1276	No	-	-	No
Palafrugell	1920	7	2148	30686	No	-	-	Sí
Perafita	1857	50	350	700	No	-	-	No
	1889	50	231	462	No	-	-	Sí
	1930	50	298	596	No	-	-	Sí
Perelló (El)	1889	100	5169	5169	No	-	-	No
Puigcerdà	1860	100	1823	1823	Sí	Sí	No	No
	1925	100	2667	2667	Sí	Sí	Sí	No
Riudoms	1889	100	3442	3442	No	-	-	No
	1930	100	3432	3432	No	-	-	Sí
Roda de Ter	1868	100	2078	2078	No	-	-	Sí
	1890	100	2105	2105	No	-	-	No
	1930	100	2960	2960	No	-	-	Sí
Rubí	1920	13	754	5800	No	-	-	Sí
Sabadell	1920	7	2496	35658	No	-	-	Sí
Salt	1888	100	2154	2154	Sí	Sí	Sí	Sí
	1924	100	7454	7454	Sí	Sí	Sí	Sí
	1930	100	10828	10828	Sí	Sí	Sí	Sí
Sant Andreu de Llaneres	1868	100	1350	1350	No	-	-	No
	1889	100	1214	1214	No	-	-	No
	1930	100	1512	1512	No	-	-	Sí
Sant Bartomeu del Grau	1857	100	744	744	No	-	-	No
	1886	100	600	600	No	-	-	No
	1930	100	617	617	No	-	-	Sí
Sant Feliu de Guíxols	1867	33	1872	5673	Sí	No	No	No
	1880	33	1085	3288	Sí	Sí	No	Sí
	1930	33	2914	8831	Sí	Sí	Sí	Sí
Sant Feliu de Llobregat	1868	100	2751	2751	No	-	-	No
	1889	100	3098	3098	No	-	-	No
Sant Pere de Torelló	1900	80	779	974	No	-	-	No
	1930	55	1053	1915	No	-	-	Sí
Santa Maria de Corcó	1861	50	949	1898	Sí	No	No	No
	1898	50	756	1512	Sí	Sí	Sí	No
	1931	50	837	1674	Sí	Sí	Sí	Sí
Seu d'Urgell (La)	1860	100	2852	2852	Sí	No	Sí	No
	1882	100	2318	2318	Sí	Sí	No	No
	1930	100	4210	4210	Sí	Sí	No	Sí
Taradell	1901	20	354	1770	No	-	-	No
	1930	15	370	2467	No	-	-	Sí
Tàrrega	1868	100	3097	3097	Sí	No	No	Sí
	1889	100	3824	3824	Sí	Sí	No	No
	1930	50	3922	7844	Sí	Sí	Sí	Sí
Torelló	1911	100	4099	4099	No	-	-	Sí
	1914	100	3761	3761	No	-	-	Sí
	1920	100	3990	3990	No	-	-	Sí
Torrelles de Foix	1874	100	1219	1219	No	-	-	Sí
	1886	100	1905	1905	No	-	-	No
	1930	100	1498	1498	No	-	-	Sí
Torroella de Montgrí	1877	100	3777	3777	Sí	Sí	Sí	Sí
	1931	100	4358	4358	Sí	Sí	Sí	Sí
Tremp	1860	100	1846	1846	Sí	No	Sí	No
	1889	100	2527	2527	Sí	Sí	Sí	No
	1930	100	3348	3348	Sí	Sí	Sí	Sí
Valls	1890	25	2879	11516	No	-	-	No

Vic	1860	25	2975	11900	Sí	Sí	No	No
	1889	25	1996	7984	Sí	Sí	No	No
	1930	25	2816	11264	Sí	Sí	Sí	Sí
Vilafranca del Penedès	1924	50	4600	9200	Sí	Sí	Sí	Sí
Vila-seca	1867	100	3355	3355	No	-	-	No
	1889	100	3019	3019	No	-	-	No
	1930	100	3014	3014	No	-	-	Sí

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants. | * Del Barri 6 del Districte 3, corresponent al Raval

2.2. Metodologia

La metodologia emprada en aquest treball ha consistit en l'anàlisi quantitativa de la informació que proporcionaven els CNP i en l'elaboració d'una base de dades de totes les serventes que s'han detectat en els padrons seleccionats, a partir de la qual s'ha fet també una anàlisi quantitativa. En relació als CNP, s'ha intentat fer una quantificació del servei domèstic masculí i femení a les quatre capitals de província i les províncies respectives –i als partits judicials el 1860 i 1887–, s'ha calculat el percentatge de dones al servei domèstic i s'ha elaborat un primer perfil de les serventes en relació a l'edat i l'estat civil. Els PM han possibilitat una anàlisi més profunda d'aquest grup laboral, al mateix temps que s'ha pogut ampliar l'estudi a altres localitats. A partir dels padrons s'ha pogut elaborar un perfil més complet de les criades –incorporant l'alfabetització i la procedència d'aquestes–, i s'ha pogut analitzar també les famílies que les contractaven.

En una primera fase del treball, els padrons han permès detectar aquelles ocasions en què homes i dones conviuen en famílies que no eren la seva pròpia, ja que aquests incorporen la relació de parentiu de tots els membres d'una unitat domèstica. Això ha donat peu a una primera aproximació a la conceptualització del servei domèstic, i a les tasques que homes i dones desenvolupaven quan estaven al servei d'una família. Així, en aquesta primera part del treball l'estudi no s'ha focalitzat únicament a les serventes, sinó a totes aquelles ocupacions que implicaven coresidència. En els tres següents apartats, l'estudi s'ha centrat a l'ocupació concreta de les serventes. S'han exclòs, per tant, altres ocupacions que en altres moments havien estat considerades part del *Servei domèstic i serveis personals*, com és el cas de bugaderes, planxadores, institutius, etc. La poca presència d'homes al servei ha fet que l'anàlisi es focalitzés en les dones.

Per tal de poder vincular la presència de serventes, les característiques sociodemogràfiques d'aquestes i les famílies que les contractaven amb la realitat socioeconòmica dels municipis estudiats, s'han agrupat tots els padrons en quatre grups: aquells en què més de la meitat de la població activa s'ocupava al sector primari; aquells en què hi podríem definir una estructura productiva mixta, a cavall entre el sector primari i el secundari; aquells en què la majoria de la població activa s'ocupava al sector secundari, i, per últim, un darrer grup amb aquells municipis en què el sector terciari ocupava una part important de la població activa, i que es tractava, principalment, de ciutats capitals de comarca. Aquestes agrupacions han permès, al llarg del treball, veure les diferents característiques del servei domèstic en funció de l'estructura productiva de cada lloc. Degut al gran nombre de padrons analitzats, sovint s'han agafat casos-típics de cada un dels grups per exemplificar-ne les característiques.

En el cinquè apartat d'aquest treball, en què s'indaga al voltant del perfil de les serventes, s'ha fet una selecció dels padrons estudiats, agafant només aquells en què el nombre de serventes era prou elevat com per tenir una mostra representativa d'aquest grup laboral. La selecció dels padrons en aquest apartat es pot veure a la Taula 2. A més, el fet que alguns padrons no incorporessin l'alfabetització o la procedència de les criades ha fet que no tots hagin pogut ser analitzats en aquests apartats, com també es resumeix a la Taula 2. En el sisè apartat, el fet que alguns padrons no comptessin amb les relacions de parentiu buidades ha impossibilitat analitzar les estructures familiars de gran part dels municipis.

En alguns dels càlculs realitzats s'han agrupat els padrons al voltant de quatre dates base (1860, 1877, 1900 i 1920), corresponents a anys en què es publicaren Censos Nacionals de Població, i que han permès fer diferents fotografies temporals a partir de les quals se n'ha pogut analitzar una evolució. En aquest treball s'han utilitzat dues codificacions, que han facilitat l'anàlisi i la comprensió dels càlculs. Per una banda, la codificació HISCO per les ocupacions dels habitants, i per l'altra la codificació de Laslett³⁷ sobre la tipologia familiar.

HISCO, en les seves sigles en anglès *Historical International Standard Classification of Occupation*, és una codificació realitzada el 1997 i que pretén classificar les ocupacions per facilitar la comparació en el temps i l'espai. A partir del projecte "La reconstrucció de la actividad económica en la Cataluña Contemporánea" (HAR2008/01998HIST y HAR2011-26951), el grup de recerca Treball, Institucions i Gènere (TIG-SGR 00765) de la Universitat de Barcelona, sota la direcció de la Dra. Cristina Borderías, desenvolupà una primera catalogació ocupacional amb HISCO de fonts demogràfiques catalanes (Pujadas-Mora et al., 2014). La versió en castellà de la codificació HISCO³⁸ ha permès utilitzar-la en els contextos catalans.

Aquesta codificació consisteix en cinc xifres consecutives, cada una de les quals té un significat diferent, de menys a més específic. Així, la primera indica el Major Group [Taula 3], la segona el Minor Group, la tercera l'Unit Group i les dues últimes fan referència concreta a l'ocupació. Per aquest treball s'ha utilitzat la classificació en Major Groups –els grans grups sota els quals es classifiquen les ocupacions, i que són indicatius de l'especialització i qualificació de les diferents ocupacions– i, només quan es precisava una major precisió, els Minor Groups. En aquelles ocupacions vinculades al servei domèstic s'ha utilitzat la codificació completa, i s'ha especificat a què feien referència. Tot i que HISCO no categoritza segons sectors productius, sí que es pot fer una relació aproximada de l'estructura ocupacional d'HISCO i l'estructura productiva sectorial. Així, un municipi on gran part de la població està catalogada dins del Major Group 06 ha estat considerada una població rural, mentre que si ho estava al Major Group 07/08/09 s'ha considerat industrial.

³⁷ La codificació de Laslett (1977) fa referència a les estructures familiars, i distingeix sis tipus de llars familiars: les de solitaris (1), les que no tenen estructura familiar (2), les nuclears (3), les extenses (4), les complexes (5) i les indeterminades (6).

³⁸ Es pot consultar aquí: <https://hicodigos.wordpress.com/>. Tots els detalls sobre el projecte es poden consultar en el següent informe: "Historical International Standard Classification of Occupations Catalunya, siglos XIX-XX", disponible a <https://hicodigos.files.wordpress.com/2012/07/informe-hisco.pdf>.

Taula 3. Major Groups d'HISCO

00/01	Professionals i tècnics
02	Treballadors administratius i de gestió
03	Treballadors d'oficina, funcionaris i similars
04	Treballadors de ventes
05	Treballadors del servei
06	Treballadors agropecuaris, forestals, caçadors i pescadors
07/08/09	Treballadors de la producció, operaris d'equips de transports i jornalers
10	Ocupació indefinida o ambigua
-1	Ocupació en blanc o no laboral
-2	Declaració explícita de no treballar

Font: elaboració pròpia a partir de HISPA_HISCO [<https://hicodigos.wordpress.com/2012/06/07/codigos-hisco-e-hisco-a-como-funcionan/>]. Traduït del castellà.

3. La feminització del servei domèstic

Un dels processos més important que experimentà el servei domèstic al segle XIX europeu, i que ha estat ressaltat per gran part de la historiografia, ha estat la feminització de la seva mà d'obra (Borrell Cairol, 2016b; Sarti, 1997; Sogner, 2004; Vikström, 2004). Aquest procés anà acompanyat d'una gradual associació del servei amb el treball domèstic realitzat per dones al servei d'una família, un treball que es realitzava en l'àmbit privat de la llar. Els CNP evidencien aquest procés a partir de les pròpies nomenclatures d'aquest sector laboral i el tipus de professions que s'hi cataloguen. A més, els padrons municipals ens rebe·llen un seguit de situacions en què alguns treballadors corresideixen amb la família per qui treballen, tant en homes com en dones, i que podem considerar, depenent del moment històric, com una forma de servei.

Aquest apartat pretén estudiar el procés de feminització del servei domèstic durant la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del segle XX. Amb aquest propòsit, en una primera part s'estudia com participaren els homes en el servei. El registre, en els padrons municipals, de la relació que manté cada un dels individus amb el cap de família permet reconèixer tots aquells treballadors que conviuen amb l'amo o mestre pel qual treballen. A partir d'aquesta informació, s'intentarà veure en quins casos els homes servien a una família amb la qual residien, i com evolucionà aquesta modalitat al llarg del període estudiat. En particular ens fixarem en els mossos, els aprenents i els dependents de comerços, així com els homes que desenvolupaven treball domèstic i serveis personals.

En una segona part de l'apartat, es procurarà veure com la reducció dels homes empleats al servei domèstic, així com l'exclusió d'alguns oficis vinculats al servei i tradicionalment desenvolupats per homes, el configurà com un sector laboral majoritàriament femení. S'analitzaran les diferents ocupacions femenines dins del servei domèstic, i, al mateix temps, es posarà el focus en aquells casos en què el fet de servir no comportava viure amb els amos.

3.1. Homes al servei: criats, mossos, aprenents i dependents

La participació dels homes al servei a la societat europea preindustrial ha estat posada de manifest per la historiografia europea. Seguint la definició de Laslett³⁹ (1988), el servei domèstic seria una institució, que suposaria la corresidència dels joves en altres unitats familiars durant un període, en el qual el o la jove adquiriria no només els estalvis necessaris per formar posteriorment la seva pròpia llar, sinó també els coneixements necessaris per desenvolupar, en l'adultesa, una professió. Aquest servei seria compartit tant per homes com per dones, i no estaria limitat als serveis personals o domèstics, sinó que englobaria un conjunt de tasques més àmplies. De fet, a l'Europa preindustrial, la frontera entre un servent o un aprenent d'un ofici era difusa, en el sentit que ambdós vivien a la casa de l'amo o mestre i entenien aquest procés com a temporal i com un aprenentatge⁴⁰.

³⁹ Veure nota 9.

⁴⁰ Antoinette Fauve-Chamoux afirma que «"Servant" at that time could mean a shoemaker's apprentice, as well as a companion weaver, a manservant in the gentry, or a young heir to a merchant lineage triene at wholesaler's home» (Fauve-Chamoux, 1998, p. 114). També Raffaella Sarti advertia que «all people dependent on a head or a master could

A partir de l'estudi dels padrons municipals⁴¹ s'han pogut determinar alguns casos que s'equipararien al que Laslett descriu com la *institution of service*. Dit d'una altra manera, l'anàlisi dels padrons ha permès localitzar un conjunt de persones, majoritàriament joves, que estan residint en unitats domèstiques amb qui no comparteixen llaços de parentiu⁴². Aquestes no sempre desenvoluparien treball domèstic, i, de fet, en els casos dels homes rarament era així, ja que la majoria declaren un ofici al padró.

Els casos en què es produïa el fenomen de la coresidència⁴³ –localitzats a partir dels padrons– s'han resumit a la Taula 4, on s'han agrupat en funció de seva ocupació, segons la classificació *Minor Group* d'HISCO. Es poden observar grans diferències entre l'ocupació femenina i masculina en els casos en què aquests residien a casa de la família per la qual treballaven. Uns i altres, quan conviuen en una unitat domèstica que no era la seva pròpia, realitzaven tasques diferents. Així, dels 1280 homes que, segons els padrons, resideixen a casa del mestre o amo, la majoria (un 30,47%) eren mossos agrícoles, és a dir servents que desenvolupaven treballs de caràcter agrícola o ramader, segurament en masos. Eren 255 (un 17,58%) els que realitzaven tasques relacionades amb el treball domèstic o serveis personals, i 266 (20,73%) els aprenents d'oficis o practicants de professions mèdiques (metges i farmacèutics), que durant el període de formació residien amb el mestre. Un 7,58% eren dependents de comerços. Per contra, el 93,66% de les dones que conviuen amb els amos realitzaven tasques de caràcter domèstic.

Taula 4. Persones que viuen en unitats domèstiques que no són les pròpies agrupades per la professió

Minor Group	Professió	Homes	%	Dones	%
-102	Estudiants	5	0,39	0	0
-101	No consta	6	0,47	9	0,37
-103	Sus labores	0	0,00	63	2,56
0-6 / 0-7	Metges, dentistes, veterinaris i treballadors similars	7	0,55	0	0
1-3	Professors	4	0,31	4	0,16
2-2	Supervisors, capatassos i similars	0	0,00	3	0,12
3-9	Oficinistes i similars no classificats en altres grups	2	0,16	0	0
4-5	Venedors, empleats de comerç i similars	97	7,58	14	0,57
5-3	Cuiners, cambrers, barmans i similars	9	0,70	16	0,65
5-4	Criats i treballadors de servei domèstic sense classificar en altres grups	225	17,58	2305	93,66
5-6	Bugaders, netejadors en sec i planxadors	3	0,23	0	0
5-7	Perruquers, barbers, especialistes en tractaments de bellesa i similars	21	1,64	0	0
5-9	Treballadors de serveis no classificats a altres grups	2	0,16	0	0
6-1	Explotadors agrícoles (grangers)	19	1,48	1	0,04
6-2	Treballadors agrícoles i en la cria del bestiar	390	30,47	14	0,57
6-4	Pescadors, caçadors i similars	2	0,16	0	0
Major grup 07/08/09	Aprenents i ajudants d'oficis	259	20,23	8	0,32
9-8	Operadors d'equips de transport	33	2,58	0	0
9-9	Treballadors sense classificar en altres grups	192	15,00	21	0,85
-	Altres	4	0,31	3	0,12
	Total	1283	100	2461	100

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931).

be defined servants, both within the family relationship and in the (partially overlapping) sphere of labour relationships» (Sarti, 2005a, p. 41).

⁴¹ S'han exclòs del càlcul aquells padrons no incorporaven la relació familiar [Taula 2].

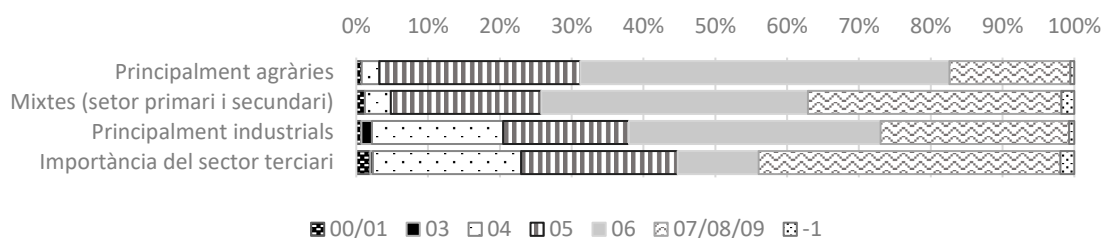
⁴² I que ens apareixen als padrons com a criats/des, mossos/es, dependents/es, aprenents/es, servents/es o similars.

⁴³ No es tenen en compte els hostes, exceptuant aquelles dones que en l'ocupació declaraven ser minyones i que a la relació de parentiu declaren ser hostes, ja que s'entén que sí que estaven treballant com a criades per la família amb la qual vivien.

Totes aquestes professions, que antigament podrien ser considerades un tipus de servei, com demostra el fet que molts d'aquests homes apareixen sota l'epígraf de *criat, servent o mosso* a la relació de parentiu, anaren gradualment dissociant-se del grup del servei domèstic als CNP. D'aquesta manera, només en el CNP de 1860 s'inclouen els mossos agrícoles (també els pastors) a la categoria de servents, que passarien a classificar-se al grup de *Agricultura, ganadería, propiedad territorial e industrias derivadas de las mismas* el 1877. D'una forma similar passa amb els dependents d'establiments, que a partir de 1877 compten amb un grup propi als censos, escindint-se per tant de la categoria del servei domèstic (Borrell Cairol, 2016b).

Així, a partir de 1877 els CNP no incorporen aquests treballadors dins la categoria de serveis domèstics i serveis personals⁴⁴, i per tant no ens és una font útil per veure la seva evolució, un estudi, en canvi, que sí que podem realitzar a partir dels padrons municipals. Analitzant-los, s'ha pogut constatar com, des d'un punt de vista quantitatiu, són cada cop menys els casos en què els homes mantindrien una coresidència amb la persona que els contracta, reduint-se progressivament des de mitjan segle XIX. Aquesta dinàmica la podríem ubicar dins el desmantellament de les institucions preindustrials, com els gremis a les ciutats o la institució del servei al camp, a partir de l'arrencada del liberalisme. Sembla que aquesta desintegració seria més precoç a les ciutats, on el canvi industrial seria més intens. Això ho demostraria el fet que, de tots els casos masculins de coresidència, els que indicaven com a relació familiar ser mossos, i que majoritàriament es dedicaven a treballs agrícoles, eren els més nombrosos, tot i també reduir-se molt en número. La resta de grups (artesans, dependents de comerços, etc.) són realment minoritaris en tota la geografia i cronologia, i en prou feines superen l'1% de la població activa masculina.

Gràfic 1. Distribució dels homes que no mantenen relació de parentiu amb la unitat domèstica amb qui viuen (exceptuant els hostes) en funció dels Major Groups d'HISCO i del tipus de població on habiten



Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931). S'han exclòs aquells homes que estaven classificats al *Minor group* 99, ja que són treballadors que no s'han pogut classificar a cap altre grup.

En analitzar el conjunt d'homes que vivien amb l'amo, veiem que la seva distribució depèn molt del tipus d'economia dels municipis en què es troben [Gràfic 1]. D'aquesta manera, la presència relativa del *Major Group* d'HISCO 06, referent a les activitats agropecuàries i forestals, disminueix a mesura que la població és més industrial, sent mínima en les poblacions on el sector

⁴⁴ Que s'inclouen en altres categories. Al CNP de 1877 els mossos agrícoles estarien dins del grup *Agricultura, ganadería, propiedad territorial e industrias derivadas de las mismas*, els servents arriars a *Arrieros y carreteros*, i els dependents de fondes i cafès a *Fondistas, cafeteros y dueños de casas de huespedes*. Els dependents de comerços passarien al grup de *Comercio*.

terciari té una certa importància. Una relació oposada mantenen els servents del grup 04 (Treballadors de Ventos), normalment dependents de comerços, que augmenten a mesura que el sector secundari i terciari té més importància. I d'una forma similar es comporten els grups 07, 08 i 09, corresponents als treballadors de producció i transports, és a dir, aprenents d'ofici i servents arriars. Sembla rellevant la major presència d'aquests en les poblacions mixtes que en les principalment industrials, un fet que es deuria a la major presència d'una producció artesanal en contraposició al treball fabril majoritari a les poblacions industrials, i que també ens indicaria que ens trobem davant d'una tipologia laboral en desaparició davant el desenvolupament industrial. S'intentarà, a continuació, emfatitzar en cada un d'aquests casos.

Mossos i pastors

Com s'ha dit, la majoria de casos d'homes en coresidència que s'han pogut determinar a partir dels padrons era de mossos agrícoles. Aquests es trobarien, principalment, als municipis de base agrària, on, en dates pròximes al 1860, es presenten en una quantitat força elevada. De totes maneres, la distribució pel territori no era igual, i els mossos es concentraven sobretot a les comarques d'Osona i el Bages cap els volts de 1860. Cap el 1930, quan aquest grup ja ha patit un marcat descens, encara ens els trobem amb nombres significatius a Osona, però també a Sant Andreu de Llavaneres (Maresme), o a Torroella de Montgrí (Baix Empordà). Així, seria a l'antiga Catalunya Vella on predominarien aquests criats agrícoles, que són, a la vegada, poc presents a la resta del territori català (les zones agrícoles de més al sud).

En aquest territori, l'estructura agrària estava caracteritzada pels masos, explotacions familiars que eren alhora centres de producció i transformació agrària. Les baixes rentes que es pagaven per aquestes explotacions des de les guerres remences havia permès l'acumulació de terra per part d'algunes famílies, un fet que explicaria la grandària considerable d'aquestes explotacions (entorn les 60/100 ha), que exigiria d'una mà d'obra de treball extern estable en forma de criats i criades (Ferrer Alòs, 2018). Al mateix temps, les famílies amb pocs recursos veurien el servei com una via perquè els fills no hereus –s'ha de tenir en compte que en aquest territori dominava un sistema hereditari no igualitari basat en la figura de l'hereu– treballessin a canvi d'un salari que els permetria constituir, posteriorment, la seva pròpia família camperola. Així, el servei es materialitzaria com una via per transferir l'excedent de mà d'obra d'una explotació a una altra (Serramontmany i Hugas, 2016, p. 198).

Taula 5. Distribució per edats dels servents agrícoles i ramaders

Edats	Servents ramaders	Servents agrícoles
Menys 10	3,57%	2,52%
10-14	42,86%	13,35%
15-19	7,14%	20,40%
20-24	3,57%	20,91%
25-29	3,57%	15,87%
30-34	10,71%	5,79%
35-39	7,14%	3,78%
40-44	3,57%	2,52%
45-49	3,57%	4,03%
50-59	10,71%	4,29%
60-69	3,57%	4,78%
70 i més	0,00%	1,01%
NC	0,00%	0,76%

Taula 6. Origen dels servents agrícoles i ramaders

Natural del municipi	18,49%
Immigrant	54,26%
No consta l'origen	27,25%
D'entre els immigrants	
De la mateixa comarca	55,61%
De la mateixa província	29,60%
De la resta de Catalunya	9,42%
De la resta de l'estat	4,93%
França	0,45%

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931) [ambdues taules]

Els criats als masos eren majoritàriament homes, que iniciaven el servei a una edat molt primerenca. Les primeres tasques que se'ls encarregava era la cura del bestiar⁴⁵. A partir dels padrons s'han pogut identificar alguns pastors, bovers, vaquers, i nois encarregats de vigilar animals (porcs, bous, vaques o cavalls) al servei d'un mas. S'ubiquen en gran nombre a la comarca d'Osona i a Torroella de Montgrí i els caps de les famílies per les quals servien eren propietàries o explotadores de terres, i en un cas hi trobem un carnisser. Com podem veure a la Taula 5, la majoria d'aquests ramaders (un 56,35%) tenien menys de 20 anys, i el 42,86% menys de 15, tenint 7 anys el més petit que s'ha localitzat (a Santa Maria de Corcó el 1898). Això contrasta amb l'edat dels criats que desenvolupen tasques agrícoles, en què els menors de 15 anys només representen el 13,35%. Així, en fer-se grans, aquests criats passarien a desenvolupar tasques agrícoles, com a bracers o llauradors. Les baixes xifres a partir dels 30 anys indiquen que és a partir d'aquesta edat que els mossos abandonen el servei, en el moment de contraure matrimoni, com s'evidencia pel fet que el 91,3% dels criats agrícoles i ramaders eren solters. Tanmateix, podem veure com alguns seguirien al servei de forma permanent.

En observar la procedència dels criats agrícoles podem veure com gran part d'aquests havien nascut en municipis diferents en els que estarien servint [Taula 6], un fet que indica l'alta mobilitat lligada a aquesta ocupació. Les trajectòries migratòries que emprendrien, però, serien de curta distància, i més de la meitat dels mossos immigrants provenien de la mateixa comarca en la qual servien. Eren pocs els qui venien d'altres províncies (un 9,42%) i encara menys els qui havien nascut fora de Catalunya (prop d'un 5%).

Alguns estudis sobre criats agrícoles han pogut constatar, a partir de la documentació dels masos, com els criats difícilment passarien més d'un any en un mateix mas (Roca Fabregat, 2005; Sanmartí Roset, 1994; Serramontmany i Hugas, 2016). Malgrat que amb els padrons no ens és possible saber quant temps porta cada criat a la unitat domèstica en la qual serveix, sí que podem

⁴⁵ Entre els encarregats de tenir cura del bestiar la presència de noies era mínima, ja que aquestes iniciaven el servei una mica més tard. Això es deuria al fet que l'aprenentatge de les tasques que haurien de desenvolupar com a criades (principalment domèstiques) el podien realitzar a les seves pròpies cases, on a més serien més necessàries que els nois en cuidar dels germans petits en cas que les mares treballassin a jornal (Roca Fabregat, 2005, p. 67).

establir el temps que fa que resideixen al municipi. En analitzar el conjunt de mossos del quals tenim aquesta dada, veiem com en el 36,4% dels casos feia un any o menys que s'havia establert al municipi del padró. Els que indicaven portar dos anys eren el 16,9%. En altres paraules, més de la meitat dels mossos portaven servint al mateix mas dos anys o menys. D'aquesta forma, tenint en compte tant l'alt percentatge d'immigrants com el poc temps que aquests indicaven portar al municipi, s'evidencia una gran mobilitat d'aquests criats pel territori. En resum, l'estudi dels padrons ens ha permès establir un perfil sobre els mossos agrícoles. Aquests serien majoritàriament homes joves i solters provinents de l'entorn geogràfic proper del mas, que passarien uns anys al servei –tot i que canviant de casa constantment– per abandonar-lo entre els 25 i els 30 anys.

En el seu estudi sobre els criats al Vallès Occidental, Pere Roca (2005) situa l'esplendor d'aquesta institució al segle XVIII, i el seu declivi a la segona meitat del XIX, quan la contractació de criats disminueix de forma progressiva. L'avenç del monocultiu (especialment de la vinya) en aquesta comarca hauria permès rescindir d'una mà d'obra nombrosa i estable com la dels criats, afavorint la contractació estacional de jornalers. En consonància amb el que descriu Roca, a partir dels padrons també sembla evidenciar-se aquesta reducció al llarg de la segona meitat del XIX a les comarques d'Osona i del Baix Empordà, en què el nombre de mossos que torbem als padrons es redueix progressivament d'un padró a un altre. Amb tot, la proletarització de la mà d'obra agrària al camp català posaria fi a la institució del servei a la Catalunya Vella.

Els aprenents d'oficis

Un altre dels casos més freqüents de coresidència era la dels aprenents d'ofici, que, com s'ha vist, es mostren amb major percentatge a les poblacions a cavall d'una economia agrària i industrial. L'aprenentatge en els antics gremis estava reglat per mitjà dels estatuts, i era un procés essencial per a la reproducció de l'ofici i per a la regulació de la competència, que s'exercia per mitjà del control de l'accés a l'aprenentatge (Moreno Claverías, 2015, p. 67). En molts dels estatuts gremials, com és el cas del gremi de velers de Barcelona, s'indicava que l'aprenent havia d'instal·lar-se a viure a casa del mestre, qui hauria d'assegurar-li el menjar i el vestit (Solà & Yamamichi, 2015, p. 81).

El procés liberal iniciat a l'estat suposà, el 1836, la fi formal de la institució gremial. L'aposta pel lliure mercat i el desenvolupament fabril necessitava acabar amb el control que aquestes institucions tenien sobre el treball i la producció. Ja algunes mesures legislatives a finals del segle XVIII havien debilitat la institució de l'aprenentatge dins l'estructura gremial, com el 1790 la possibilitat que qualsevol artesà desenvolupés el seu ofici sense necessitat d'examinar-se, o el 1798 la fi de la obligatorietat de l'aprenentatge per tal de poder-se examinar (Moreno Claverías, 2015, p. 64).

De totes maneres, com han indicat Solà i Yamamichi (2015, p. 81) pel cas dels velers, els processos d'aprenentatge seguiren més enllà de la seva fi formal. També Belén Moreno ressalta com a partir de 1836 el antic gremis van seguir engegant processos d'aprenentatge, que, de fet, era la forma que tenien d'assegurar la seva supervivència aconseguint perpetuar l'ofici. Això la

porta a afirmar que «el aprendizaje sobrevivió al gremio» (Moreno Claverías, 2015, p. 65). En aquest context, l'aprenentatge va ser una de les estratègies desenvolupades pels gremis per tal de reforçar les xarxes artesanes (Romero Marín, 2005, p. 217). En definitiva, tot i la supressió legal dels gremis el 1836, durant un temps conviurien diferents formes de treball, l'artesanal i la fabril, inclòs en aquelles ciutats, com la de Barcelona, en què l'impuls industrial seria tan intens.

La relació entre l'aprenentatge i el servei era difícil d'establir. La coresidència dels aprenents amb els seus mestres en un moment en què la llar era alhora casa, taller i botiga també faria difoses les fronteres entre el treball artesanal i el domèstic. Així, no es distingia un temps de treball *industrial* i un temps *extraproductiu* –per fer servir els conceptes de Juanjo Romero–, com sí que feia l'aprenentatge fabril, i els artesans desenvolupaven també tasques domèstiques a les llars on vivien (Romero Marín, 2001, p. 206). De fet, en els padrons municipals s'han trobat casos en què els artesans apareixen com a criats o servents a la relació de parentiu, evidenciant la borrosa divisió entre l'aprenentatge i el servei.

Taula 7. Aprenents segons la ciutat

Municipi	Any	Població activa masculina (A) ⁴⁶	Nombre d'aprenents (B)	% (A/B)
Artés	1868	516	2	0,39
	1906	269	1	0,37
Bagà	1930	365	1	0,27
	1930	1699	13	0,77
Balaguer	1860	1355	29	2,14
	1930	870	1	0,11
Banyoles	1930	870	1	0,11
Barcelona	1848	876	63	7,19
Begur	1860	201	2	1,00
	1860	585	2	0,34
Cambrils	1930	1244	4	0,32
	1889	112	1	0,89
Centelles	1895	1368	1	0,07
Llagostera	1920	1833	6	0,33
	1930	451	1	0,22
Manlleu	1910	1607	1	0,06
Montblanc	1930	1530	4	0,26
Navarcles	1844	268	2	0,75
Navàs	1920	512	1	0,20
	1920	442	1	0,23
Olot	1930	1005	8	0,80
	1925	841	4	0,48
Ripoll	1920	215	1	0,47
Roda de Ter	1868	638	2	0,31
	1890	564	2	0,35
Rubí	1920	251	1	0,40

Municipi	Any	Població activa masculina (A)	Nombre d'aprenents (B)	% (A/B)
Sabadell	1920	809	2	0,25
Sallent	1836	736	4	0,54
	1888	603	4	0,66
Salt	1924	2292	2	0,09
	1930	3013	2	0,07
Sant Andreu de Llavaneres	1930	523	1	0,19
Sant Bartomeu del Grau	1857	219	3	1,37
	1930	206	1	0,49
Sant Feliu de Guíxols	1867	471	4	0,85
	1880	299	7	2,34
1930	981	1	0,10	
	1861	317	3	0,95
Santa Maria de Corcó	1898	206	1	0,49
	1931	285	1	0,35
Seu d'Urgell (La)	1930	1501	13	0,87
Taradell	1930	121	1	0,83
Tàrraga	1930	1230	7	0,57
	1911	1202	6	0,50
Torelló	1920	1259	2	0,16
	1877	947	8	0,84
Torroella de Montgrí	1931	1394	10	0,72
	1930	1194	5	0,42
Tremp	1930	1194	5	0,42
Vic	1860	823	4	0,49
	1867	1042	11	1,06
Vila-seca	1930	998	1	0,10
	1889	342	1	0,29
Vilaverd	1889	342	1	0,29

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants.

Malgrat aquesta continuïtat de la pràctica de l'aprenentatge més enllà de 1836, són pocs els aprenents que trobem a partir dels padrons, en ocasions només un en tota una població.

⁴⁶ La població activa és de la mostra buidada, no de tot el municipi.

Representen, per tant, un part ínfima de la població activa, una mostra del retrocés en què es trobaria l'artesanat davant l'avenç industrial. De fet, Barcelona seria un cas paradigmàtic de la fi d'aquesta institució, ja que el 1848 hi trobem, al barri del Raval, 63 aprenents que representen el 7,16% de la població activa. A la mostra buidada de 1930 ja no ens n'apareix cap. També en altres poblacions, que es recullen a la Taula 7, es pot veure com l'aprenentatge, tot i que reduït, és encara present a la segona meitat del XIX, com a Banyoles el 1860 (amb 29 aprenents) o a Vila-seca el 1867 (amb 11), però el 1930 és ja testimonial, i no arribava enlloc a suposar més de l'1% de la població activa.

Altres casos de coresidència

Troblem dos casos més en què els homes conviurien amb qui els contracta: els dependents de comerços i el criats domèstics. El dels dependents de comerços és l'únic grup que augmenta al llarg de l'etapa estudiada. Tot i que es tracta sempre de molts pocs casos, aquests apareixen amb més freqüència als padrons posteriors de 1900, exceptuant el cas de Barcelona, on ja ens n'apareixen sis el 1848. Com s'ha vist [Gràfic 1], aquests se situen en municipis amb una indústria consolidada i un sector terciari desenvolupat, sobretot –i degut a la naturalesa de l'ocupació–, en aquelles poblacions amb un comerç puixant. Els dependents acostumaven a servir en una casa/botiga, en què el cap de família ens apareix com a propietari d'aquests comerços, entre els quals hi trobem, entre d'altres, carnisers, forners i confiters, directors de fondes o alguns tallers en què també hi hauria zona de botiga, com ferrers o rellotgers. Aquests dependents, que a principis del segle XIX eren considerats criats, eren nois amb una certa formació, que sabien llegir i escriure, i portar els comptes d'una botiga (Iturralde Valls, 2014, p. 121).

Per últim, caldria considerar aquells homes servents que realitzen treball domèstic o serveis personals, aquells englobats dins del *Major Group 05*. Entre aquests, també hi pot haver-hi diferents especialitzacions, tot i que als padrons predominen els termes generalistes (el 80% estan classificats amb el codi HISCO 54010, corresponent al *servent domèstic en general*). Tanmateix, entre els servents s'hi poden distingir els xofers (3,42%), els barbers⁴⁷ (7,98%), cuiners (2,28%) o cambres (1,14%). També hi havia, malgrat que no es classifiquen dins del grup 05 de la codificació HISCO, un jardiner i un *recadero*. Cal dir, però, que en termes generals i al llarg de tota la cronologia, trobem xifres molt baixes de criats domèstics homes, que a més són cada cop més insignificants⁴⁸. Podríem destacar el cas de Barcelona el 1848, Vic el 1860 o, al 1930, Tremp i Balaguer. En cap d'aquests municipis, però, els servents domèstics superaven el 2% de la població activa masculina.

Dues qüestions podrien explicar la poca presència de criats domèstics homes. Per una banda, els criats sovint desenvolupaven una funció d'ostentació, acompanyant els seus senyors en els desplaçaments i actes públics (Sarasúa, 1994, p. 90). Serien sobretot les grans famílies

⁴⁷ Aquí quan parlem de barbers fem referència únicament aquells que treballen al servei d'una família, i no als que poden ser dependents d'una botiga (barberia).

⁴⁸ En algunes poblacions petites i agrícoles, com Perafita, Santa Maria de Corcó o Folgueroles, hi trobem un percentatge força elevat, degut segurament al fet que es tractava en el fons de criats agrícoles, però que en no indicar-ho la padró s'han classificat com a servents domèstics.

aristocràtiques les que contractarien homes pel servei, com majordoms, lacais o patges de lliurea. El caràcter burgès de Barcelona, i el fet que no ostentés la capitalitat ni fos seu de la Cort, faria que, en comparació a Madrid, aquests criats tinguessin ja de per si una presència menor. Per l'altra, aquest servei, propi d'una societat aristocràtica, ja estaria en plena transformació a mitjan segle XIX, en què s'imposaria la lògica burgesa del treball. Martín Iturralde, qui ha estudiat el treball infantil a principis del segle XIX a Barcelona destaca, a més, com la fi dels gremis implicà un increment en la demanda de nois per treballar als diferents oficis de la ciutat que absorbiria la mà d'obra infantil masculina, un fet que contribuiria a la feminització del servei a partir de la tercera dècada del XIX (Iturralde Valls, 2014, p. 141). Amb tot, la presència dels homes al servei seria cada cop menor.

En definitiva, s'ha pogut veure com el fet de servir, pels homes, podia suposar un gran conjunt de tasques: domèstiques, agrícoles, ramaderes, manufactureres o serveis personals. Algunes d'aquestes ocupacions, considerades part del servei fins a 1860, s'inclourien en altres categories laborals a partir d'aquesta data. Al mateix temps, deixaren d'implicar la corresponsabilitat. La proletarització del camp català, en què el treball agrícola aniria progressivament sent assumit per jornalers contractats de forma estacional, així com la difusió del treball fabril, amb un model d'aprenentatge diferent al de la institució de l'aprenentatge gremial, acabaria amb els servents agrícoles i aprenents. A més, aquells homes que desenvolupaven tasques domèstiques, allò considerat servei domèstic a partir de 1920, són pocs i a més segueixen una tendència a la baixa entre 1840 i 1930, contribuint a la feminització del sector. En definitiva, tot sembla indicar que, pels homes, la corresponsabilitat –com a modalitat laboral i etapa d'aprenentatge–, seria cada cop menys present. Ens torbaríem, en general, davant d'una pràctica pròpia del món preindustrial i, pel que fa als homes, destinada a desaparèixer.

3.2. El servei domèstic com un treball de dones

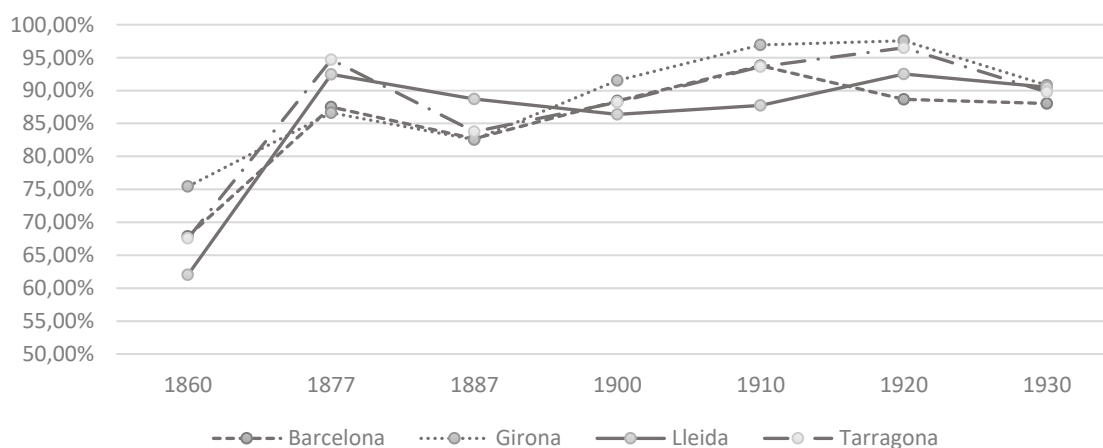
La feminització del servei domèstic ha estat àmpliament debatuda per la historiografia europea, i sembla que hi ha un consens en situar aquest procés al segle XIX. Seria durant aquest període que el servei es constituïria com un sector laboral format eminentment a partir de mà d'obra femenina. Aquest procés de feminització, lluny d'obeir a una única causa, es va veure conduït per un conjunt de factors. Cal assenyalar la crisi de la societat aristocràtica i els seus valors, que portà a una reducció del servei i a la desaparició d'algunes ocupacions masculines vinculades a aquest, com les de finalitat d'ostentació. A més, algunes de les professions vinculades al servei domèstic que antigament haurien estat desenvolupades per homes, passarien a ser assumides per dones, com pot ser la de cuiner. Per últim, la segregació d'algunes professions del servei domèstic contribuï a vertebrar-lo com un sector altament feminitzat⁴⁹.

A partir dels censos nacional de població podem percebre aquest procés de feminització del servei domèstic [Gràfic 2]. A l'inici d'aquest període, el 1860, el pes relatiu de les dones en aquest sector se situava entre el 62% i el 75%, demostrant que a mitjan del segle XIX el servei era encara un

⁴⁹ Veure pàgines 23-25.

sector laboral mixt. Entre 1860 i 1877, però, s'observa un canvi considerable en el pes de la dones al servei, conseqüència del fet que en aquest segon any no es contemplen els servents agrícoles, majoritàriament homes, en el grup del servei domèstic. De totes maneres, a partir de 1877 la feminització és constant, arribant les dones a suposar el 95% de les persones ocupades al servei domèstic a la província de Barcelona el 1910 o a la resta de províncies el 1920. A partir d'aquests anys sembla que es produeix una petita pèrdua de pes de les dones al servei domèstic, que s'anticipa a Barcelona i és seguida per les altres províncies, tot i que es manté proper al 90%.

Gràfic 2. Percentatge de dones al servei domèstic en les províncies catalanes entre 1860 i 1930



Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1860-1930)

Taula 8. Percentatge de dones al servei domèstic a partir dels CNP (1860-1930)

		Barcelona	Girona	Tarragona	Lleida
1860	Província	67,88%	75,44%	62,03%	67,58%
	Partit judicial	80,65%	89,59%	76,62%	78,48%
	Província - partit judicial	57,56%	71,86%	58,48%	65,01%
1877	Província	87,49%	86,61%	92,47%	94,69%
	Capital	-	-	-	-
	Província - capital	-	-	-	-
1887	Província	82,68%	82,54%	88,73%	83,74%
	Partit judicial	81,66%	84,16%	81,17%	80,91%
	Província - partit judicial	85,87%	81,90%	94,11%	84,78%
1900	Província	88,45%	91,53%	86,40%	88,25%
	Capital	88,73%	80,34%	95,67%	77,27%
	Província - capital	87,47%	93,38%	84,43%	90,07%
1910*	Província	93,77%	96,94%	87,77%	93,61%
	Capital	87,22%	85,69%	84,00%	89,52%
	Província - capital	-	-	-	-
1920	Província	88,68%	97,56%	92,51%	96,50%
	Capital	88,85%	99,85%	94,98%	97,06%
	Província - capital	88,07%	97,10%	89,31%	96,22%
1930	Província	88,03%	90,80%	90,53%	89,71%
	Capital	88,84%	-	93,80%	93,33%
	Província - capital	85,05%	-	89,04%	88,04%

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1860-1930). | *El fet que el 1910 la categoria no sigui la mateixa per la província que per la capital no ens permet fer la comparativa.

La comparació entre la composició per sexes del servei domèstic a les capitals i a la resta del territori resulta també interessant [Taula 8]. El 1860 es pot veure com en els partits judicials de les capitals el pes de la mà d'obra femenina és força més elevat (entre el 76 i el 89%) que a la resta de la província. Això es deuria al fet que en aquestes capitals no hi hauria mossos agrícoles, implicant una forta presència femenina en el servei domèstic a les ciutats. Per tant, a mitjan segle XIX, ens trobem ja amb un sector laboral que, tot i que mixt, està fortament segregat per raons de sexe: els homes realitzarien majoritàriament treballs agrícoles –fent que la seva importància es torbés al camp– i les dones, tasques domèstiques a les llars –feminitzant el servei a les urbs.

El 1887 i el 1900 el percentatge de dones (en comparació als homes) al servei domèstic és major a la província que a la capital, malgrat ser nombres molt similars. És el cas, aquest, de Barcelona i Tarragona el 1887, Girona el 1900 i Lleida ambdós anys. Això s'explicaria per la diversitat del servei a les famílies amb més recursos, residents als nuclis urbans, que podien contractar un servei més nombrós i especialitzat i que comptava amb diversos oficis desenvolupats per homes (majordoms, xofers, jardineros, etc). La segregació d'aquestes professions del servei domèstic, des de principis del segle XX, faria que, finalment ja el 1920, la composició per sexes del servei s'equilibrés entre la capital i la resta de la província, situant-se arreu entre el 85 i el 93%.

En resum, a partir dels CNP s'evidencia aquest procés de feminització del servei domèstic, que respondria al que les pròpies categories defineixen com a servei en cada un dels censos. Així, el 1860 la consideració dels mossos agrícoles com a servents ens mostraria un sector laboral mixt, i la seva exclusió a partir d'aquesta data, l'acabaria conformant com un sector altament feminitzat. A partir dels padrons, en fer el mateix exercici que s'ha fet en el cas dels homes però per les dones [Taula 4], s'evidencia com el treball d'aquestes era majoritàriament domèstic. De les 2461 dones que coresidien amb la unitat domèstica per la qual treballaven, un 93,6% realitzaven tasques domèstiques, una xifra que augmenta fins al 96,2% si hi incorporem les que declaraven *sus labores* a l'ocupació. Contràriament, només hi trobem vuit aprenents d'ofici, catorze dependents de ventes i quinze treballadores agrícoles, d'entre les quals dotze eren pastores. La vinculació entre el servei femení i el treball domèstic és evident.

Podem concloure que les dones no residien en altres llars de la mateixa manera que ho feien els homes, ja que mentre ells desenvolupaven un ofici concret a partir del qual podrien participar al mercat de treball en ser adults (des de tasques agrícoles a aprendre un ofici), per les dones el servei domèstic era vist com una etapa d'aprenentatge que les havia de preparar pel seu futur paper de mares i esposes. Tot i la poca consideració del servei domèstic, i de les poques oportunitats que els donava per participar en millors condicions del mercat de treball, la seva contribució s'ha de considerar com a decisiva per a la reproducció social. Aquestes dones no només realitzarien un treball domèstic i de cures essencial per la supervivència de moltes famílies, sinó que també suposarien una font d'ingressos important per a les seves pròpies famílies.

Això podia ser així en cas que les dones enviessin part del seu salari a les seves famílies, a les que havien deixat per anar a servir, o també en cas que no treballessin d'interne, sinó que seguissin vivint a la seva pròpia llar, i treballessin en condició d'externes, per hores o a domicili. Els padrons

han recollit, també, aquests casos, i s'han pogut localitzar unes tres-centes cinquanta dones que s'ocupaven al servei domèstic tot i no estar vivint amb les famílies a les quals servien. Així i tot, hem de suposar un nombre de treballadores domèstiques externes molt major al que es presenta a les fonts estadístiques estudiades –hem de preveure una alta ocultació en aquest tipus de treballs, poc qualificats i desenvolupats per dones sovint en l'economia informal. A la Taula 9 es recullen totes les dones –internes, externes i aquelles de les quals no ens sabem la relació de parentiu– que treballaven al servei domèstic i serveis personals en tots els padrons, i s'hi indica la professió que declaren als padrons.

Podem veure que la major part de les dones, com ja observàvem en el cas de les internes, declaraven una professió molt poc específica, com és la de serventa. Normalment, quan una família només contractava una única criada, aquesta havia de desenvolupar un gran conjunt de tasques, i només era en aquelles cases en què es contractava més d'una treballadora que aquestes s'especialitzaven en alguna en concret, com cuinar o cuidar la mainada. Això fa que, en calcular el nombre de criades internes per família veiem com les institutries estan en cases on hi ha una mitjana de 2,5 criades; les majordomes, 2,17; les cuineres, 2,23; i les donzelles i les dides, 2. Això reforçaria la idea que les treballadores més especialitzades les torbem en llars on hi ha altres dones servint. En canvi, les serventes generals estan en cases on, de mitjana, hi ha únicament 1,36 dones al servei, fet que les feia assumir, conseqüentment, la totalitat de les tasques domèstiques.

Taula 9. Treballadores del servei domèstic i els serveis personals segons la professió⁵⁰

HISCODE	Professió	Internes	Externes	NC relació de parentiu	Externes (%)	Total
-103	<i>Sus labores</i>	79	0	0	0,00	79
-102	Estudiants	1	0	0	0,00	1
-101	No consta	1	0	0	0,00	1
13960	Institutriu/tutor/preceptor	2	0	0	0,00	2
22460	Majordoma	6	3	1	30,00	10
53140	Cuïnera (servei domèstic)	13	0	0	0,00	13
54010/54020	Serventa domèstica, en general	3418	286	107	7,50	3811
54030	Donzella o ajuda de cambra	3	1	0	25,00	4
54035	Mainadera	11	0	2	0,00	13
54045	Dida	5	0	12	0,00	17
54050	Cambrera, hoteleria	26	0	0	0,00	26
54090	Altres personals de servei	4	2	0	33,33	6
55220	Dona o mosso de neteja	0	1	0	100,00	1
56010	Bugadera, en general	1	31	7	79,49	39
56050	Llevataques en sec	0	0	1	0,00	1
56065	Planxadora (a mà o a màquina)	1	13	4	72,22	18
57020/57025	Perruquera de senyores o cavallers	1	24	2	88,89	27
57050	Manicura	0	1	0	100,00	1
62740	Obrera jardineria	0	0	4	0,00	4
99920	Jornalera	1	0	0	0,00	1
99999	Ocupació massa vaga	13	0	0	0,00	13
	Total	3586	362	140	8,86	4088

Fonts: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1860-1930).

⁵⁰ S'agrupen aquí totes les treballadores classificades al *Servei domèstic i serveis personals* prèviament a la segregació de les bugaderes, planxadores i perruqueres (1910). A la Taula 4 només s'incorporava a les treballadores internes dels padrons que contemplaven les relacions de parentiu, per això hi trobem un nombre menor de casos. En aquests padrons, sovint l'únic vincle que es diferenciava era el de *servienta*, i aquestes s'han considerat com a internes en aquesta Taula 9. També s'incorporen aquelles dones classificades dins del grup 127 (*sus labores*), però que eren criades segons la relació de parentiu.

En general, malgrat tenir en compte l'ocultació que pot haver-hi, la major part del servei comportava la condició d'interna, i gran part de les dones convivien amb la família a la qual servien, sent únicament un 8,86% (un 7,5% en el cas de les serventes) les dones que seguien convivint amb les seves pròpies famílies. Així i tot, cal destacar el cas de tres professions on la gran part de les treballadores eren externes: les bugaderes, planxadores i perruqueres. En relació a aquestes últimes, segurament realitzaven la feina en comerços dedicats a això (perruqueries), atenent a les dones o homes que s'hi desplaçaven, i no tant al servei d'una família en concret.

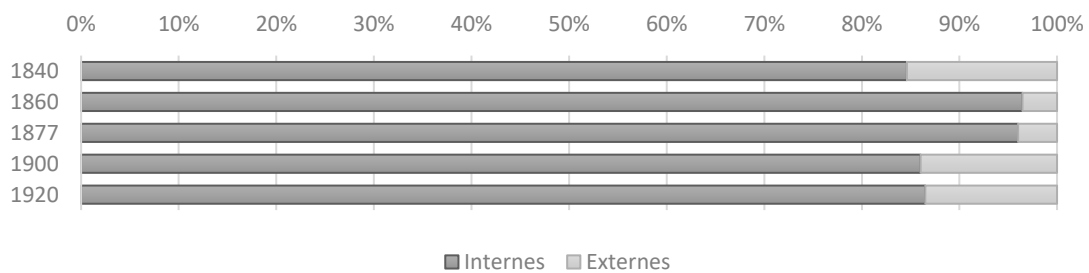
El cas de les bugaderes i les planxadores és, en canvi, força més rellevant, i segurament devien ser moltes més de les aquí anotades. Només a la ciutat de Barcelona, segons el cens obrer de 1905, hi havia 1.553 bugaderes i 2.131 planxadores (Tatjer, 2002, p. 11). Aquesta nombrosa mà d'obra es deu al fet que el rentat i planxat de la roba eren unes de les feines domèstiques que s'externalitzaven a les famílies de classe mitjana i alta, en ser unes tasques molt carregoses i que, abans de la introducció d'aigua corrent a les cases i de les tecnologies destinades al rentat, s'havia de realitzar fora de la llar, en els safarejos públics o rius més pròxims, fent que a les grans ciutats europees hi hagués una presència significativa de bugaderes, treballadores especialitzades en aquesta tasca concreta. Així, en les famílies més acomodades, el rentat de la roba no el realitzaria ni la senyora ni la minyona, sinó una bugadera que vindria els dilluns a buscar la roba i la retornaria el divendres neta, com ha estudiat pel cas barceloní Mercè Tatjer (2002, 2019) o per la resta de l'estat Carmen Sarasúa (2003).

Cal tenir en compte, però, que aquestes tres ocupacions, considerades part del servei domèstic al segle XIX, també se'n segregaren a principis del segle XX. Al cens nacional del 1910, tant barbers i perruquers com bugaders i planxadors passarien a ser classificats dins del grup de la *Indústria del vestido y el tocado*⁵¹. En aquest moment, la nomenclatura del servei domèstic ja no hi afegeix els *servicios personales*, com sí que s'incloïa en els censos anteriors.

Si intentem traçar una evolució de la presència d'aquestes treballadores domèstiques externes, a partir de les dates base dels padrons, no sembla haver-hi una tendència clara [Gràfic 3]. L'elevat subregistre que segurament hi ha en relació a aquestes treballadores externes en dificulta l'anàlisi. De totes formes, sembla que el 1840 ens trobaríem amb que un 15% de les treballadores domèstiques no corresideixen amb els seus amos, un percentatge que disminuiria al 3% el 1860 i 1877 per recuperar el percentatge anterior el 1900, on es mantindria el 1920. Així i tot, cal agafar aquestes xifres en cautela, ja que segurament depenen més dels padrons amb què comptem cada any i el grau de subregistre que incorporen, que no pas en la realitat.

⁵¹ A partir de 1910 els CNP espanyols adopten la Nomenclatura Professional que l'Institut Nacional d'Estadística aprovà a Chicago el 1893, i que realitzà Jacques Bertillon, cap d'estadística de la ciutat de París (Cusidó i Vallverdú & Gil-Alonso, 2012).

Gràfic 3. Relació entre serventes internes i externes



Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals d'Habitants (1848-1931)

En resum, s'ha pogut veure com al llarg del període estudiat (1840-1930) el servei domèstic patí un procés de feminització, en consonància al que passava també a la resta d'Europa. Les professions masculines que en algun moment s'havien assimilat al servei, entès aquest com una etapa d'aprenentatge en la qual els joves podien estalviar els recursos que els permetria constituir posteriorment la seva pròpia llar, anaren allunyant-se de la consideració de criat o servent. Això anà acompanyat d'un procés de descens d'aquestes formes laborals que suposaven coresidència, i cada cop són menys freqüents tant els mossos agrícoles com els aprenents o dependents que viuen a casa de qui els contracta. A més a més, els homes que desenvolupaven treballs domèstics o serveis personals, ja pocs en un inici, també traçaren una trajectòria descendent, degut a la crisi del model aristocràtic i a les oportunitats laborals més ben pagades que aquests tindrien a la indústria. Paral·lelament, algunes professions masculines vinculades al servei domèstic, com jardiniers, xofers o cuiners d'establiments, se'n segregaren com una estratègia de millora de les seves condicions laborals.

Amb tot, el servei domèstic quedà compost principalment per mà d'obra femenina, com s'ha pogut constatar a partir dels CNP. Això fou especialment notori entre 1860 i 1877, moment en què es deixà de considerar els mossos agrícoles com a servents. Posteriorment, el procés de feminització s'aprofundí arreu del territori, arribant a cotes del 90% ja al segle XX. L'enfortiment de la relació entre el servei i el treball domèstic, i el fet –com s'ha vist amb els padrons– que les dones realitzessin labors de la llar quan treballaven al servei d'una família, va acabar configurant el servei com un sector fortament feminitzat. D'aquesta manera, mentre els casos de coresidència en les professions masculines anaren desapareixent gradualment, les criades, mainaderes, cuineres, etc. seguiren treballant d'internes en la majoria dels casos, com es pot intuir –malgrat l'ocultació que es pot esperar de les externes– a partir dels padrons. Dues professions s'escapaven de la coresidència: la bugada i el planxat, que serien realitzats majoritàriament per treballadores externes. En els següents apartats s'aprofundirà en l'estudi de les serventes, analitzant la seva presència i intentant una quantificació, definint-ne un perfil i parant atenció, també, a les famílies que les contractaven.

4. Un fenomen urbà? Quantificació i distribució del servei domèstic

Com hem pogut veure, el sector del servei domèstic experimentà un procés de feminització al llarg del període estudiat, un procés que anà de la mà d'una associació cada cop més estreta entre aquest i el treball domèstic desenvolupat principalment per dones a l'espai privat de la llar. És aquest grup laboral, el de les serventes domèstiques, el que ens proposem estudiar⁵². A continuació, s'intentarà establir com es distribuïa el servei domèstic femení en el territori català, per veure on aquest tenia major importància.

Aquest apartat s'ha dividit en dues parts. En la primera, a partir dels CNP, s'analitzen les dades del sector del servei domèstic en les quatre províncies catalanes i les respectives capitals entre 1860 i 1930, la composició del qual no es reduïa només a l'ofici dels servents. Com ja s'ha assenyalat anteriorment, els canvis en la composició per oficis de la categoria del servei domèstic utilitzada als CNP al llarg del període estudiat dificulta l'anàlisi sobre el pes que tenien les serventes en cada un dels anys. Els padrons municipals ens ajudaran, en una segona part, a centrar-nos en les serventes domèstiques –el que constitueix l'objecte d'estudi de la present investigació–, així com a ampliar l'estudi a nivell municipal, amb la voluntat d'analitzar la relació entre l'estructura econòmica i social i la presència de serventes. S'intentarà veure com els processos d'industrialització i urbanització, que caracteritzaren la Catalunya de la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del XX, afectaren a aquest sector laboral.

4.1. El servei domèstic a través dels CNP

A la Taula 10 podem veure el nombre absolut de persones classificades dins la categoria de servei domèstic⁵³ en els diferents censos. La informació ens ve donada per les quatre províncies i les quatre capitals catalanes, exceptuant els anys 1860 i 1887 en què enlloc de la capital el cens agrupa la informació en partits judicials. En base a aquestes categories, s'ha calculat el pes que tenia el servei domèstic respecte la població en edat de treballar i la població activa. Al mateix temps, s'ha calculat el diferencial entre la província i la capital, que ens permet comparar el pes del servei domèstic a la capital amb el de la resta de la província [Taula 11 i Taula 12].

⁵² Tot i que també hi trobem alguns homes, el seu nombre és molt baix, motiu pel qual ens centrem en les serventes.

⁵³ Amb les seves variants en la nomenclatura que es poden veure a la Taula 1.

Taula 10. Número absolut de servents i serventes domèstiques

	1860		1877		1887		1900		1910		1920		1930	
	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D	H	D
BARCELONA														
Província	10542	22280	3288	22990	3642	17387	2853	21842	1567	23588	3459	27094	5113	37609
Capital	2840	11834	-	-	2921	13007	2161	17011	2749	18762	2655	21160	3753	29871
Província - capital	7702	10446	-	-	721	4380	692	4831	-	-	804	5934	1360	7738
GIRONA														
Província	3867	11877	1079	6981	1191	5630	279	3015	291	9232	98	3924	-	-
Capital	331	2848	-	-	307	1631	92	376	94	563	1	676	-	-
Província - capital	3536	9029	-	-	884	3999	187	2639	-	-	97	3248	-	-
LLEIDA														
Província	3807	6220	165	2026	429	3379	467	2966	347	2490	95	1174	284	2714
Capital	459	1504	-	-	298	1285	26	575	104	546	36	681	58	878
Província - capital	3348	4716	-	-	131	2094	441	2391	-	-	59	493	226	1836
TARRAGONA														
Província	2610	5441	221	3943	803	4135	382	2870	175	2564	80	2204	366	3192
Capital	331	1207	-	-	253	1072	105	357	78	666	22	726	75	1049
Província - capital	2279	4234	-	-	550	3063	277	2513	-	-	58	1478	291	2143

Taula 11. Pes dels homes al servei domèstic respecte la població activa masculina (A) i la població masculina en edat de treballar (B)

	1860		1877		1887		1900		1910		1920		1930	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
BARCELONA														
Província	-	3,91	1,12	1,06	1,30	1,10	0,84	0,73	0,40	0,37	0,78	0,67	0,85	0,76
Capital	-	2,75	-	-	2,23	1,87	1,30	1,10	1,42	1,25	1,12	0,97	1,14	1,02
Província - capital	-	4,63	-	-	0,48	0,41	0,40	0,35	-	-	0,39	0,33	0,50	0,45
GIRONA														
Província	-	3,36	1,02	0,99	1,20	1,06	0,25	0,25	0,25	0,24	0,09	0,08	-	-
Capital	-	1,30	-	-	1,27	1,12	1,63	1,57	1,60	1,52	0,02	0,01	-	-
Província - capital	-	3,94	-	-	1,18	1,04	0,18	0,18	-	-	0,10	0,08	-	-
LLEIDA														
Província	-	3,28	0,15	0,16	0,43	0,41	0,47	0,46	0,35	0,32	0,08	0,08	0,25	0,23
Capital	-	1,50	-	-	0,98	0,90	0,36	0,33	1,22	1,12	0,31	0,25	0,46	0,41
Província - capital	-	3,91	-	-	0,19	0,18	0,48	0,47	-	-	0,06	0,06	0,22	0,21
TARRAGONA														
Província	-	2,28	0,20	0,19	0,68	0,63	0,30	0,31	0,14	0,14	0,06	0,06	0,30	0,27
Capital	-	2,69	-	-	1,82	1,60	1,25	1,19	0,87	0,88	0,23	0,20	0,74	0,66
Província - capital	-	2,23	-	-	0,53	0,49	0,24	0,24	-	-	0,05	0,05	0,26	0,24

Taula 12. Pes de les dones al servei domèstic respecte la població activa femenina (A) i la població femenina en edat de treballar (B)

	1860		1877		1887		1900		1910		1920		1930	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
BARCELONA														
Província	-	8,29	37,87	7,18	29,58	4,94	21,12	5,17	24,12	5,05	12,68	4,77	16,97	5,06
Capital	-	11,44	-	-	38,65	7,46	25,69	7,83	31,18	7,53	18,44	6,84	18,57	7,13
Província - capital	-	6,32	-	-	17,42	2,47	12,98	2,35	-	-	6,00	2,29	12,73	2,39
GIRONA														
Província	-	10,22	46,23	6,35	41,20	5,00	32,69	2,66	45,55	7,68	30,60	3,09	-	-
Capital	-	11,51	-	-	40,67	5,93	34,40	5,80	36,94	7,69	43,56	8,95	-	-
Província - capital	-	9,87	-	-	41,41	4,70	32,46	2,46	-	-	28,82	2,72	-	-
LLEIDA														
Província	-	5,55	2,18	1,95	42,62	3,31	27,62	3,00	48,15	2,41	27,66	1,02	44,02	2,36
Capital	-	4,99	-	-	40,41	3,94	51,11	7,04	39,31	5,87	41,17	4,55	51,32	5,97
Província - capital	-	5,76	-	-	44,10	3,01	24,88	2,64	-	-	19,03	0,49	41,22	1,83
TARRAGONA														
Província	-	4,66	51,11	3,26	32,83	3,24	25,29	2,28	25,20	1,98	24,12	1,58	30,98	2,32
Capital	-	10,61	-	-	53,25	7,30	31,73	3,91	31,52	7,17	44,57	6,53	50,26	8,71
Província - capital	-	4,01	-	-	28,94	2,72	24,58	2,15	-	-	19,69	1,15	26,08	1,71

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1860-1930)

L'evolució quantitativa del servei domèstic en aquesta etapa és diferent per als homes que per a les dones. Pel que fa als primers, es pot veure com el retorn del servei domèstic masculí és constant entre 1860 i 1930. Si bé a l'inici del període entre un 2,28 i un 3,91% de la població masculina en edat de treballar⁵⁴ ho feia en aquest sector, a partir de 1877 aquesta xifra disminueix per sota l'1% [Taula 11]. El descens entre 1860 i 1877 es deu al canvi en la classificació dels mossos agrícoles i pastors, que passen de formar part del servei domèstic a l'*Agricultura, ganaderia e industrias derivadas: propiedad territorial* al CNP de 1877. A partir d'aquest moment, el servei domèstic masculí era més nombrós a les capitals de província que a la resta de les províncies. Posteriorment, la segregació d'altres professions del servei domèstic i la seva classificació en altres sectors productius aprofundeix aquesta tendència.

En relació a les dones, s'evidencien dues tendències divergents: mentre a les quatre capitals el pes del servei domèstic respecte la població femenina en edat de treballar es manté o augmenta, a la resta de les províncies es redueix progressivament [Taula 12]. La concentració del servei domèstic als nuclis urbans es produeix amb especial intensitat a la ciutat de Barcelona, que des de 1887 acull entre el 74,8 i el 79,5% de les criades de la província. A les altres tres capitals aquesta tendència no és tan pronunciada, i hi trobem, únicament, entre el 20 i el 30% de les dones empleades al servei domèstic de la província respectiva. Tanmateix, també en aquestes ciutats la presència de serventes és considerable. A la Taula 13, en què es compara la distribució de la població femenina i del servei domèstic femení entre la capital i la resta de la província, es pot veure com la presència de criades és significativament major. Així, a la ciutat de Girona, que el 1900 concentra el 5,7% de la població femenina en edat de treballar de la província, hi trobem el 12,5% de les serventes. D'una forma similar, a la ciutat de Tarragona entre 1900 i 1930 hi habita entre el 7,2 i el 8,8% de la població femenina en edat de treballar de tota la província, mentre que aglutina entre el 12,4 i el 32,9% de les dones al servei domèstic, evidenciant una presència significativa d'aquestes en els nuclis urbans.

Taula 13. Distribució de la població femenina (A) i del servei domèstic femení (B) entre la capital i la resta del territori de la província

	1860		1887		1900		1920		1930	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Província de Barcelona	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Barcelona ciutat	38,5	53,1	49,6	74,8	51,4	77,9	54,5	78,1	56,4	79,4
Reste de la província	61,5	46,9	50,4	25,2	48,6	22,1	45,5	21,9	43,6	20,6
Província de Girona	100	100	100	100	100	100	100	100	-	-
Girona ciutat	21,3	24,0	24,4	29,0	5,7	12,5	5,9	17,2	-	-
Reste de la província	78,7	76,0	75,6	71,0	94,3	87,5	94,1	82,8	-	-
Província de Lleida	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Lleida ciutat	26,9	24,2	31,9	38,0	8,3	19,4	13,1	58,0	12,8	32,4
Reste de la província	73,1	75,8	68,1	62,0	91,7	80,6	86,9	42,0	87,2	67,6
Província de Tarragona	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Tarragona ciutat	9,7	22,2	11,5	25,9	7,2	12,4	8,0	32,9	8,8	32,9
Reste de la província	90,3	77,8	88,5	74,1	92,8	87,6	92,0	67,1	91,2	67,1

Elaboració pròpia. Font: Censos Nacional de Població (1860, 1887, 1900, 1920 i 1930).

⁵⁴ La naturalesa de les dades sobre professions al cens de 1860, en què la pluriactivitat s'anotava com si es tractés de dos treballadors –és a dir, es comptava aquell treballador en dos sectors laborals–, dificulta l'anàlisi sobre la població activa respecte aquest any (González Pérez & Martín-Serrano Rodríguez, 2018), motiu pel qual no s'ha calculat.

Amb tot, va ser la ciutat de Barcelona la que acabà concentrant gran part del servei domèstic de tot Catalunya. Si el 1860 únicament dues de cada deu dones treballaven al servei domèstic a la ciutat comtal, el 1930 ja n'eren sis. Dit d'una altra manera, més de la meitat de serventes de Catalunya es trobaven a la capital catalana. Des de mitjan segle XIX Barcelona es constituí com un pol d'atracció d'immigració, en què una part de les dones que hi arribarien s'ocuparien de criades. A la Taula 12 es pot veure com a Barcelona el pes del servei domèstic entre les dones en edat de treballar es manté estable al voltant del 7% des de 1887. Així i tot, el pes del servei domèstic respecte la població activa femenina es redueix, entre 1887 i 1930, d'un 38,6 a un 18,57%, com a conseqüència de la incorporació de les dones al treball industrial –el pes de la indústria entre la població activa femenina a la capital catalana augmenta del 20,51 al 73,15% en aquesta etapa.

A la ciutat de Girona, es produí un creixement significatiu del servei domèstic entre 1900 i 1920. Si a principis de segle un 5,8% de les dones en edat de treballar s'ocupaven al servei domèstic, dues dècades més tard ho feien el 9%, un creixement que també s'evidencia en el pes del servei domèstic femení respecte la població activa, que augmentà en aquesta etapa quasi 10 punts (del 34,4 al 43,6%). Si tenim en compte que aquest increment es produeix al mateix temps que algunes professions femenines deixen de classificar-se dins del servei domèstic –com bugaderes o planxadores, que al CNP de 1910 s'inclouen en el grup de la Indústria del vestit⁵⁵–, el creixement pren encara més rellevància i mostra la creixent demanda de serventes en aquesta ciutat.

D'una forma similar evolucionà el servei domèstic tarragoní. En aquesta ciutat, entre 1900 i 1930 el seu pes respecte les dones en edat laboral augmentà del 3,9 al 8,7%. L'increment de demanda de serventes va fer que, al final d'aquesta etapa, la meitat de la població activa femenina estigués empleada al servei domèstic (un 50,26%). A Lleida, en canvi, era menys nombrós: el 1930 suposava el 6% de les dones en edat de treballar, tot i representar un 51,32% de la població activa femenina. El caràcter més rural d'aquesta capital, on el 1930 un 18% de la població activa s'ocupava al sector primari –en contraposició al 5,7 de Tarragona i el 0,6 de Barcelona⁵⁶– podria explicar la menor demanda de serventes.

4.2. El servei domèstic a través dels padrons municipals

L'estudi dels padrons municipals, permet ampliar l'anàlisi a altres municipis. En una primera fase d'aquesta anàlisi, que és la que presentem aquí, s'han agrupat els 103 padrons municipals (corresponents a 46 municipis) en tres tipus segons les seves característiques socioeconòmiques: aquells en què el sector primari suposa un pes igual o superior al 50% de la població activa; aquells amb una importància força similar entre el sector primari i el secundari o en què el sector secundari és predominant (i ocupa més del 50% de la població activa); i, per últim, aquells on el

⁵⁵ A partir de 1900 en el cas de les províncies, i de 1910 en les capitals, els CNP apliquen la *Nomenclature of Professions* de l'Institut Internacional d'Estadística, proposada per Jaques Bertillon a la sessió d'aquesta institució a Chicago el 1893 (Borrell, 2016a, 66). En aquesta classificació de professions, el grup professional 301 [*Laundrymen in laundry, wash-women and ironers*], així com el grup professional 303 [*Barbers, hair-dressers, wig-makers, hair work*] estaven classificats dins de la classe professional 14 [*Clothing, dress-making and toilet articles*] (Bertillon, 1893, p. 356).

⁵⁶ No hi ha dades de Girona per aquest any.

sector terciari té una importància destacada. A partir d'aquests tres grups, en què hi ha municipis de diferent grandària i en què comptem amb diversos padrons en anys compresos entre el 1848 i el 1931, s'han pogut establir algunes pautes significatives.

El servei a l'entorn rural

L'existència de la institució del servei al món rural ha estat posada en valor per alguns historiadors, que s'han centrat en la figura dels mossos i les criades al món agrícola català (Roca Fabregat, 2005; Sanmartí Roset, 1994; Serramontmany i Hugas, 2016). Amb l'estudi a partir dels padrons s'ha pogut veure com, a la segona meitat del segle XIX, aquells municipis rurals situats a les vegueries del nord de Catalunya (Alt Pirineu i Aran, Girona i Catalunya Central) presenten percentatges força elevats de dones serventes: pels volts de 1860, a Tremp, Perafita o Santa Maria de Corcó, per exemple, més d'un 10% de les dones en edat laboral treballaven com a criades [Taula 14]. Per contra, al sud de Catalunya les xifres són força inferiors. A les vagaries del Camp de Tarragona i a les Terres de l'Ebre, així com a la comarca de l'Alt Penedès, les serventes no superen el 5% de les dones en edat de treballar. En aquesta zona, l'accés més igualitari a la terra i l'existència de petita propietat pagesa (Ferrer Alòs, 2008) podrien explicar la debilitat de la institució del servei.

És així com als municipis de base agrícola de la segona meitat del segle XIX ens trobem encara amb un servei propi d'un mercat de treball preindustrial, en què l'estructura agrària i productiva determina l'existència més o menys nombrosa de servents i serventes. Això fa que, la presència de criades fos major allà on dominaven els grans masos –a la Catalunya Vella [Taula 14].

Tot i que la rellevància respecte a altres sectors està influenciada pel subregistre del treball femení agrari i industrial (Borderías Mondéjar, 2008, p. 359), si observem el pes de les serventes respecte la població femenina en edat de treballar es posa en evidència el seu progressiu descens en els entorns rurals, en consonància amb el que reflectien els CNP. El 1930, a la gran majoria dels municipis rurals les serventes no superen el 2% de la població femenina en edat de treballar, mostrant el desmantellament de la institució del servei a l'entorn agrícola català. A continuació, tres casos-tipus [recollits al Gràfic 4 i al Gràfic 5] ens permeten il·lustrar l'evolució de les serventes en aquests nuclis agraris: per una banda, en les poblacions rurals de la Catalunya Vella; per l'altra, en les del sud del Principat; i, per últim, en les poblacions agrícoles que presenten un desenvolupament urbà.

Taula 14. Pes del servei domèstic en les poblacions amb una estructura econòmica principalment agrària

Vegueria	Comarca	Municipi	Any	Població	TAF	Dones SD - població activa	Dones SD- edat de treballar
Alt Pirineu i Aran	Pallars Jussà	Tremp	1860	1846	22,10%	56,20%	12,42%
			1889	2527	30,10%	18,41%	5,54%
			1930	3348	17,09%	37,89%	6,47%
Barcelona	Alt Penedès	Torrelles de Foix	1874	1219	3,08%	20,00%	0,62%
			1886	1905	2,58%	71,43%	1,85%
			1930	1498	2,44%	75,00%	1,83%
	Barcelonès	Hospitalet de Llobregat (L')	1860	3310	8,54%	56,67%	4,84%
			1889	1350	7,86%	50,00%	3,93%
	Maresme	Sant Andreu de Llavaneres	1889	1214	6,90%	13,64%	0,94%
1930			1512	12,18%	50,00%	6,09%	
1930			1512	12,18%	50,00%	6,09%	
Camp de Tarragona	Baix Camp	Cambrils	1860	2016	6,02%	78,05%	4,70%
			1895	2237	5,32%	47,37%	2,52%
			1930	3880	3,05%	42,11%	1,28%
	Riudoms	1889	3442	4,86%	14,81%	0,72%	
		1930	3432	3,39%	41,46%	1,41%	
	Conca de Barberà	Blancafort	1867	1260	27,78%	6,00%	1,67%
			1889	5900	5,06%	54,26%	2,74%
	Tarragonès	Vila-seca	1930	4572	3,57%	35,71%	1,28%
			1867	3355	6,46%	66,67%	4,30%
			1889	3019	2,52%	88,00%	2,22%
Catalunya Central	Berguedà	Bagà	1930	3014	8,83%	16,13%	1,42%
			1868	546	1,04%	100,00%	1,04%
			1906	746	2,47%	66,67%	1,65%
	Osona	Centelles	1930	1077	4,02%	21,43%	0,86%
			1889	2000	0,76%	100,00%	0,76%
			1860	952	11,54%	66,67%	7,69%
		Folgueroles	1880	964	5,06%	75,00%	3,80%
			1930	1000	5,19%	0,00%	0,00%
		Oristà	1869	1564	3,42%	100,00%	3,42%
			1920	1276	1,87%	50,00%	0,93%
		Perafita	1857	700	15,57%	100,00%	15,57%
			1930	596	7,22%	85,71%	6,19%
		Sant Bartomeu del Grau	1857	744	11,21%	57,69%	6,47%
1886	600		25,86%	13,33%	3,45%		
1930	617		2,92%	100,00%	2,92%		
Santa Maria de Corcó	1861	1898	15,79%	77,78%	12,28%		
	1898	1512	15,73%	64,10%	10,08%		
	1931	1674	21,15%	12,73%	2,69%		
Girona	Baix Empordà	Begur	1860	868	16,51%	45,28%	7,48%
			1877	3777	13,69%	40,48%	5,54%
			1931	4358	6,21%	57,29%	3,56%
Lleida	Noguera	Balaguer	1870	5217	12,26%	54,76%	6,71%
			1889	4773	9,44%	26,35%	2,49%
			1930	11280	11,60%	49,77%	5,77%
	Segrià	Aitona	1930	2475	6,93%	1,75%	0,12%
Terres de l'Ebre	Baix Ebre	Perelló (El)	1889	5169	1,70%	4,17%	0,07%

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1857-1931)

En primer lloc, a Santa Maria de Corcó, una població d'un miler d'habitants de la comarca d'Osona on l'estructura dels masos potenciaria l'existència d'un contingent nombrós de serventes, el 1860 hi trobem que aquestes representen el 9,64% de la població activa, una xifra que es manté similar el 1898. El 1931, però, el seu pes ha disminuït fins al 2%. Aquesta reducció de les serventes s'evidencia amb més claredat en analitzar l'evolució de l'ocupació femenina [Gràfic 5]. El 1860, quan la TAF se situa al 15,79%, les serventes representaven el 76,09% de la població activa femenina. Al final de l'etapa estudiada, el 1931, la TAF ha augmentat fins el 21,15%, conseqüència de la creixent mà d'obra industrial femenina, que representa el 80% de la població activa femenina mentre que les serventes han disminuït fins el 12,73%. En aquest cas, el caràcter

agrícola de Santa Maria de Corcó –on més de la meitat de la població s’ocuparia al sector primari⁵⁷–, el poc desenvolupament del sector terciari⁵⁸ i el descens de propietaris i rendistes⁵⁹ explicarien el descens de la demanda de serventes. Al mateix temps, es produiria una transferència de mà d’obra femenina des del servei domèstic cap a la indústria.

En segon lloc, el poble de Vila-seca segueix una dinàmica similar. Tot i que en aquest municipi de la comarca del Tarragonès el pes de les serventes és, ja a mitjan segle XIX, menor que el d’aquelles poblacions de la Catalunya interior (un 4,31% de la població activa el 1860), aquestes també anaren reduint-se en número, i el 1930 representen únicament l’1,37% de la població activa. Aquest descens es tradueix, també, en una pèrdua de pes respecte la població activa femenina, com s’observa al Gràfic 5. Tanmateix, a diferència del que veiem per Santa Maria de Corcó, aquest procés no anà acompanyat d’una incorporació de les dones al sector secundari, sinó que a Vila-seca aquestes troben oportunitats laborals en un sector terciari poc desenvolupat –que el 1930 ocupa únicament l’11% de la població activa. Així, es produeix un augment de les treballadores del comerç, les professionals (mestres i comadrones principalment) i altres treballadores del servei (com bugaderes i perruqueres).

Per últim, en el cas de Balaguer, capital de la Noguera, tot i mantenir una estructura eminentment agrària⁶⁰, veiem com no es produeix una reducció de les serventes com la descrita en els dos casos anteriors. En aquesta ciutat, entre 1870 i 1930, s’experimenta un augment dels treballadors vinculats al teixit urbà: els professionals, tècnics, administratius, oficinistes i funcionaris incrementen d’un 8,99 a un 11,29% de la població activa; els comerciants d’un 3,81 a un 8,1%, i altres treballadors de serveis –exceptuant les serventes– d’un 2,93 a un 4,49%. En aquest context, el pes de les criades retrocedeix a la segona meitat del segle XIX (quan passen d’un 7,18 a un 2,43% de la població activa) i seguidament es recupera, situant-se el 1930 al 5,59% de la població activa. A Balaguer, les poques oportunitats de les dones al sector secundari –degut al poc desenvolupament industrial de la zona– i l’ocultació que es pot esperar del treball agrícola femení, fa que les serventes representin, el 1930, més de la meitat de la població activa femenina [Gràfic 5].

Així, en aquesta ciutat, centre comercial i administratiu de la comarca, l’existència d’un grup social lligat al sector terciari (professionals, comerciants, administratius, etc.) propiciaria un

⁵⁷ El 1861, un 28,93% de la població activa està classificada en el Major Group 10, referent a ocupacions ambigües. Això es deu a que part de la població declararia ser “jornalero” en l’ocupació, una activitat que no podem determinar si es tracta del sector agrícola o a l’industrial. Tanmateix, l’estructura productiva de Santa Maria de Corcó i l’estudi dels padrons següents permeten identificar aquests treballadors en el sector primari, és a dir, en el Major Group 06 referent als agropecuaris i forestals.

⁵⁸ El 1861, el Major Group 05, referent als treballadors de servei, representa el 15,98% perquè inclou tots els mossos agrícoles, que en aquest any encara eren considerats com a servents. El 1898 i el 1930, quan aquests mossos ja s’han reduït considerablement i ja no són considerats part del servei domèstic veiem que aquest grup, exceptuant les serventes domèstiques, no supera el 2,5% de la població activa.

⁵⁹ Per tal de poder tenir-los en compte, s’ha inclòs a propietaris i rendistes (grup -105) com a part de la població activa. Com es pot observar al Gràfic 4, el 1861 els propietaris representaven el 4,68% de la població activa, i el 1931, el 0,59%.

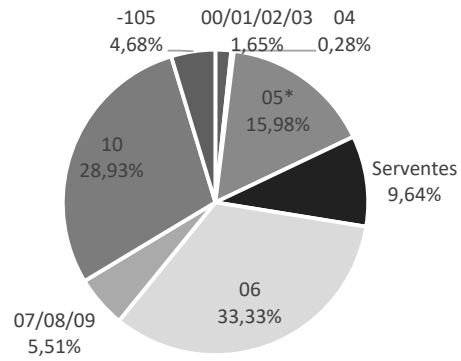
⁶⁰ A Balaguer el 1930, un 31,35% dels treballadors s’han classificat en el Major Group 10, referent a aquelles ocupacions ambigües. Es tracta de treballadors (en gran part, jornalers) en què no s’ha pogut establir si treballen al sector primari o al secundari. De totes formes, l’estructura productiva de Balaguer, en què la indústria és poc present, ens estaria indicant que gran part d’aquests treballadors s’ocuparien al sector primari.

augment de la demanda de serventes a principis del segle XX. Així, malgrat la importància del sector primari, i també degut a les limitades opcions laborals per les dones, és una de les úniques poblacions agrícoles estudiades en què la taxa d'ocupació femenina al servei domèstic és encara rellevant a la tercera dècada del segle XX.

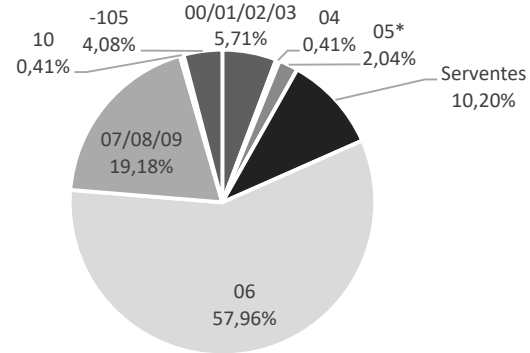
Amb tot, a partir dels tres exemples s'ha constatat com el desenvolupament del sector terciari explicaria que en algunes poblacions eminentment agrícoles la demanda de serventes seguís sent nombrosa al final de l'etapa estudiada; un fet que contrasta amb el descens de serventes en aquells petits municipis agrícoles que no han experimentat un desenvolupament urbà.

Gràfic 4. Estructures productives de Santa Maria de Corcó, Vila-seca i Balaguer (1860-1930)

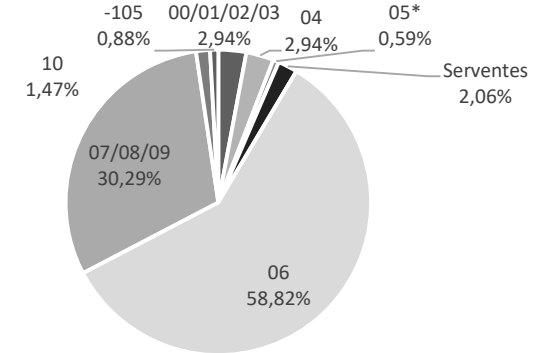
Santa Maria de Corcó, 1861



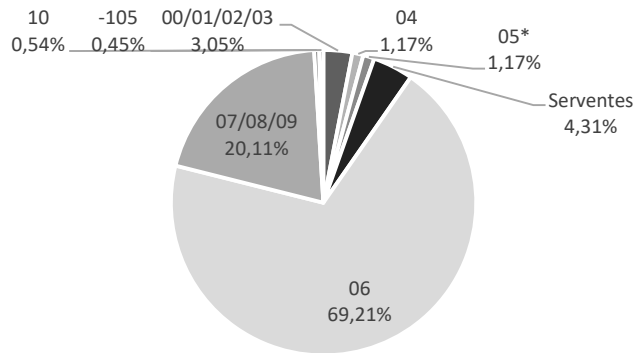
Santa Maria de Corcó, 1898



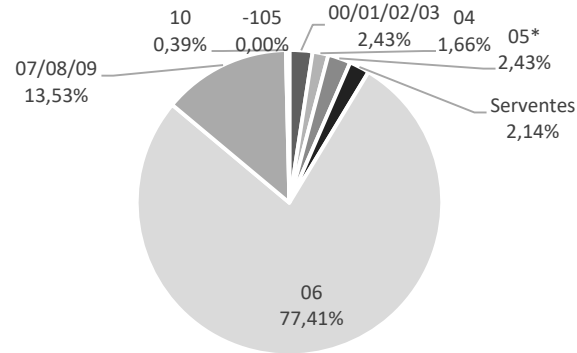
Santa Maria de Corcó, 1931



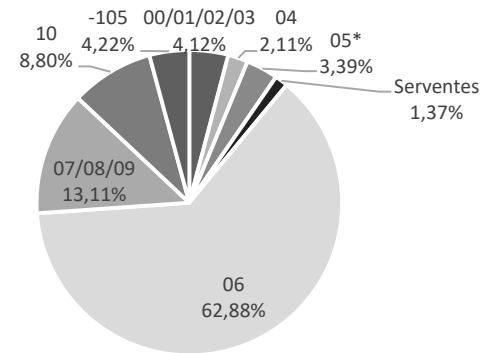
Vila-seca, 1867



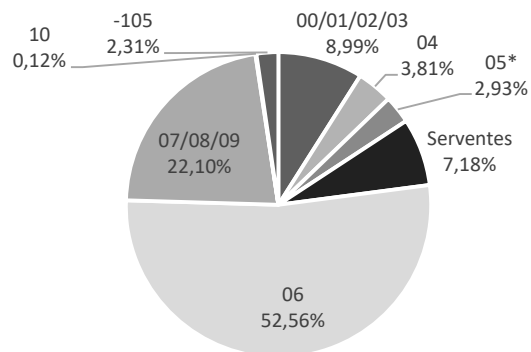
Vila-seca, 1889



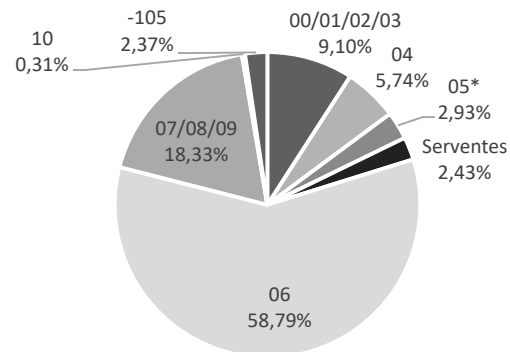
Vila-seca, 1930



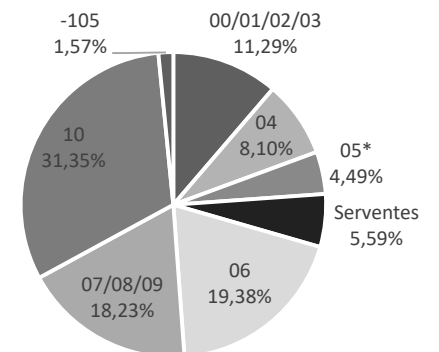
Balaguer, 1870



Balaguer, 1889

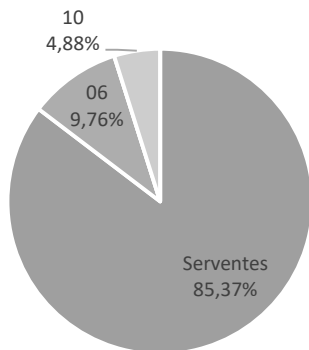


Balaguer, 1930



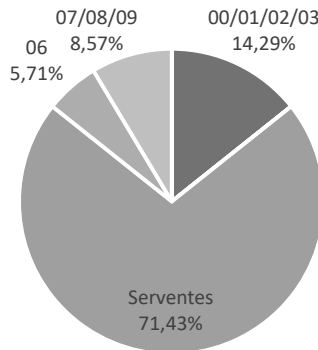
Gràfic 5. Estructures ocupacionals de la població femenina de Santa Maria de Corcó, Vila-seca i Balaguer (1860-1930)

Santa Maria de Corcó, 1861



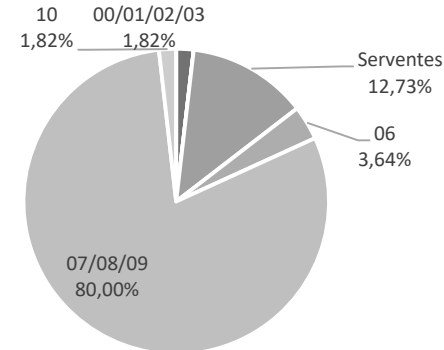
TAF: 15,79%

Santa Maria de Corcó, 1898



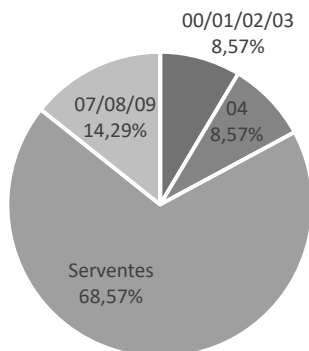
TAF: 15,73%

Santa Maria de Corcó, 1931



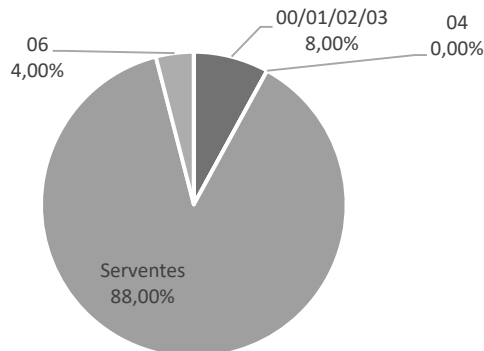
TAF: 21,15%

Vila-seca, 1867



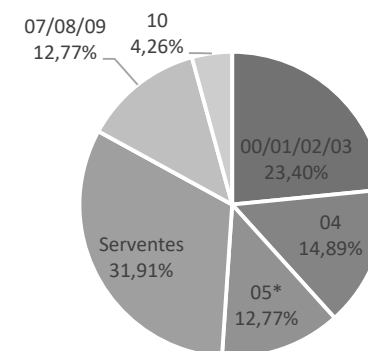
TAF: 6,46%

Vila-seca, 1889



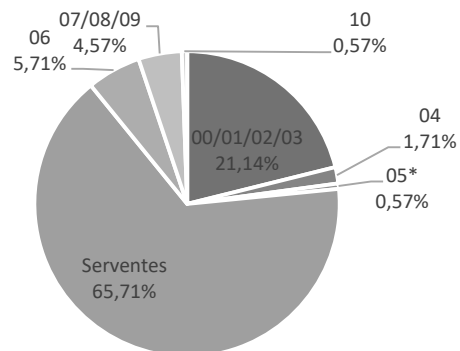
TAF: 2,52%

Vila-seca, 1930



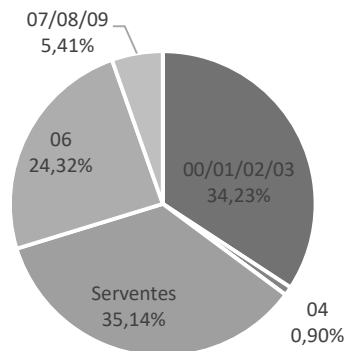
TAF: 8,83%

Balaguer, 1870



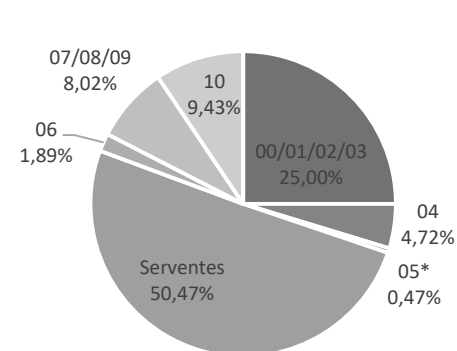
TAF: 12,26%

Balaguer, 1889



TAF: 9,44%

Balaguer, 1930



TAF: 11,60%

Industrialització i servei domèstic

Com hem vist, en el trànsit cap a una societat de mercat, les serventes domèstiques perderen pes en aquelles poblacions agrícoles catalanes, un procés similar al que s'ha vist per altres zones rurals de l'estat espanyol, com ha destacat Isidro Dubert (2006) a Galícia. Tanmateix, cal parar atenció en com evolucionà aquest grup laboral en els nuclis que s'industrialitzen al llarg d'aquesta etapa. La historiografia ha assenyalat processos divergents al respecte: per una banda s'ha remarcat la reducció del servei a les societats europees al llarg del segle XIX, quan la difusió del treball assalariat condemnaria el servei a desaparèixer davant l'avenç d'unes relacions laborals modernes; mentre que, per l'altra, també s'ha assenyalat com, en aquelles ciutats en què la industrialització afavorí el desenvolupament d'altres sectors, com els serveis, la demanda de serventes es mantingué a l'alça (Sarti, 2005a, p. 61). Així, per poder veure com el procés d'industrialització determinà el desenvolupament d'aquest grup laboral cal tenir en compte les diferents realitats locals, és a dir, l'estructura socioeconòmica de cada ciutat, ja que dependent d'aquesta es poden donar processos diferents en quant a l'evolució de les serventes.

En el cas català, Mònica Borrell ha destacat que a Barcelona, ciutat amb un marcat caràcter industrial, el servei domèstic fins el 1910 tindria un pes similar al de les treballadores industrials (Borrell Cairol, 2016b, p. 38). Tanmateix, la industrialització catalana no es focalitzà únicament en la capital, sinó que també es desenvolupà amb força a la Catalunya central. S'intentarà, a continuació, veure com evolucionà quantitativament el servei domèstic en aquelles poblacions que desenvoluparen una indústria important, posant el focus en dues zones: primer, a la comarca del Bages en què prengué força la indústria tèxtil; i, després, en les poblacions del Baix Empordà, on la tradicional manufactura del suro s'industrialitzà en aquesta època.

A la comarca del Bages s'han pogut estudiar, a partir dels padrons, les poblacions de Navàs, Artés, Navarres i Manresa. De totes quatre comptem amb, mínim, un padró de la segona meitat del XIX i un del XX⁶¹, fet que ens permet veure l'evolució del servei domèstic en aquestes poblacions. Un primer fet a destacar és la presència força reduïda de serventes domèstiques, ja en els padrons més primerencs. Això contrasta amb la comarca veïna d'Osona, on ja hem vist que l'estructura agrària dels masos (també present al Bages), afavoriria l'existència d'un servei domèstic nombrós a mitjan segle XIX. En aquesta zona, en canvi, sembla que el desenvolupament industrial –que en aquests municipis ja ocuparia una part important de la població a la dècada dels 60 del segle XIX– hauria contribuït a una reducció més prematura de les serventes.

Al Bages, la indústria tèxtil contractava majoritàriament mà d'obra femenina, un fet que afavoriria la complementarietat laboral familiar en la qual els homes desenvoluparien treball agrícola mentre que les dones treballarien a les fàbriques tèxtils (Ferrer Alòs, 1994). Aquesta divisió sexual del treball, conjuntament amb l'especialització vitícola de la zona que exigiria un treball agrícola de caràcter estacional, podria haver fet disminuir la contractació de criades en els masos de la zona.

⁶¹ Exceptuant el cas d'Artés, en què el padró més tardà amb el què comptem és de 1896.

Així, en aquest territori, el desmantellament precoç de la institució del servei –en comparació a altres comarques contigües– explicaria la poca presència de servei domèstic femení.

Taula 15. Distribució de la població activa (a dalt) i de la població activa femenina (a baix) a la comarca del Bages (1844-1920)

Municipi	Any	00/01/02/03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	Tèxtil	10	-105
Artés	1868	0,00	5,25	4,92	2,79	58,20	24,10	21,15	4,75	0,00
	1896	3,52	3,08	0,73	0,73	52,35	34,60	14,81	2,05	2,93
Manresa	1868	4,80	2,76	1,56	6,35	25,42	46,52	20,26	10,91	1,68
	1910	8,29	8,46	1,80	3,10	20,08	39,93	10,77	17,94	0,39
Navarcles	1844	4,61	0,71	0,71	0,35	68,09	23,40	8,87	2,13	0,00
	1920	3,49	2,51	0,65	0,44	32,46	58,71	3,05	1,74	0,00
Navàs	1868	0,71	0,00	2,84	4,02	88,18	3,31	0,00	0,47	0,47
	1889	4,40	0,29	0,29	0,88	72,73	19,06	11,73	2,35	0,00
	1920	3,66	1,90	1,22	1,63	31,17	43,63	11,52	16,80	0,00

Municipi	Any	TAF	00/01/02/03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	Tèxtil	10	-105
Artés	1868	17,09	0,00	1,06	4,26	18,09	8,51	68,09%	67,02	0,00	0,00
	1896	10,57	14,86	2,70	0,00	6,76	5,41	68,92%	59,46	1,35	0,00
Manresa	1868	10,51	0,00	0,84	0,84	44,54	3,36	10,08%	2,52	29,41	10,92
	1910	8,41	3,01	1,81	1,20	33,13	1,81	54,22%	27,71	3,61	1,20
Navarcles	1844	3,24	0,00	0,00	0,00	7,14	35,71	42,86%	42,86	14,29	0,00
	1920	47,40	1,73	1,73	0,00	1,16	0,87	94,51%	5,49 ⁶²	0,00	0,00
Navàs	1868	22,11	1,49	0,00	1,49	25,37	68,66	0,00	0,00	0,00	2,99
	1889	12,54	8,57	0,00	0,00	8,57	54,29	25,71%	22,86	2,86	0,00
	1920	35,76	1,33	1,33	0,44	5,31	5,75	43,81	21,68	20,35	0,00

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1844-1920) | *Sense incloure les serventes

A partir de la Taula 15 podem veure com, en aquestes poblacions del Bages, la major participació de la població activa a la indústria aniria de la mà d'una reducció del pes de les serventes. A Artés, Navarcles i Navàs, a la segona meitat del segle XIX les criades encara són presents en xifres considerables, contractades principalment per treballadors agrícoles, però al primer terç del següent segle la seva presència és poc significant. A Navarcles el 1920, per exemple, amb una TAF del 47,4%, representen únicament l'1,16% de la població activa femenina. Per contra, les oportunitats laborals que obria la indústria comportaria que, en aquesta població, el 94,51% de les treballadores s'ocupessin en el sector secundari.

En el cas de Manresa, en canvi, sí que hi trobem una major presència de criades, tot i que aquestes també experimenten un retorcés relatiu entre 1868 i 1910. En aquesta ciutat, capital del Bages i nucli principal de la zona, es produeix un creixement poblacional important, i el 1910 supera els 20.000 habitants. Al mateix temps, hi trobem una estructura productiva més diversificada. Professionals, fabricants i tècnics –categoritzats a la Taula 15 en el grup 00/01/02/03– dupliquen el seu pes entre els dos padrons, i els comerciants augmenten considerablement, en passar de representar el 2,76 al 8,46% de la població activa entre 1868 i 1910. Com a capital de comarca, Manresa era un centre administratiu i de serveis públics, i l'estatus dels treballadors vinculats a aquest contribuiria a ampliar la demanda de serventes. D'aquesta manera, a Manresa seria la presència d'una burgesia industrial local i d'una classe mitjana professional i comercial el que

⁶² Aquí un 88,73% de la població activa femenina està classificada com a “Sector secundari desconegut”, perquè no indica que treballin a la indústria tèxtil. Tanmateix, el coneixement de l'entorn i l'existència de fàbriques tèxtils al municipi que contractaven mà d'obra familiar, ens ha de fer suposar que gran part d'aquest 88,73% seria a la Indústria Tèxtil.

afavoriria una major contractació de criades. Això fa que, tot i la importància de la indústria, que ocupa un 54,22% de la població activa femenina el 1910 –amb una TAF del 8,29%–, les criades representin el 33,13% de les treballadores, una xifra considerablement més elevada que la de les poblacions veïnes de la comarca [Gràfic 6].

L'altre cas interessant a contemplar és el de les poblacions costaneres de la comarca del Baix Empordà, que des del segle XVIII s'especialitzaren en la manufactura suro-tapera. A mitjan segle XIX comencen a establir-se algunes indústries que comportaren la concentració fabril de la mà d'obra, tot i que una part del procés seguiria fent-se a domicili. Les innovacions tecnològiques, sobretot amb la difusió de la màquina de Ribot a la darrerries del segle XIX, permeté no dependre dels treballadors més qualificats, i suposà una feminització de la plantilla (Espadalé, 1993). Com es pot observar amb els padrons analitzats, la mà d'obra femenina a la indústria arribaria a cotes molt altes, representant un 83,4% de la població activa femenina a Begur el 1930 o un 79,6% a Palafrugell el 1920 [Gràfic 6].

En aquestes dues poblacions, Begur i Palafrugell, el procés d'industrialització i el de feminització de la mà d'obra a la indústria del suro propicià la reducció del pes del servei domèstic. Les criades suposarien, al final del període, prop del 2,5% de la població activa. D'aquesta manera podríem establir, com s'ha vist en el cas de les poblacions de la comarca del Bages, a excepció de la seva capital, que el desenvolupament industrial no suposà un creixement del servei domèstic, sinó que es percep una pèrdua de pes quantitatiu d'aquest.

Taula 16. Distribució de la població activa (a dalt) i de la població activa femenina (a baix) a la comarca del Baix Empordà (1867-1930)

Municipi	Any	00/01/02/03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	Suro	10	-105
Begur	1889	4,4	3,5	1,4	4,2	13,5	66,7	36,7	6,3	0,0
	1930	6,0	2,5	4,4	2,2	29,4	54,9	36,1	0,3	0,3
Palafrugell	1920	8,7	4,2	2,5	2,7	18,6	59,6	41,5	3,5	0,2
Sant Feliu de Guíxols	1867	3,3	2,9	2,1	8,1	17,0	64,1	31,3	2,1	0,4
	1880	6,7	5,9	0,3	9,0	12,4	61,0	40,4	2,2	2,5
	1930	9,9	8,0	5,8	5,5	9,1	48,0	24,0	13,4	0,3

Municipi	Any	TAF	00/01/02/03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	Suro	10	-105
Begur	1889	15,7	13,40	2,06	1,03	24,74	1,03	56,70	50,52	1,03	0,00
	1930	39,17	4,52	1,51	0,00	7,04	2,51	83,42	76,38	0,00	1,01
Palafrugell	1920	33,29	8,15	0,74	0,37	9,63	0,74	79,63	72,59	0,37	0,37
Sant Feliu de Guíxols	1867	6,53	4,26	0,00	0,00	89,36	4,26	2,13	2,13	0,00	0,00
	1880	13,85	24,07	1,85	0,00	59,26	1,85	3,70	0,00	0,00	9,26
	1930	10,56	16,26	4,07	5,69	49,59	0,81	21,95	4,07	0,81	0,81

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1867-1930) | *Sense incloure les serventes

En el cas de Sant Feliu de Guíxols, malgrat que l'ocultació del treball femení industrial⁶³ pot esbiaixar el pes de les criades respecte la població activa femenina, si ens referim a la població femenina en edat de treballar es posa de relleu una major presència de minyones en aquesta població (un 8,21% el 1880 i un 5,24% el 1930) que als altres dos municipis baix-empordanesos

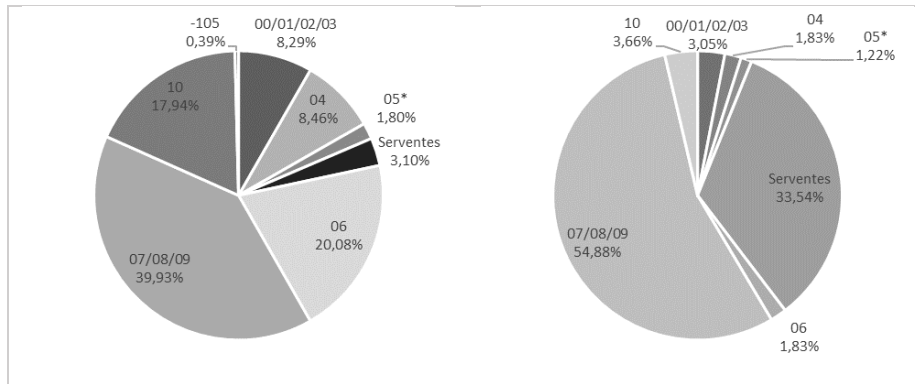
⁶³ El poc registre de treballadores a la indústria suro-tapera a Sant Feliu de Guíxols contrasta amb alguns estudis que han destacat la feminització d'aquest sector en aquesta ciutat. Per exemple, a la fàbrica Tomàs Brugada de Sant Feliu hi treballaven, prop de 1900, 175 obrers i 127 obreres (Ros Massana & Alvarado Costa, 2006, p. 128). L'alta rotació de treballadors i treballadores en les fàbriques suro-taperes (Ros Massana, 2020) dificultaria el seu registre a les fonts censals.

analitzats (a Begur, el 1889 era d'un 3,88 i es reduiria a un 2,76% el 1930; mentre que a la Palafrugell el 1920 era del 3,34%). Aquesta diferència s'explica per la major presència de professionals, fabricants i administratius (que conjuntament suposen el 9,9% de la població activa a Sant Feliu el 1930) i, sobretot, de comerciants (que hi representen el 8%, un pes força superior del que tenen a les altres dues poblacions), com es pot observar al Gràfic 6.

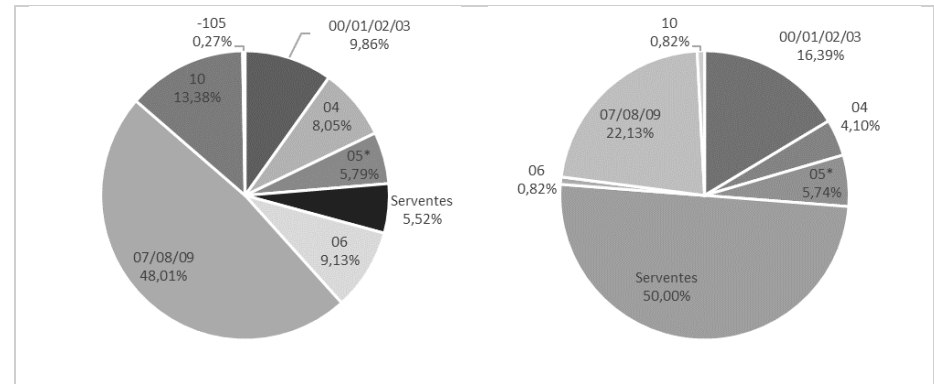
D'aquesta manera, com havíem vist també pel cas de Manresa, sembla produir-se una correlació entre un major desenvolupament urbà i la contractació de criades. Com es pot veure al Gràfic 6, cap els volts de 1920 la presència de serventes en aquestes dues comarques industrials només seria rellevant en els centres urbans principals, és a dir, en aquells municipis més poblats i on el procés d'urbanització ha potenciat el desenvolupament del sector terciari i l'establiment d'una classe mitjana professional i comercial, així com de propietaris i tècnics vinculats a l'impuls industrial. Dinàmiques similars segueixen altres municipis que s'industrialitzen al llarg d'aquest període, com alguns nuclis industrials d'Osona (Manlleu, Torelló o Roda de Ter) o del Gironès (com Salt i Llagostera).

Gràfic 6. Estructures productives (esquerra) i estructures ocupacionals de la població femenina (dreta) de les poblacions estudiades del Bages i el Baix Empordà.

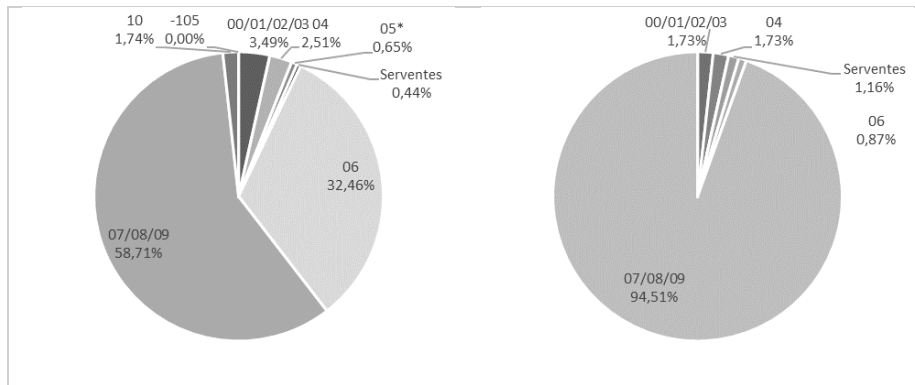
Manresa, 1910



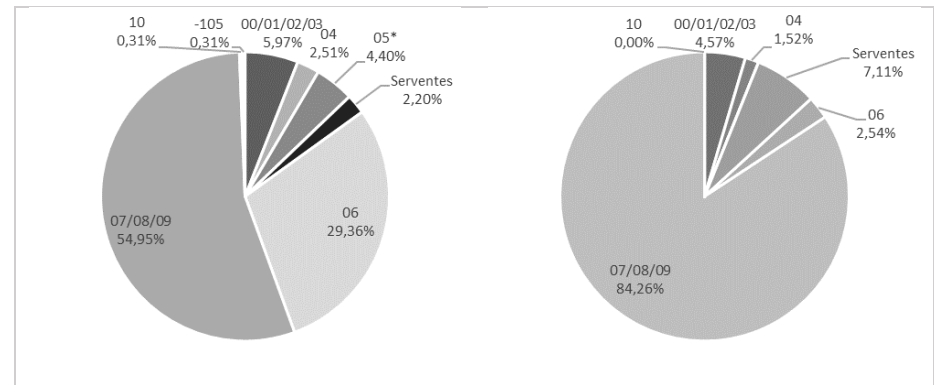
Sant Feliu de Guíxols, 1930



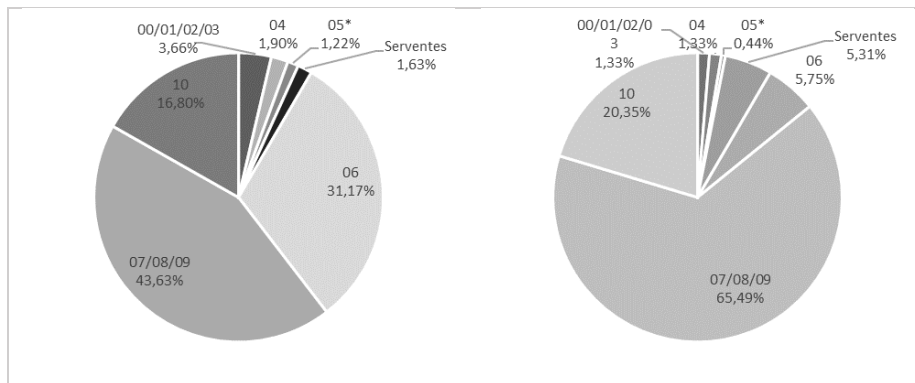
Navarres, 1920



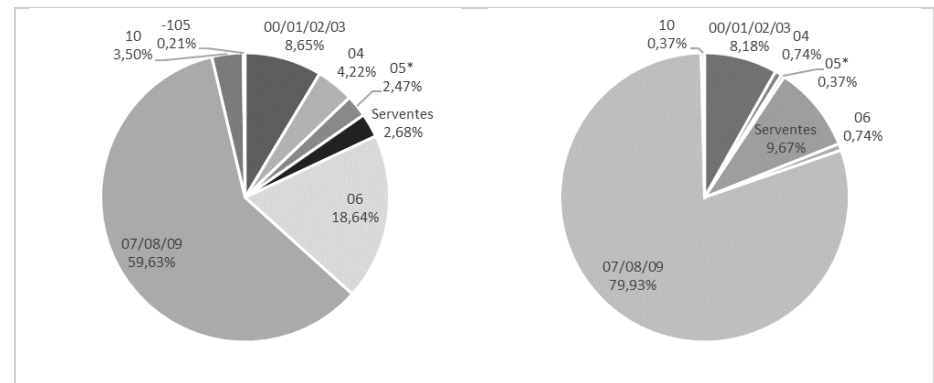
Begur, 1930



Navàs, 1920



Palafrugell, 1920



Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1910-1930)

La creixent demanda a les ciutats

Per últim, considerarem aquelles poblacions urbanes en què el sector terciari ocupa una part important de la població⁶⁴. En aquests municipis, recollits a la Taula 17, es produeix un descens de les serventes domèstiques a la segona meitat del segle XIX, que es percep en la pèrdua de pes d'aquestes respecte la població femenina en edat de treballar. No obstant això, aquest és menor que el dels municipis majoritàriament agrícoles i industrials. A més a més, cal destacar que, en aquells municipis en què comptem amb més des dos padrons, s'aprecia un augment de les serventes durant les primeres dècades del segle XX, evidenciant una creixent demanda de criades en aquestes poblacions que coincideix amb un increment de la població en aquestes ciutats, com passa a Vic, Tàrrrega i, en menor mesura, Puigcerdà. Al final de l'etapa, és en aquests tercer grup, format per les poblacions comercials i administratives, on hi trobem unes taxes majors de serventes –que ronden entre el 5 i el 10% de la població femenina en edat de treballar.

Taula 17. Pes de les serventes a les poblacions amb un pes destacat del sector terciari (1848-1930)

Municipi	Any	Població	TAF	Pes de les serventes	
				Respecte població activa femenina	Respecte població femenina en edat de treballar
Puigcerdà	1860	1823	7,45	52,08	3,88
	1925	2667	15,23	35,03	5,33
Seu d'Urgell (La)	1860	2852	24,92	77,64	19,35
	1882	2318	20,69	75,78	15,68
	1930	4210	20,51	38,55	7,90
Tàrrrega	1868	3097	43,61	19,23	8,39
	1889	3824	13,33	30,86	4,12
	1930	7844	12,88	54,14	6,98
Vic	1860	11900	24,53	37,69	9,25
	1889	7984	5,02	48,48	2,43
	1930	11264	21,27	29,52	6,28
Vilafranca del Penedès	1924	9200	10,84	47,31	5,13
Olot	1920	10450	17,70	33,98	6,01
	1930	10240	9,24	70,97	6,56
Barcelona	1848	235060	29,10	51,33	14,94
	1930	828000	23,00	41,29	9,49

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930)

En estudiar l'estructura econòmica d'aquests nuclis urbans entre mitjan segle XIX i les primeres dècades del XX [Taula 18], s'aprecia, per una banda, un augment considerable dels comerciants (Major Group 04), que pels volts de 1920 representen entre el 7% i el 17% de la població activa. Paral·lelament, també oficinistes i funcionaris (Major Group 03) presenten una trajectòria ascendent, tot i que encara tímida. El fet que aquestes ciutats siguin capitals de comarca (Vic, Olot, Vilafranca del Penedès, Puigcerdà, Tàrrrega i La Seu d'Urgell) i, encara amb més motiu, Barcelona, capital provincial i regional, explicaria la concentració de treballadors dels serveis públics en aquestes. Per altra banda, el Major Group 02, referent a treballadors administratius i de gestió –i on s'incorporen els fabricants i industrials (2-1) així com els encarregats i supervisors (2-2)– es presenten amb xifres força reduïdes, lleugerament inferiors a les que trobem en alguns

⁶⁴ S'han considerat com a poblacions amb un sector terciari rellevant aquelles en què ni el sector primari ni el secundari ocupava més del 50% de la població i que el sector terciari tenia una presència igual o superior al 20% de la població activa.

nuclis industrials importants estudiats anteriorment. Tanmateix, la seva presència relativa és significant si ho comparem amb els municipis agrícoles. Per últim, els professionals i tècnics (Majors Groups 00 i 01) són presents en nombres força elevats, i es troben en proporcions més altes que les altres poblacions estudiades. L'existència d'aquests sectors socials, vinculats a les professions liberals, a l'administració, al comerç i, en aquelles ciutats més industrialitzades, a la burgesia industrial, afavoririen la demanda de serventes, i n'explicarien la menor reducció, primer, i la seva posterior recuperació.

En aquestes ciutats, el desenvolupament del sector serveis també oferí noves oportunitats laborals a les dones. Així, algunes començarien a treballar com a oficinistes o treballadores de l'administració, tot i que encara amb taxes força reduïdes, que no arriben a l'1,5% de la població activa femenina –exceptuant la ciutat de Barcelona el 1930. Sí que sembla oferir més opcions el desenvolupament del comerç, en el qual les dones hi treballaven en proporcions bastant elevades i que augmentaren en l'etapa estudiada. Per exemple, a Puigcerdà el 1925 treballaven al comerç el 19,6% de les dones actives i a Vic ho feien el 21,2% [Taula 18]. Així, la incorporació de les dones en aquests sectors vinculats al desenvolupament urbà explicaria la reducció del pes de les serventes respecte la població activa femenina, tot i mantenir-se la demanda de serventes.

Taula 18. Distribució de la població activa (a dalt) i la població activa femenina (a baix) en els principals nuclis urbans estudiats (1848-1930)

Municipi	Any	00/01	02	03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	10	-105
Barcelona	1848	7,74	0,40	2,79	7,74	7,10	13,41	0,56	54,59	4,87	0,80
	1930	3,21	0,80	5,25	10,62	5,19	8,64	1,05	19,07	45,74	0,43
Olot	1920	5,14	0,73	4,95	11,56	2,20	6,24	18,53	47,16	3,49	0,00
	1930	3,63	1,51	5,31	10,45	2,66	7,79	10,63	26,66	31,09	0,27
Puigcerdà	1860	10,23	2,27	2,73	6,59	3,86	5,68	26,14	32,27	8,86	1,36
	1925	7,14	0,99	3,47	13,49	8,73	5,46	33,63	25,30	0,79	0,99
Seu d'Urgell (La)	1860	10,05	0,47	1,22	3,00	21,69	16,81	19,91	18,97	6,38	1,50
	1882	11,03	0,60	3,00	5,04	3,12	14,51	16,67	23,38	20,26	2,40
	1930	11,32	0,17	3,32	7,26	23,76	5,80	17,96	21,11	9,23	0,06
Tàrraga	1868	2,69	0,52	1,65	7,37	5,55	6,93	33,54	34,06	1,30	6,41
	1889	5,13	0,24	1,38	10,26	3,09	3,99	38,36	30,94	4,89	1,71
	1930	5,60	0,35	4,82	17,36	2,13	6,95	18,64	25,44	15,38	3,33
Vic	1860	10,24	1,01	0,65	3,60	2,03	8,86	19,93	47,60	4,34	1,75
	1889	4,17	0,35	2,09	7,83	3,48	2,61	24,17	51,48	3,48	0,35
	1930	2,62	0,18	2,17	17,01	3,98	5,79	7,42	40,63	20,18	0,00
Vilafranca del Penedès	1924	3,73	0,18	4,87	14,55	3,91	5,11	15,27	36,32	15,27	0,78

Municipi	Any	TAF	00/01	02	03	04	05*	Serventes	06	07/08/09	10	-105
Barcelona	1848	29,10	4,24	0,27	0,00	7,16	9,28	44,56	0,27	30,50	3,18	0,53
	1930	23,00	1,88	0,00	1,61	6,17	7,24	37,53	0,27	20,91	24,13	0,27
Olot	1920	17,70	2,91	0,00	0,97	5,83	0,97	33,01	3,88	51,46	0,97	0,00
	1930	9,24	1,61	0,00	0,00	13,71	0,00	70,97	4,03	4,03	3,23	2,42
Puigcerdà	1860	7,45	14,58	0,00	0,00	6,25	0,00	52,08	10,42	6,25	2,08	8,33
	1925	15,23	23,42	0,00	1,27	19,62	12,66	34,81	1,27	6,33	0,00	0,63
Seu d'Urgell (La)	1860	24,92	13,08	0,00	0,00	1,27	2,53	75,53	0,00	0,84	2,53	4,22
	1882	20,69	6,83	0,00	0,00	1,24	1,24	75,16	1,24	1,24	2,48	10,56
	1930	20,51	36,00	0,00	1,09	5,82	2,18	37,45	3,27	9,82	4,00	0,36
Tàrraga	1868	43,61	1,92	0,48	0,96	6,25	0,00	19,23	30,53	28,85	0,24	11,54
	1889	13,33	8,02	0,00	0,62	12,35	0,62	30,25	11,73	17,90	5,56	12,96
	1930	12,88	18,23	0,00	0,55	8,84	0,00	54,14	2,21	4,42	1,10	10,50
Vic	1860	24,53	18,46	0,38	0,00	2,31	1,92	36,92	8,46	28,08	1,15	2,31
	1889	5,02	3,03	0,00	0,00	3,03	3,03	45,45	12,12	33,33	0,00	0,00
	1930	21,27	2,20	0,00	1,32	21,15	1,32	28,19	0,00	39,21	6,61	0,00
Vilafranca del Penedès	1924	10,84	2,15	0,00	1,08	5,91	2,15	45,70	0,54	33,87	1,61	6,99

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930)

El fet que sigui en aquestes ciutats on torbem un servei domèstic més nombrós indica una correlació entre l'establiment d'una classe benestant vinculada als serveis o a càrrecs dins l'estructura industrial –fabricants, capatassos, etc.– i l'augment de la demanda de criades. A més a més, si tenim en compte el descens quantitatiu pronunciat que experimenten les criades en les poblacions agrícoles i industrials estudiades anteriorment, es pot constatar com al llarg d'aquesta etapa es produeix una concentració del servei domèstic femení a les zones urbanes, com ja s'intuïa a partir de l'estudi dels CNP. Cal tenir en compte, com s'ha vist anteriorment, que entre aquells municipis principalment agraris i aquells amb una indústria important, seria també en aquelles poblacions actualment capital de comarca (Balaguer, Tremp, Manresa i Sant Feliu de Guíxols⁶⁵) on la presència de serventes era més significativa.

En definitiva, al llarg d'aquestes dècades, entre 1840 i 1930, es pot constatar un procés de concentració urbana del servei domèstic femení. Això es deuria a dos processos paral·lels. Per una banda, al descens continuïtat de la demanda de serventes en l'entorn rural, en què la institució del servei es desmantellaria davant la proletarització de les relacions laborals al camp català. Per altra banda, el procés d'urbanització de les principals ciutats afavorí el desenvolupament d'unes classes burgeses i mitjanes que potenciaria la demanda de serventes, i que contribuiria a la seva concentració en aquests nuclis urbans. Això permet concloure que a la segona dècada del segle XX el servei domèstic és ja un fenomen eminentment urbà, de forma contrària al 1860, en què la seva presència a l'entorn rural era encara molt significativa.

⁶⁵ Tot i que la capital de comarca del Baix Empordà és actualment La Bisbal d'Empordà, en el període estudiat seria Sant Feliu de Guíxols la ciutat més gran de la comarca, triplicant en alguns casos la població de La Bisbal. El 1900, per exemple, La Bisbal tenia una població de 4750 habitants, mentre que a Sant Feliu hi trobem 11.333 habitants. Font: Idescat.

5. Qui eren les minyones?

Tant els Censos Nacionals de Població com els Padrans Municipals ens aporten un conjunt de dades sociodemogràfiques que permeten dibuixar el perfil de les treballadores del servei domèstic. Els CNP indiquen l'edat dels treballadors a partir de 1877, i, des de 1900, hi incorporen també l'estat civil. Aquesta font permet una primera aproximació al perfil demogràfic de les minyones a les quatre províncies i les seves capitals així com l'evolució d'aquestes entre 1877 i 1930.

Més rics són els padrons municipals, on a més de l'edat i l'estat civil, hi podem trobar la procedència, el temps que porten residint en el municipi en què habiten i també si sabien llegir i escriure. A partir dels padrons, s'intentarà establir l'edat de les serventes en funció del seu estat civil i indagar sobre la possible connexió entre servei domèstic i celibat definitiu. Per últim, es posarà el focus en les trajectòries migratòries que aquestes dones van emprendre, i s'intentarà establir les taxes d'alfabetització i l'origen social de les criades.

5.1. Servei domèstic i cicle vital

Com ja s'ha anotat a l'estat de la qüestió, la vinculació entre el servei domèstic i el cicle vital ha estat àmpliament discutida en la historiografia europea i, en general, s'ha evidenciat una estreta relació entre el fet de servir i la joventut. En el cas català, els estudis indiquen una certa validesa del model laslettià al segle XVIII en els masos de la Catalunya Vella, en què el criat agrícola típic seria un home solter d'entre 15 i 30 anys (Roca Fabregat, 2005, p. 52). Pel que fa les ciutats, Mònica Borrell també ha assenyalat la presència majoritària de joves solteres al servei domèstic barceloní entre 1860 i 1910, amb un creixement important de les casades a partir de 1920 (Borrell Cairol, 2016a, pp. 75–77). No obstant, més enllà de la ciutat comtal, encara se sap poc sobre el perfil de les serventes domèstiques durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX a Catalunya.

Joves i solteres

A partir dels CNP s'han establert unes primeres pautes generals sobre el perfil de les treballadores del servei domèstic català. A la Taula 19 podem observar, per les quatre capitals, el pes que tenia el servei domèstic respecte la població femenina en els diferents grups d'edat que proporcionen els censos, i es pot constatar que les serventes eren, de forma majoritària, dones joves. Si observem la Taula 20, on es calcula la distribució per edats del servei domèstic, es pot evidenciar com, en tots els casos, més del 75% de les serventes eren menors de 41 anys.

Taula 19. Percentatge de dones empleades al servei domèstic respecte la població femenina per grups d'edat a les quatre capitals de província (1887-1930)

	1887				1900				1910				1920			1930			
CAPITALS	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60
Barcelona	11,71	8,52	4,01	0,88	8,13	9,56	4,02	4,06	8,27	9,57	4,22	4,46	6,71	6,72	8,15	10,08	8,11	3,32	3,61
Girona	12,70	5,46	2,81	2,38	7,89	8,05	1,80	2,62	8,86	7,81	1,61	28,54	16,60	7,45	3,42	-	-	-	-
Lleida	9,57	3,44	1,41	0,09	9,52	8,47	2,93	5,30	10,58	6,05	2,02	2,13	13,18	1,08	0,61	11,51	4,89	1,95	1,98
Tarragona	14,31	6,48	3,32	3,98	8,27	2,26	1,91	6,20	9,81	7,61	4,20	7,45	12,34	4,69	4,12	12,37	8,81	3,94	3,95

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1887-1930) | El grup de menors de 21 anys representa el nombre de serventes menors de 21 anys dividit en la població femenina d'entre 11 i 20 anys. El grup de majors de 60 anys representa el nombre de serventes majors de 60 anys entre la població femenina d'entre 61 i 70 anys.

Taula 20. Distribució del servei domèstic femení en grups d'edat (1887-1930)

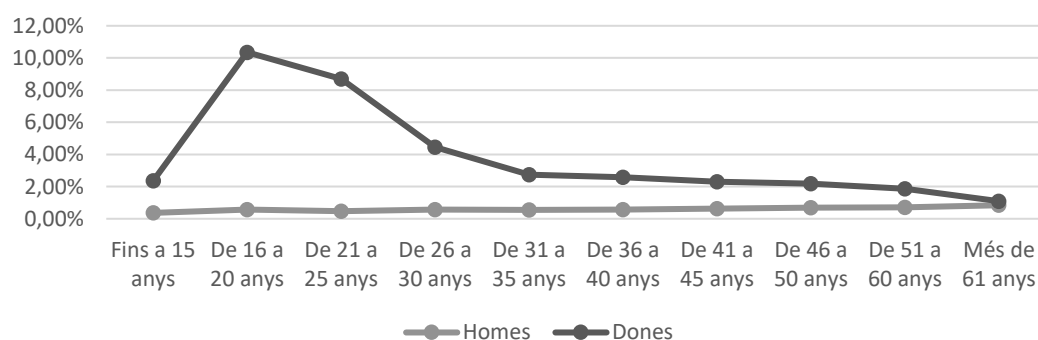
	1887				1900				1910				1920				1930			
	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60	< 21	21-40	41-60	+60
Província de Barcelona																				
Província	37,54	48,09	13,29	1,08	27,01	53,17	13,49	2,90	26,37	55,03	14,41	3,45	21,48	68,68	7,26	32,74	51,23	13,59	1,47	
Capital	34,01	52,04	13,32	0,63	24,32	55,36	13,44	2,59	24,09	55,98	15,40	3,59	20,38	69,04	8,03	29,95	52,35	12,92	3,75	
Prov. – Cap.	48,01	36,37	13,20	2,42	36,49	45,48	13,68	4,00	35,23	51,35	10,55	2,92	25,41	67,41	4,50	-	-	-	-	
Província de Girona																				
Província	48,67	33,80	14,55	2,98	30,81	47,33	15,46	6,30	38,24	36,10	13,75	11,92	41,95	53,70	4,36	38,59	40,39	16,35	4,24	
Capital	47,21	36,66	13,06	3,07	30,05	57,45	8,78	3,72	26,47	41,74	6,04	25,75	38,76	58,43	2,81	-	-	-	-	
Prov. – Cap.	49,26	32,63	15,15	2,95	30,92	45,89	16,41	6,67	39,00	35,74	14,25	11,02	42,61	52,71	4,68	-	-	-	-	
Província de Lleida																				
Província	51,97	39,04	8,11	0,89	38,33	42,92	13,45	5,29	42,41	41,85	11,97	3,65	76,41	16,18	2,98	50,92	33,09	12,68	3,21	
Capital	54,16	36,11	9,57	0,16	34,43	49,74	11,30	4,52	45,79	42,67	9,34	2,20	80,18	15,42	0,88	53,53	36,45	8,09	1,94	
Prov. – Cap.	50,62	40,83	7,21	1,34	39,27	41,28	13,97	5,48	41,46	41,62	12,71	4,06	71,20	17,24	5,88	49,67	31,48	14,87	3,81	
Província de Tarragona																				
Província	47,40	37,39	11,80	3,41	37,49	42,72	13,69	6,10	35,96	44,89	13,42	5,62	40,20	54,58	4,45	36,00	41,92	16,92	4,92	
Capital	47,20	38,53	11,10	3,17	54,34	24,37	13,17	8,12	32,88	44,29	16,37	6,46	46,42	48,90	4,41	35,29	48,03	13,14	3,54	
Prov. – Cap.	47,47	36,99	12,05	3,49	35,10	45,32	13,77	5,81	37,04	45,10	12,38	5,32	37,14	57,37	4,47	36,31	39,17	18,61	5,54	

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1887-1930)

D'aquestes dades se n'extreuen algunes consideracions interessants. En primer lloc, al llarg de tot el període estudiat, s'aprecia una presència major de criades joves als entorns rurals, és a dir, a les províncies un cop no es té en compte la capital. En canvi, a les capitals, el servei domèstic estaria compost per dones de més edat, sent a la ciutat comtal on hi trobem un servei domèstic menys jove. Dit d'una altra manera, a les zones rurals el pas de les dones pel servei domèstic es produiria a una edat més primerenca. En segon lloc, a Barcelona i a Girona es percep, a partir de 1887, un cert envelliment de les serventes, que es tradueix en una pèrdua de pes de les menors de 21 anys. Aquesta dinàmica es capgiraria el 1920 a Girona i el 1930 a Barcelona, quan de nou hi trobem una presència significativa de dones joves. A Lleida i Tarragona, en canvi, no s'aprecia una tendència clara. Per últim, és significativament la presència de serventes majors de 60 anys, que si bé era mínima el 1887, va guanyant pes, sent en alguns moments força elevada: a la ciutat de Girona el 1910 un 25% de les dones al servei domèstic eren majors de 60 anys, o a la ciutat de Barcelona el 1920 ho eren un 8,03%.

El CNP de 1930, en què l'edat es facilita en grups de cinc anys⁶⁶ i no de vint (com en els altres censos), permet analitzar d'una forma més concreta la presència per edats de les dones i els homes al servei domèstic. Com veiem en el Gràfic 7, referent a tot Catalunya, les trajectòries femenines al servei estaven fortament determinades per l'edat, de forma contrària al que passa amb els homes. En el cas d'elles, la incorporació com a serventes es produïa majoritàriament abans dels 16 anys, iniciant-se, per tant, a una edat molt primerenca. És entre els 16 i els 20 anys que hi trobem el nombre més elevat de dones servint, grup d'edat en el qual més del 10% de les dones a Catalunya estaven treballant com a criades. Després, entre els 26 i els 30 anys es produeix un fort descens, i seria, per tant, el moment en què podem ubicar l'abandonament del servei, coincidint amb l'edat d'entrada al matrimoni⁶⁷. Tanmateix, algunes dones s'hi mantindrien al llarg de tota la vida, tot i que amb unes taxes força reduïdes. Per contra, la presència dels homes no només és sempre inferior, com ja s'ha vist en apartats anteriors, sinó que segueix una trajectòria lineal, en la qual l'edat no sembla determinant. Els padrons municipals estudiats també mostren trajectòries similars del pas de les dones pel servei domèstic –també per la segona meitat del segle XIX–, amb algunes diferències regionals que s'abordaran més endavant.

Gràfic 7. Pes d'homes i dones al servei domèstic respecte la població d'aquell grup d'edat. Catalunya, 1930.



Font: elaboració pròpia. Cens Nacional de Població (1930)

⁶⁶ Són grups de 5 anys entre 11 i 50 i de 10 entre 50 i 70.

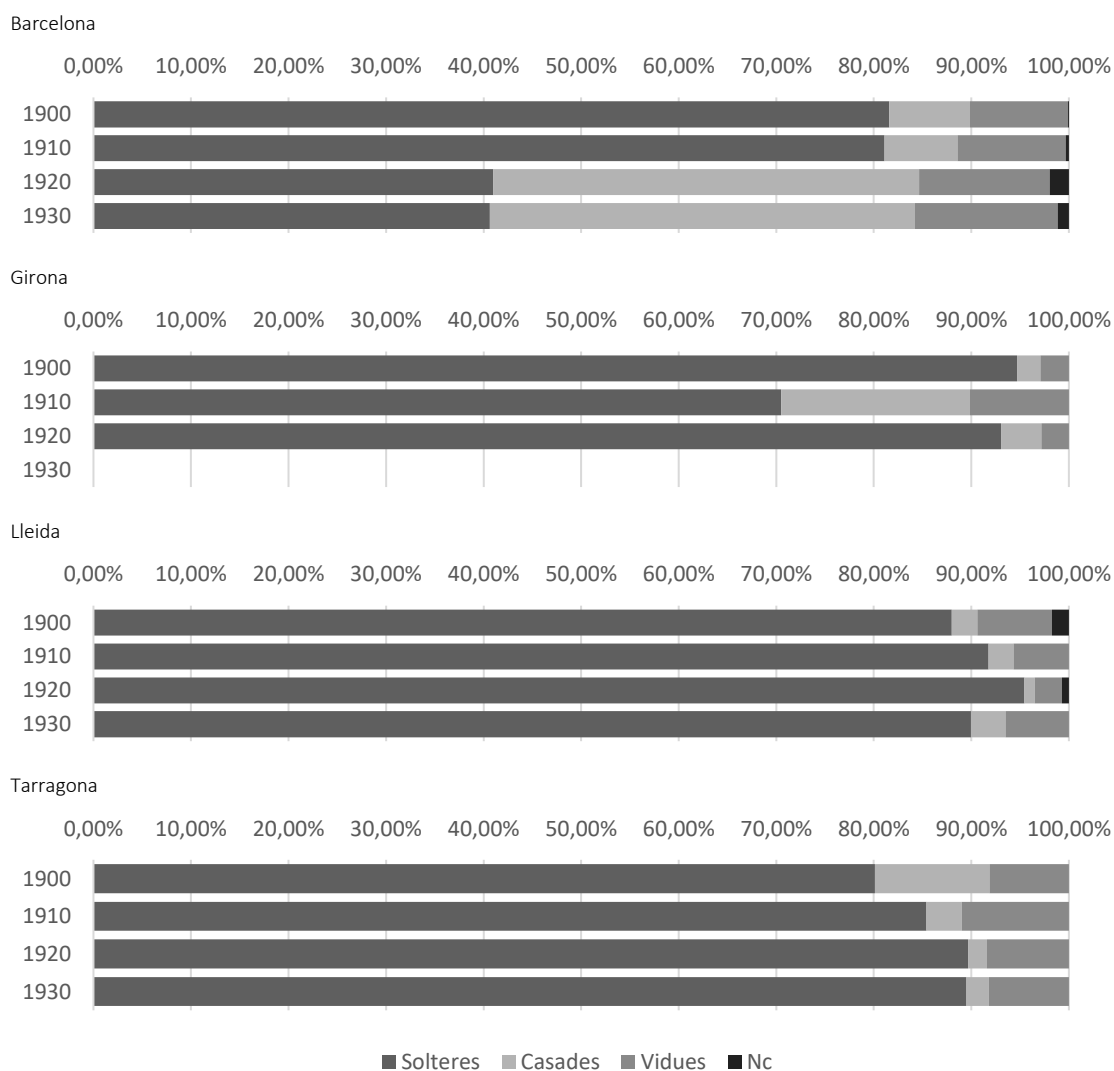
⁶⁷ L'edat mitjana al matrimoni a la Catalunya de 1930 era als 25,43 anys (Cabrè, 1999, p. 88).

Taula 21. Pes del servei domèstic femení respecte la població en edat de treballar (11-70 anys) per cada estat civil. Capitals i Províncies (1900-1930)

	1900				1910				1920				1930			
	S	C	V	Nc	S	C	V	Nc	S	C	V	Nc	S	C	V	Nc
BARCELONA																
Província	10,30	0,79	4,90	11,54	10,47	0,64	4,56	3,77	4,76	3,47	10,05	20,92	6,37	3,68	6,08	21,50
Capital	14,81	1,43	6,87	12,39	14,62	1,25	6,84	5,72	6,58	6,75	8,63	34,92	6,67	6,66	8,71	37,01
Prov. - Cap.	5,15	0,19	2,18	10,53	-	-	-	-	2,52	0,04	11,77	0,00	5,90	0,19	1,93	0,58
GIRONA																
Província	5,59	0,64	1,95	0,00	10,18	4,06	18,66	0,00	7,52	0,09	1,47	0,00	7,43	0,18	2,29	6,76
Capital	11,49	0,35	1,39	0,00	11,13	3,70	7,19	0,00	17,68	0,92	2,40	0,00	-	-	-	-
Prov. - Cap.	5,14	0,65	1,99	0,00	10,10	4,08	19,53	0,00	6,73	0,05	1,41	0,00	-	-	-	-
LLEIDA																
Província	8,16	0,13	2,56	32,35	6,58	0,10	1,63	0,00	2,66	0,03	0,47	4,66	6,03	0,10	1,60	0,00
Capital	15,48	0,37	5,18	32,26	13,58	0,30	3,19	0,00	10,19	0,10	1,31	17,24	11,93	0,43	4,63	0,00
Prov. - Cap.	7,33	0,11	2,32	33,33	5,74	0,08	1,47	0,00	1,28	0,02	0,35	2,44	4,90	0,06	1,19	0,00
TARRAGONA																
Província	5,42	0,21	2,36	0,00	4,85	0,13	1,98	0,42	2,31	0,05	1,16	0,00	5,74	0,16	2,49	1,23
Capital	6,98	1,02	3,17	0,00	13,70	0,57	7,82	0,00	12,87	0,29	4,98	0,00	17,19	0,42	7,44	0,00
Prov. - Cap.	5,26	0,15	2,30	0,00	3,97	0,11	1,50	0,42	1,64	0,04	0,88	0,00	4,26	0,14	2,01	1,23

Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1900-1930)

Gràfic 8. Composició per estat civil del servei domèstic femení a les quatre capitals (1900-1930)

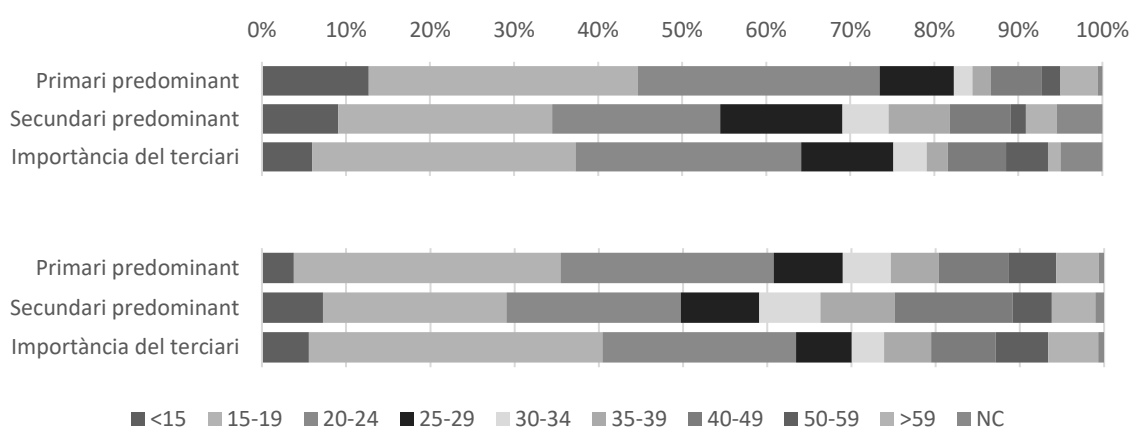


Font: elaboració pròpia. Censos Nacionals de Població (1900-1930)

Si incorporem la variable de l'estat civil podrem entendre millor la presència de les dones al servei domèstic en funció del cicle familiar. Com ja s'ha dit, sovint s'ha associat el servei amb la solteria, un fet que, pel cas català, queda corroborat amb els CNP. Com podem veure al Gràfic 8, les solteres representen la major part de les serventes domèstiques a totes la capitals entre 1900 i 1930, exceptuant a la ciutat de Barcelona el 1920 i 1930, en què hi veiem un presència significativa de casades, com ja ha indicat Borrell (2016a, pp. 75–76). En general, el pes de les serventes entre les solteres és força significatiu, com s'aprecia a la Taula 21: el 1910, prop d'un 10% de les solteres barcelonines i gironines estaven treballant com a criades, així com un 6,5% de les solteres tarragonines i un 4,8% de les lleidatanes. Als padrons municipals també s'aprecia aquesta preeminència de les solteres, les quals oscil·len entre el 77 i el 100% de les criades en tota l'etapa (1848-1931) i tots els municipis. Per contra, les casades representaven un percentatge molt petit de les serventes. A la majoria de capitals, menys de l'1% de les casades treballaven com a criades⁶⁸ [Taula 21], una xifra similar a la que donen els padrons municipals. Així, el cicle familiar marcava la participació de les dones al servei domèstic, que l'abandonaven quan es casaven i formaven la pròpia família.

A partir dels padrons municipals s'ha pogut determinar que, ja a mitjan segle XIX, ens trobem davant d'una ocupació conformada, de forma majoritària, per dones joves i solteres. En analitzar l'evolució en la composició per edats i estat civil de les serventes en els diferents municipis durant el període estudiat es pot veure com, en termes generals, les solteres guanyen presència, però que, a la vegada, es produeix un cert envelliment de les serventes. Això es tradueix en una pèrdua de pes de les menors de 15 anys –que indicaria un retard en l'entrada al servei– i en un increment dels grups de més edat, tot i que el gruix de les criades segueix torbant-se entre els 15 i els 25 anys [Gràfic 9].

Gràfic 9. Distribució de les serventes per edats en funció de l'estructura productiva del municipi en què serveixen. 1880-1889 (a dalt) i 1930-1931 (a baix).



Font: elaboració pròpia. Les categories inclouen els següents padrons: pel sector primari, Montblanc (1889 i 1930), Torroella de Montgrí (1887 i 1931) i Tremp (1889 i 1930); pel sector secundari, Salt (1888, 1924 i 1930) i Sant Feliu de Guixols (1880 i 1930); i pel sector terciari, La Seu d'Urgell (1882 i 1930), Tàrraga (1889 i 1930) i Vic (1889 i 1930).

⁶⁸ Exceptuant, com s'ha dit abans, el cas de Barcelona. En aquesta ciutat el 1920 i 1930 les casades representen el 43% de les serventes, moment en què es trobaven servint prop del 3,5% de les casades barcelonines [Taula 21 i Gràfic 8].

Tanmateix, podem apreciar una diferència en la composició per edats de les serventes en funció de l'estructura econòmica dels municipis: mentre que en aquelles poblacions eminentment agràries hi torbem una presència major de criades joves, als nuclis industrials aquestes serien relativament més grans. Com podem veure al Gràfic 9, als municipis on el sector primari és predominant, les menors de 25 anys representen el 73,4% de les criades el 1880 i el 60,7% el 1920. Allà on domina una estructura industrial, en canvi, aquestes taxes es redueixen fins el 54,5% i el 49,7% en aquests anys respectius. A continuació s'intentarà aprofundir en aquesta característica: un servei més jove a les poblacions rurals en contraposició a un servei de més edat a les industrials.

En primer lloc, pel que fa als municipis agrícoles que presenten una mà d'obra especialment jove, destaca el cas de Santa Maria de Corcó, que servirà d'exemple. Aquesta petita població de la comarca de l'Osona és, de les estudiades, la que presenta un percentatge més elevat de dones menors de 15 anys al servei, sent l'únic municipi en què aquest grup és superior al següent (15-19 anys) [Taula 22].

Taula 22. El servei domèstic femení per grups d'edat a Santa Maria de Corcó (1861-1930)

	1861		1898		1931	
Població (A)	1898		1512		1674	
	(B/A) (%)		(B/A) (%)		(B/A) (%)	
Mostra buidada (B)	949	50,0	756	50,0	837	50,0
Població femenina buidada (C)	445		362		448	
	(D/C) (%)		(D/C) (%)		(D/C) (%)	
Dones al servei domèstic (D)	45	10,11	29	8,01	7	1,56
Estructura per edats	(E) (E/D) (%)		(E) (E/D) (%)		(E) (E/D) (%)	
Menys de 10	0	0,00	0	0,00	0	0,00
10-14	12	26,67	8	27,59	0	0,00
15-19	11	24,44	13	44,83	2	28,57
20-24	0	0,00	5	17,24	1	14,29
25-29	6	13,33	1	3,45	0	0,00
30-34	4	8,89	0	0,00	1	14,29
35-39	3	6,67	1	3,45	1	14,29
40-44	3	6,67	0	0,00	0	0,00
45-49	1	2,22	0	0,00	1	14,29
50-54	3	6,67	0	0,00	1	14,29
55-59	1	2,22	0	0,00	0	0,00
60 i més	1	2,22	1	3,45	0	0,00
No consta	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Total	45	100,00	29	100,00	7	100,00

Font: elaboració pròpia. Padrers Municipals d'Habitants de Santa Maria de Corcó (1861, 1898 i 1931)

El que resulta rellevant en aquest cas és l'alta presència de noies menors de 15 anys al servei, que el 1861 representa el 26,27% –el grup més nombrós– i el 1898 el 27,59% de les serventes. En aquesta zona de la Catalunya interior dominava la institució de l'hereu, un sistema d'herència familiar en què el fill mascle primogènit heretava el patrimoni familiar a canvi de tenir cura d'aquest i dels pares quan envellissin. La resta de fills nois rebien la legítima, i les noies el dot, amb què entraven al mercat matrimonial. A les cases més humils, en què l'hereu no tenia capacitat d'evitar el descens social dels seus germans, aquests últims havien d'assegurar-se per si mateixos aquest capital, i sovint ho feien a partir del servei domèstic com a mossos agrícoles o criades dels masos més acomodats (Ferrer Alòs, 1998, p. 218). D'aquesta manera, el servei es visualitzava com una estratègia familiar, que havia de permetre a les filles estalviar un dot suficient per

millorar la seva posició al mercat matrimonial i aconseguir, així, un bon matrimoni, com també s'ha constatat per altres zones d'Europa (Sarti, 2005a, p. 38).

Aquesta institució no únicament afavoriria un servei domèstic força nombrós, com ja s'ha vist, sinó també una mà d'obra molt jove. Fauve-Chamoux argumenta que el sistema de l'hereu únic suposava que l'entrada dels nois i noies al servei domèstic es realitzés a una edat més prematura. La historiadora evidencià com en la majoria dels casos estudiats a França, els servents menors de 15 anys no arribaven al 10%, exceptuant una zona del Pirineu francès (Lannemezan), en què la proporció de menors de 15 anys era molt més elevada, i ho vinculava a l'existència, en aquesta zona, d'una transmissió familiar no igualitària, que obligava als fills i filles que no heretaven entrar més d'hora al servei domèstic per assegurar-se un mitjà de supervivència (Fauve-Chamoux, 1998, p. 116).

De la mateixa manera, encara al segle XIX, en aquesta zona de Catalunya protagonitzada per l'estructura dels masos, es produiria una entrada més primerenca al servei domèstic, que s'ha pogut constatar a partir dels padrons municipals. Com s'ha vist al primer apartat, també els nois empleats com a criats agrícoles, sobretot els que treballarien de pastors, serien molt joves. De totes formes, la decadència d'aquesta institució faria que a Santa Maria de Corcó el 1931 únicament set dones s'ocupessin de serventes, i entre aquestes cap tenia menys de 15 anys.

En segon lloc, en relació als municipis amb una major industrialització, la presència d'una mà d'obra menys jove de serventes planteja la hipòtesi que a les ciutats industrials, en què les fàbriques oferirien llocs de treball a dones joves i solteres, aquest grup laboral alteraria la seva composició, contractant a altres dones, com podrien ser casades, immigrants o dones de més edat. Com es pot veure a la Taula 23, en aquestes poblacions amb una indústria important, les serventes de més de 29 anys ens apareixen amb percentatges més elevats que el de la mitjana catalana, una tendència que, a més, augmenta amb el pas del temps.

Taula 23. Estructura ocupacional de les ciutats industrials i edats de les serventes (1848-1930)

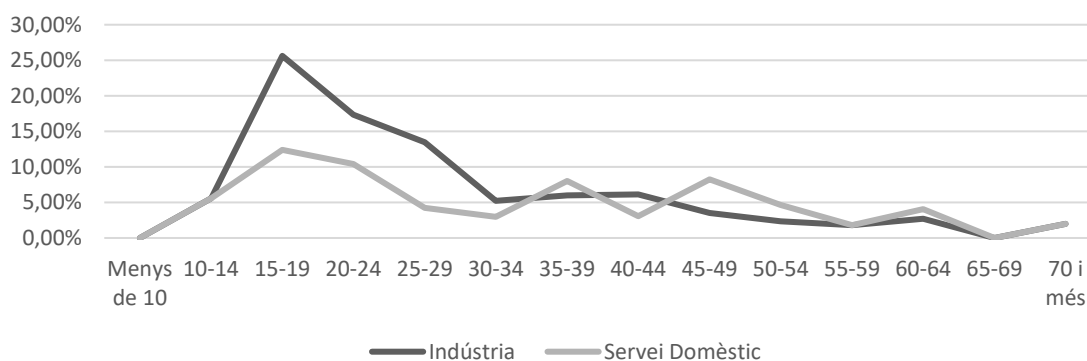
Any	Municipi	Pes del sector secundari (%)*	TAF	Dones a la Indústria (%)**	Dones al SD (%)**	Dones al SD (%)***	Dones al SD menors de 30 anys (%)	Dones al SD a partir de 30 anys (%)
	Mitjana Catalunya (1840-1920)						71,5	27,7
1848	Barcelona	46,88	29,10	24,73	51,33	15,87	59,5	39,02
1930	Barcelona	18,00	23,00	20,38	41,29	10,36	63,7	35,71
1888	Salt	48,88	45,48	73,80	4,82	2,74	65,0	30,00
1924	Salt	51,59	40,87	90,22	4,04	2,57	65,7	31,43
1930	Salt	61,95	47,25	86,08	5,27	1,38	58,9	41,07
1867	Sant Feliu de Guíxols	47,49	6,53	2,13	89,36	4,27	69,8	30,23
1880	Sant Feliu de Guíxols	55,81	13,85	3,70	59,26	1,66	72,2	27,78
1930	Sant Feliu de Guíxols	43,12	10,56	21,95	51,22	6,09	52,1	47,89
1920	Olot	42,75	17,70	51,46	33,98	7,22	78,6	21,43
1930	Olot	25,07	9,24	3,23	70,97	6,93	63,4	36,56
1860	Vic	44,60	24,53	27,69	37,69	10,28	56,9	43,12
1889	Vic	48,17	5,02	27,27	48,48	2,74	55,6	38,89
1930	Vic	32,22	21,27	39,21	29,52	6,84	58,1	41,89

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930) | * Respecte la població activa total. ** Respecte la població activa femenina. ***Respecte la població femenina en edat de treballar

Entre aquests municipis, un cas que resulta força revelador és el de la ciutat de Vic. En aquesta ciutat, les oportunitats que gaudirien les dones més joves a la indústria tèxtil i, sobretot, a la confecció faria que dones més grans entressin al servei domèstic, com es pot observar al Gràfic

10. Així, d'un total de 74 serventes que trobem a la mostra del padró de 1930⁶⁹, només un 28,4% serien menors de 25 anys, sent aquesta la xifra més baixa de tots els municipis estudiats. De fet, en observar la gràfica es pot veure com, amb les dades del padró de 1930, resulta més determinant l'edat en la participació de les dones al treball industrial que en el servei domèstic, que de fet no manté una trajectòria gaire definida. Aquesta major presència de serventes de més edat no es tradueix en un augment de les casades, i les solteres representen el 90,5% de les serventes domèstiques a Vic el 1930.

Gràfic 10. Distribució per edats de les dones empleades a la Indústria i al Servei Domèstic a Vic (1930)



Font: elaboració pròpia. Padró Municipal d'Habitants de Vic, 1930.

En aquest cas, sorprèn que les dues poblacions que presenten una mà d'obra més jove i més gran es trobin a la mateixa comarca, a Osona. Aquesta coincidència ens estaria explicant que és precisament el desenvolupament industrial el que està alterant la composició del servei domèstic, ja que allà on no s'han produït aquestes transformacions –tot i trobar-se en un espai geogràfic molt proper– el servei segueix estant format per una mà d'obra especialment jove.

A la resta de les ciutats amb una forta implementació industrial també es donaria un fenomen similar, tot i que no tant pronunciat. A Barcelona, serien dones casades (tot i que joves) i immigrants –com s'analitzarà més endavant– les que substituirien les naturals, mantenint una mà d'obra al servei domèstic més jove. A Salt, el servei domèstic no és tant nombrós com ho és a altres ciutats, però l'alta ocupació femenina a la indústria tèxtil (un 73% de la mà d'obra femenina el 1930) també tindria com a conseqüència que un 41,7% de les serventes tinguessin més de 30 anys. Dinàmiques similars s'han apreciat per Olot i Sant Feliu de Guíxols.

Amb aquests exemples podem veure com a les ciutats industrials es produeix un envelliment de la mà d'obra femenina al servei domèstic, fruit de les oportunitats de que gaudeixen les noies joves a les fàbriques. Tot i que no estem en condicions de demostrar-ho, les millors condicions del treball industrial (amb un horari fix i alguns drets garantits) i la millor retribució en aquest faria que les dones el preferissin al domèstic. En el cas de Barcelona, per exemple, la diferència entre el salari industrial i el del servei domèstic (incloent-hi la manutenció), anà augmentat des de mitjan segle XIX, i el segon només era equiparable als treballs industrials més desqualificats.

⁶⁹ En el cas del padró de Vic de 1930 s'ha buidat una mostra aleatòria del 25%, raó per la qual el nombre total de serventes se situaria al voltant de les 300.

En general, la remuneració del servei domèstic no arribà mai a igualar-se amb el salari d'oficiala, i si tenim en compte que a la indústria era possible l'ascens (d'aprenenta o ajudanta a oficiala), contràriament al que passava al servei domèstic, s'entén que el treball a les fàbriques fos més atractiu per les dones que el treball al servei domèstic (Borrell Cairol, 2016a, pp. 141–143).

En resum, a partir de l'estudi de l'edat i de l'estat civil de les serventes domèstiques en els diferents municipis catalans entre 1840 i 1930 s'ha pogut constatar com aquestes eren, de forma majoritària, dones joves i solteres, com també s'ha vist en altres ciutats de l'estat espanyol, per exemple a Granada (Martínez López & Martínez Martín, 2017) o Pamplona (Cía García, 1998). Tanmateix, s'han pogut percebre divergències en relació a la composició del servei domèstic. Per un cantó, en aquelles poblacions rurals, en què la base econòmica seria l'estructura agrària dels masos, ens torbem amb un servei domèstic conformat per noies molt joves, que s'inicien de petites al servei domèstic i que també el deixen de joves. Per l'altre, a les ciutats amb una indústria consolidada, el servei domèstic es caracteritzaria per una presència superior de dones de més edat, on les majors de 30 anys arribarien a cotes força elevades, rondant el 40% de les serventes. Això es deuria a l'obertura d'oportunitats laborals que suposaria el treball fabril per les dones més joves, que deixarien vacants uns llocs al servei que serien ocupats per dones més grans. A Barcelona, a més, serien dones casades les que s'integrarien al servei domèstic, mentre que a la resta de poblacions seguirien sent solteres, tot i que de més edat.

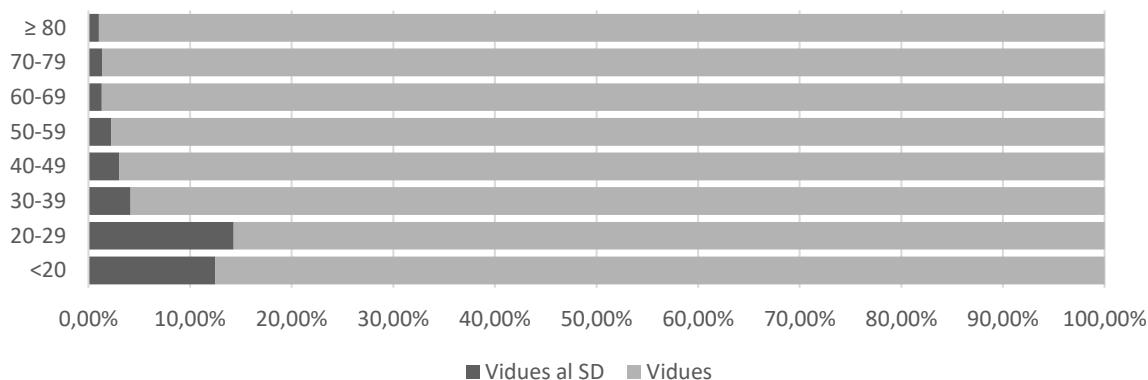
Casades, vídues i celibat definitiu

El fet que majoritàriament fossin dones joves i solteres les que composessin el servei domèstic no implica la inexistència de casades, vídues o solteres d'edats avançades. Així, en alguns casos el servei s'escapava del model general. En aquest subapartat s'intentarà veure en quines ocasions les dones que s'escapaven del perfil general descrit anteriorment, posant el focus en les casades, les vídues i les solteres de més de 50 anys.

En observar la distribució de les serventes en funció de l'estat civil destaca el cas de les viudes. Aquestes, tot i que no arriben mai a cotes com les de les solteres, se'ns presenten en percentatges superiors a les casades. La presència de vídues al servei sembla ser més elevat a les ciutats que a les zones rurals, com demostraria el fet que, en els CNP, el percentatge de vídues a les capitals sigui superior que a la resta de les províncies [Taula 21]. A Barcelona, per exemple, les vídues representen entre el 10 i el 14% de les serventes entre 1900 i 1930 [Gràfic 8]. També a partir dels padrons s'han pogut observar percentatges elevats de vídues al servei a ciutats grans, com a Vic (un 9,3% del total de serventes el 1860) i Sant Feliu de Guíxols (un 19,1% el 1930). Aquesta presència major de vídues que de casades indica una reincorporació al servei en enviduar, quan, davant la pèrdua dels ingressos del marit, algunes es veurien obligades a retornar al servei, fins i tot amb els fills. Martín Iturralde destacava l'existència d'anuncis a la premsa en què dones vídues s'oferien amb les seves filles per servir conjuntament, mostrant aquells casos en què, fins i tot sent mares, les dones recorrien al servei domèstic com a mitjà de supervivència (Iturralde Valls, 2014, p. 131).

Tot i que gran part de les vídues serventes eren, en termes generals, més grans que les solteres –quasi el 50% tenia més de 50 anys–, si tenim en compte el percentatge de les que treballaven com a serventes d’entre el total de vídues per diferents grups d’edat [Gràfic 11], podem veure com les criades són més significatives en les franges joves. Així, un 14,29% de les vídues d’entre 20 i 29 anys treballava com a criada, mentre que només ho feia el 2,22% de les d’entre 50 i 59 anys.

Gràfic 11. Percentatge de vídues que treballen com a serventes en funció de l’edat (Catalunya, 1920)



Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals de Catalunya (1910-1931)

A partir dels padrons s’han pogut constatar alguns casos en què les dones vídues conviurien amb els seus fills durant el servei, compaginant el fet de servir amb la maternitat i la cura dels infants. Es tractava, en general, de dones servint en masos de petites poblacions agrícoles a la segona meitat del segle XIX, i també algun cas aïllat en ciutats com Barcelona. També en masos s’han trobat dos casos en què serviria conjuntament una parella casada. Tanmateix, això passaria en ocasions esporàdiques que no significarien un tendència generalitzada. A més, la majoria d’aquests se situen a mitjan segle XIX, sent ja inexistents posteriorment, exceptuant el cas de Barcelona el 1930.

Pel que fa a les dones casades, la seva presència al servei domèstic era testimonial⁷⁰, i les dones més grans empleades al servei domèstic eren principalment solteres i vídues. A partir dels padrons municipals s’ha pogut establir com les casades no superen el 5% de les serventes domèstiques, exceptuant la Seu d’Urgell el 1860 (5,26%) i a Salt el 1930 (5,36%).

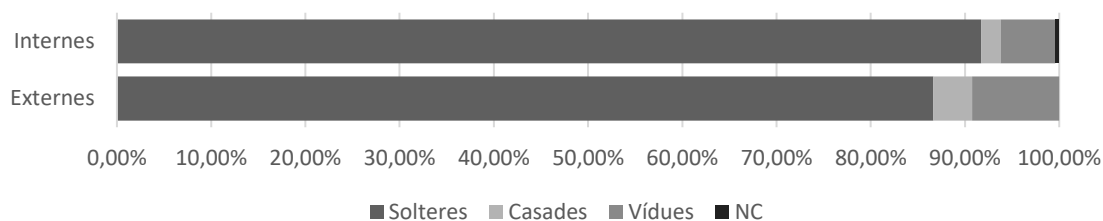
El fet que les dones abandonessin el servei domèstic intern en casar-se no implicaria, però, que deixessin de treballar. Com s’ha vist en altres èpoques històriques⁷¹, és possible que en les famílies més humils, en què el salari del pare de família no fos suficient pel manteniment familiar, les dones casades seguissin treballant com a serventes externes per hores (netejan diferents cases), bugaderes, planxadores o costureres a domicili, entre d’altres. Aquestes tipologies laborals difícilment es registraven als padrons, ja que es desenvolupaven en l’economia informal, i per tan

⁷⁰ Veure nota 68 pel cas excepcional de Barcelona el 1920 i 1930.

⁷¹ La historiografia ha assenyalat la continuïtat en el treball de les criades internes en casar-se, com a *dones de fer feines* per hores, mainaderes, cuineres, costureres, etc. Aquesta modalitat de treball seria més compaginable amb la cura familiar (Borderías Mondéjar, 1991). Tanmateix, aquestes formes de treball segurament resten ocultes als padrons, dificultant-ne l’estudi.

es fa difícil fer-ne una comptabilització. A més, segurament hi havia una ocultació superior en el cas de les dones casades, que no pas en les solteres o vídues cap de família, per les quals el treball extradomèstic estava més acceptat en no qüestionar frontalment en model home *guanyador de pa* i dona *mestressa de casa*. D'entre les 289 serventes externes que hem pogut comptabilitzar als padrons en tot el període estudiat, la gran majoria eren solteres (un 86,64%). En comparació a les internes es pot veure una presència majors de casades i de vídues, tot i no ser gaire significativa [Gràfic 12].

Gràfic 12. Distribució del servei domèstic en estats civils segons la seva modalitat



Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931)

Si analitzem les relacions familiars que mantenen les treballadores domèstiques externes es veu com majoritàriament són les caps de família (dones vídues al capdavant d'una unitat familiar) i les filles (segurament solteres) les que declaren amb major proporció aquesta activitat. En canvi, les esposes són escasses. Així, sembla que el servei domèstic amb modalitat d'externa seguiria sent una opció laboral per dones solteres i, en menor mesura, vídues, i que les casades hi seguirien sent el grup més escàs.

Taula 24. Treballadores domèstiques externes

HISCO	Professió	Cf	Esposa	Filla	Germana Cunyada	Tia	Neboda	Cosina	Neta	Parenta	Total
54010 54020	Serventa domèstica, en general	30	8	187	29	5	22	1	3	2	287
54030	Donzella o ajuda de cambra	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
55220	Dona o mosso de la neteja	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	Total	31	8	188	29	5	22	1	3	2	289

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931)

Per acabar, pararem atenció a la possible vinculació entre el servei domèstic i el celibat definitiu. Tot i que el fet de servir es plantejava com un activitat temporal, la historiografia ha remarcat com la impossibilitat de contraure matrimoni podria dur a un allargament del servei i, també, de la solteria. Aquesta situació es donaria principalment en èpoques de crisi, en què molts servents es veurien incapaços d'acumular el capital suficient per formar la pròpia família, fins al moment que ja era massa tard i es produïa un celibat definitiu (Sarti, 2005a, p. 38). Aquest fenomen s'aprofundí al segle XVIII, quan la crisi de subsistència al camp empenyé moltes dones a les ciutats en busca de feina, al mateix temps que la pressió demogràfica impossibilitava que totes poguessin trobar marit (Fauve-Chamoux, 2004, p. 5).

L'existència de celibat definitiu vinculat al servei domèstic estaria lligat, per tant, a les trajectòries migratòries que les serventes emprendrien. L'alta demanda de servei domèstic als nuclis urbans causaria una excedent de dones i modificaria les ràtios entre homes i dones a les classes populars (Fauve-Chamoux, 1998, p. 125; Vikström, 2004, p. 95) que tindria com a conseqüència que algunes no acabessin trobant marit. Així, aquest seria un fenomen que es donaria principalment en els nuclis d'atracció d'immigració, és a dir, als nuclis urbans.

A partir dels padrons municipals s'ha comparat el celibat definitiu (és a dir, el nombre de dones solteres majors de 50 anys) dels diferents municipis amb el celibat definitiu al servei domèstic [Taula 25]⁷². S'evidencia com les cotes de celibat definitiu vinculades al fet de servir són especialment altes, i com, a més, van en augment al llarg d'aquest període. A mitjan segle XIX als municipis principalment agrícoles eren relativament poques les dones que es mantenien solteres per sobre els 50 anys al servei domèstic. Això es podria explicar pel caràcter pendular de les migracions, en què moltes dones retornarien als pobles d'origen per contraure matrimoni.

A partir de l'estudi dels padrons, s'ha vist com allà on el celibat definitiu prendria més importància és als nuclis urbans amb importància del sector terciari. En aquestes ciutats, l'existència d'un servei domèstic més nombrós faria que, per les dones, el mercat matrimonial es caracteritzés per una forta demanda superior a la oferta, un fet que contribuiria al manteniment de la solteria en edats avançades. Per contra, a les ciutats amb un pes important de la indústria, la diferència entre el celibat general i el lligat al servei és menor, que podria explicar-se per l'afecte d'atracció d'immigració masculina que també tindrien aquests nuclis.

Taula 25. Celibat definitiu femení general i al servei domèstic

Any base*	Tipus d'economia	Celibat definitiu femení	Celibat definitiu femení al servei domèstic	Diferència
1840	Importància del sector terciari (Barcelona, 1848)	15,81%	28,57%	12,76%
	Total de municipis	15,81%	28,57%	12,76%
1860	Primària	6,38%	22,22%	15,84%
	Mixta	6,25%	40,00%	33,75%
	Secundària	8,37%	50,00%	41,63%
	Importància del sector terciari	11,20%	53,13%	41,93%
	Total de municipis	8,55%	44,44%	35,90%
1877	Primària	4,97%	50,00%	45,03%
	Mixta	3,01%	50,00%	46,99%
	Secundària	9,68%	0,00%	-9,68%
	Importància del sector terciari	8,26%	78,57%	70,31%
	Total de municipis	5,81%	59,38%	53,57%
1920	Primària	9,27%	70,83%	61,56%
	Mixta	9,35%	60,00%	50,65%
	Secundària	9,93%	52,63%	42,71%
	Importància del sector terciari	12,70%	58,11%	45,41%
	Total de municipis	10,78%	59,84%	49,05%

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1931) | * El reduït nombre de casos per l'any 1900 (en què també són pocs els padrons amb què comptem) fa que les xifres per aquest any siguin poc fiables, raó per la qual no s'han inclòs en aquesta taula.

⁷² Els pocs casos de què disposem a partir dels padrons municipals dificulten l'estudi d'aquest fenomen per cada un dels municipis. En total s'han trobat 250 serventes de més de 50 anys, entre les quals 131 (un 52,4%) eren solteres. Per això, a la Taula 25 es presenten els càlculs agrupats en els diferents anys base i segons les estructures econòmiques de les diferents poblacions.

A través del padrons municipals ens és impossible determinar si seria el fet de servir el que contribuiria al celibat definitiu o si bé per les dones solteres a una certa edat el servei resultaria una opció laboral que els permetria garantir-se la supervivència. Tanmateix, a partir de les dades anteriors, es pot evidenciar com al llarg d'aquest període la vinculació entre el servei domèstic i el celibat anà en augment, i el 1920 el 59,84% de les serventes majors de 50 anys eren solteres, mentre que fora del servei només ho eren el 10,78%.

5.2. Immigració i alfabetització

Com s'ha exposat a l'estat de la qüestió, el caràcter migrant dels treballadors i treballadores domèstiques ha estat present històricament, ja des de l'edat mitjana. A l'Europa preindustrial gran part dels criats emprendrien desplaçaments per anar a servir. A les ciutats europees de les quals es disposa d'estudis, entre els segles XVI i XX el percentatge de persones immigrants que treballaven al servei domèstic s'ha mantingut normalment per sobre del 50%⁷³. A Catalunya, la majoria dels criats als masos havien nascut en municipis diferents als que servien, com s'ha vist al tercer apartat d'aquest treball. I en el cas de les ciutats, les baixes taxes de masculinitat en les edats joves s'han atribuït a la presència de dones immigrants empleades al servei domèstic (Ferrer Alòs, 2018). A la ciutat de Barcelona el 1848 només un 16,9% de les serventes serien de la mateixa ciutat, una xifra que es reduiria fins el 9,82% el 1930 (Borrell Cairol, 2016a, p. 79).

En l'estudi de la procedència de les serventes, els CNP no ens són útils, ja que no indiquen l'origen dels treballadors. Els padrons municipals⁷⁴, en canvi, sí que indiquen la població d'origen i el temps que porta cada individu al municipi on s'inscriu, i permeten estudiar les trajectòries migratòries que emprengueren les treballadores del servei domèstic.

Procedència de les criades

A partir de l'estudi dels padrons municipals s'ha pogut constatar l'estret vincle entre el fet de servir i el d'emprendre trajectòries migratòries. De les serventes estudiades, eren majoria les immigrants –enteses com a immigrants aquelles que no han nascut al municipi on serveixen–, i les naturals difícilment superen el 25% de la totalitat de serventes [Gràfic 13]. Així, la presència de dones immigrants és majoritària en el servei domèstic de totes les poblacions i durant tot el període estudiat. A més, en la majoria de les poblacions de les quals comptem amb més d'un padró, es pot veure com el pes de les immigrants s'intensifica a mesura que avança el temps, consolidant el caràcter immigrant de les criades.

D'entre tots els municipis, és en aquells on hi trobem un servei domèstic més nombrós –a les poblacions agrícoles de la Catalunya interior i a les ciutats amb un sector terciari important– on hi ha percentatges més elevats d'immigrants, que el 1920 representen, de mitjana, el 84,7% de la totalitat de criades en els municipis rurals i el 87,2% en els urbans. Als municipis industrials en

⁷³ S'entén per persones immigrants aquelles que no han nascut a la ciutat a la qual estan servint. Només és inferior a aquest 50% a la ciutat de Bolonya el 1795 i 1857 i a la ciutat de Muros. Per veure la informació per ciutats: (Sarti, 2005b, p. 5).

⁷⁴ En alguns padrons no hi constava la procedència dels seus habitants i s'han descartat en aquest subapartat [Taula 2].

què el pes del servei domèstic és menor, la presència d'immigrants seria lleugerament inferior tot i suposar, de mitjana, un 74,24% de les serventes el 1920. Es pot veure com la major demanda de criades potencià la immigració de dones que s'ocuparien com a serventes al lloc de destí.

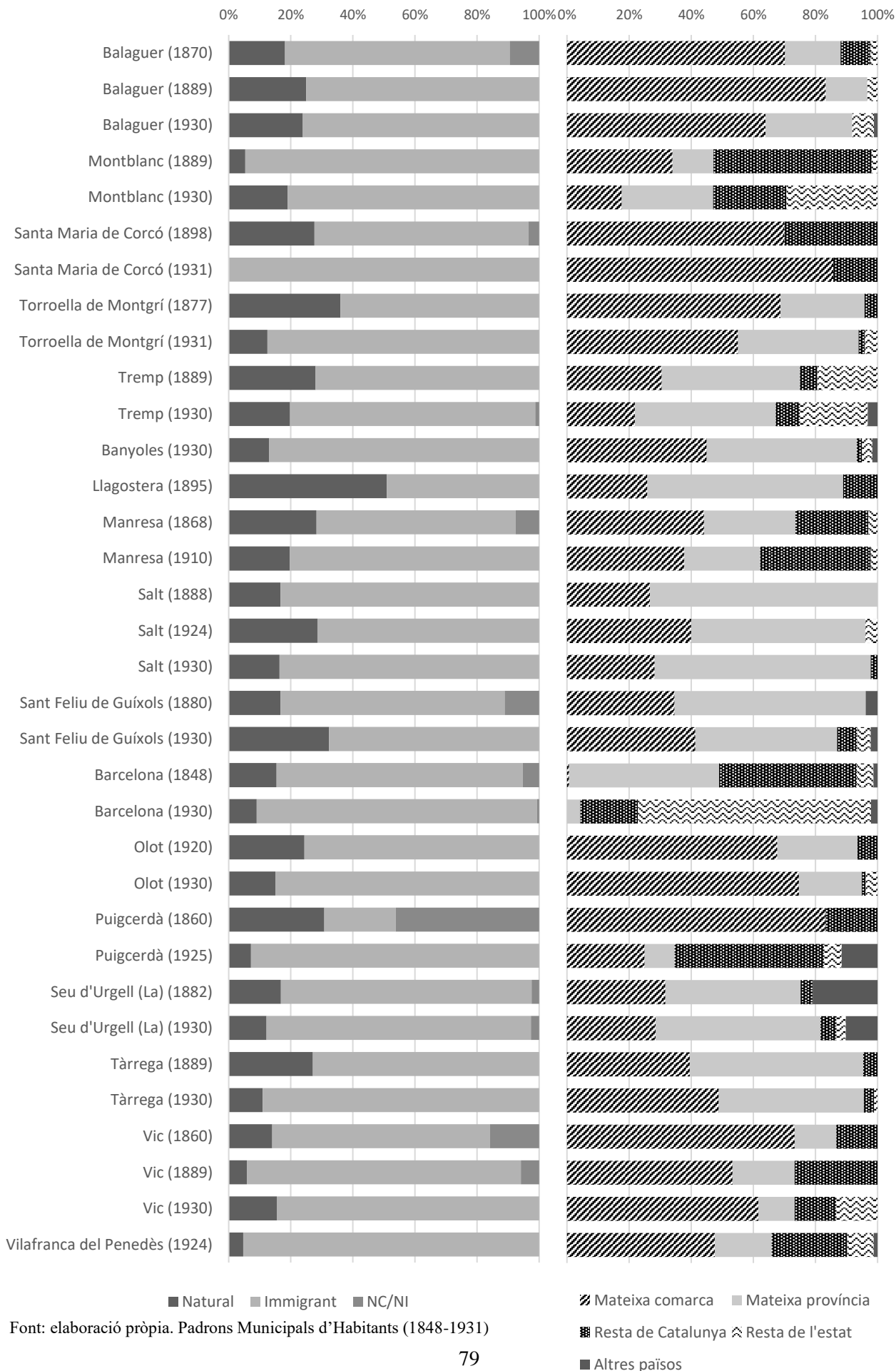
Tot i que el caràcter immigrant és present en el servei domèstic femení de tots els municipis, podem apreciar diferents pautes migratòries en funció de l'estructura econòmica dels municipis on aquestes dones servien. Podríem distingir dues pautes diferents: per una banda, aquella del servei domèstic de l'entorn rural; i per l'altra, el servei domèstic present als nuclis urbans i industrials importants.

Per una banda, a les poblacions eminentment agrícoles, on el servei domèstic encara és nombrós a la segona meitat del segle XIX, gran part de les serventes són originàries de la mateixa comarca en la qual serveixen: a Balaguer el 1870 ho eren el 70,24% de les serventes immigrants, una xifra similar a la de Santa Maria de Corcó el 1898 o Torroella de Montgrí el 1877 [Gràfic 13]. En el cas de Tremp hi trobem que prop d'un 20% de les serventes havien nascut fora de Catalunya, tant el 1889 com el 1930, i que s'explica per la proximitat de la província d'Osca, d'on provenen gran part de les serventes d'origen extra-català. El mateix passa amb la presència d'andorrans al servei domèstic de la Seu d'Urgell. D'aquesta manera, el servei domèstic en aquestes poblacions rurals estaria conformat per dones d'un entorn geogràfic molt proper, que haurien emprès desplaçaments de curt recorregut, com també s'ha constatat anteriorment en el cas dels mossos agrícoles.

Per l'altra, als nuclis urbans i industrials les migracions de les serventes eren de més llarg recorregut. Les dones originàries de la mateixa comarca quasi mai representen més de la meitat de les criades immigrants⁷⁵, i en canvi hi trobem una major presència de dones que provenen tant d'altres comarques de la mateixa província com d'altres províncies catalanes, i que a més augmenten entre 1860 i 1930. A partir del canvi de segle es comença a veure una presència de serventes nascudes fora de Catalunya –quasi inexistent al segle XIX–, tot i que, exceptuant el cas de Barcelona, en xifres encara força baixes: a Vic el 1930 un 13,3% de serventes immigrants provenien de la resta de l'estat; i a Vilafranca del Penedès el 1924, un 8,54% [Gràfic 13]. Aquestes serventes eren majoritàriament aragoneses i valencianes, tot i que també començava a haver-hi algunes andaluses.

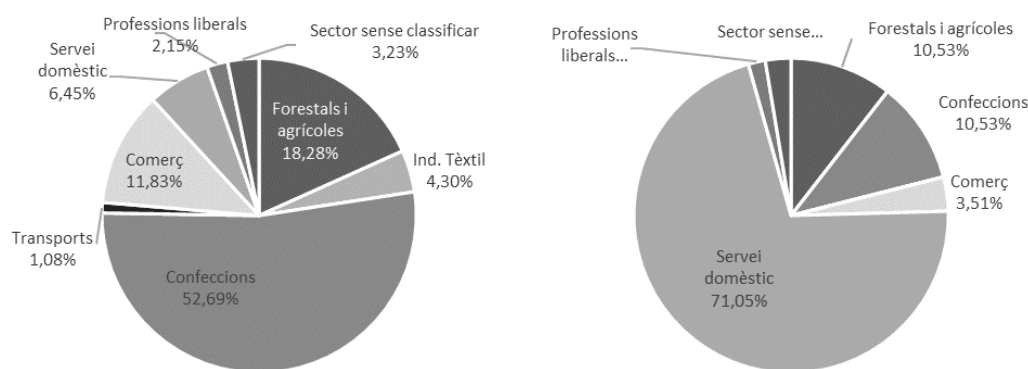
⁷⁵ Olot i Vic són una excepció, i les serventes de la mateixa comarca representen més del 50% de les immigrants. El desmantellament de la institució del servei en l'entorn agrícola d'aquestes poblacions podria explicar que les serventes d'aquestes ciutats es reclutessin en els municipis propers on la demanda de criades s'havia anat reduint al llarg del període estudiat.

Gràfic 13. Origen de les serventes (esquerra) i procedència de les serventes immigrants (dreta)



A les ciutats, les oportunitats laborals que ofería el mercat de treball urbà actuarien com a pol d'atracció d'immigració. Tanmateix, les dones naturals gaudirien de fonts d'informació privilegiada i de millors oportunitats al mercat de treball local, fet que explicaria que fossin principalment immigrants les que s'ocuparien com a serventes (Sogner, 2004, p. 285). Un exemple d'això el podem trobar a Vilafranca del Penedès el 1924. En comparar l'estructura ocupacional de les dones naturals amb les immigrants [Gràfic 14] en aquesta ciutat, podem veure –malgrat que la taxa d'activitat femenina és relativament baixa (10,84%)– com les dones que han nascut a Vilafranca treballen principalment al sector secundari –a la confecció i, una petita part, al tèxtil–, i també tenen presència al sector primari i al comerç. Únicament un 6,45% de les actives nascudes a la ciutat serien serventes. En el cas de les immigrants, en canvi, s'ocupen en gran part al servei domèstic (un 71,05%) i només un 10,53% ho fa a la confecció. Així, les immigrants tindrien més dificultats per aprofitar les oportunitats del mercat de treball vilafranquí i, en canvi, els seria més accessible el treball com a serventes.

Gràfic 14. Estructura ocupacional de les dones de Vilafranca del Penedès (1924). Naturals (esquerra) i immigrants (dreta)



Font: elaboració pròpia. Padró Municipal d'Habitants de Vilafranca del Penedès (1924)

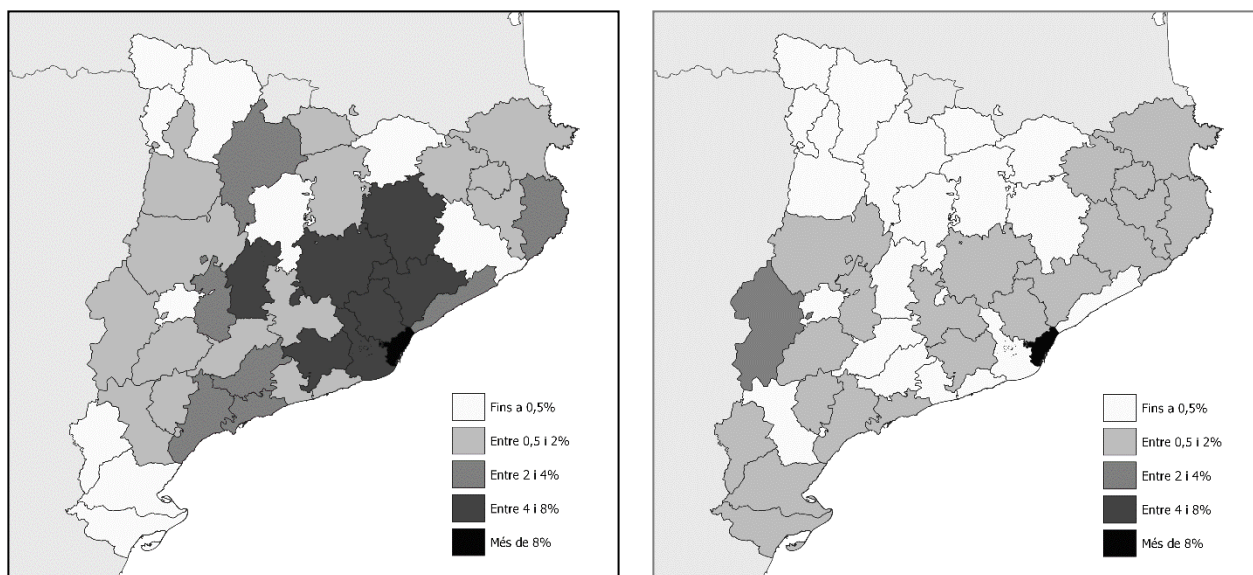
Entre totes les ciutats, cal destacar el cas de Barcelona. A la capital catalana el percentatge d'immigrants és molt elevat: un 79% el 1848 i un 90% el 1930 [Gràfic 13]. A més, el pes de les immigrants que han emprès trajectòries migratòries de llarg recorregut és considerable. A partir de la segona meitat del segle XIX el caràcter industrial de la ciutat la dotà d'una gran capacitat d'atracció, en què el flux migratori femení prengué una major importància, sobretot en les franges joves (López-Gay, 2014). Una part d'aquestes dones s'ocuparien de criades, com una de les vies amb què pretenien establir-se definitivament a les ciutats. El 1848 quasi un 50% de les serventes immigrants havien nascut fora de la província de Barcelona, una xifra que augmenta al 93% l'any 1930 [Gràfic 13].

En analitzar la procedència per comarques de les serventes nascudes a Catalunya que treballen a Barcelona [Mapa 1] podem veure com el 1848 provenien majoritàriament de les comarques properes a la ciutat. És significatiu el fet que gran part de les criades que treballaven a Barcelona fossin de la Catalunya central, és a dir, d'aquell territori on la institució del servei vinculada a l'estructura agrària dels masos havia sigut rellevant però que a mitjan segle XIX ja es trobava en

un procés de retrocés. Així, seria la reducció de la demanda de criades en aquesta zona –en què la industrialització portà, com ha s’ha vist, a un debilitament de la institució del servei– el que potenciaria que algunes dones emigrassin cap a la capital per treballar com a serventes.

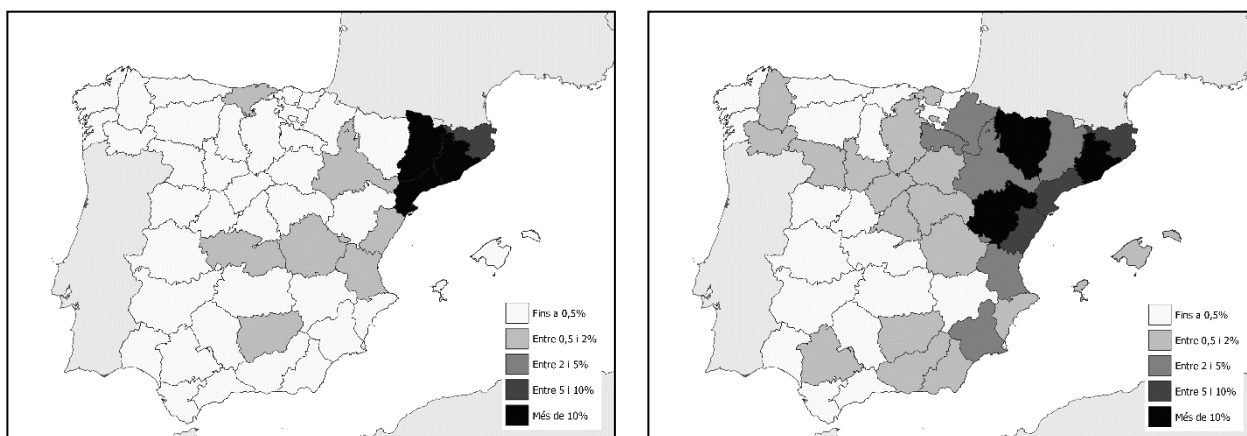
El 1930, les serventes provenien de més lluny, i les de la Catalunya central eren ja molt poques. Noves comarques, eminentment agrícoles i situades als límits del Principat, apareixen com a aportadores de criades, com el Baix Ebre, el Montsià i Terra Alta. La comarca del Segrià, propera a Aragó, era la que aportaria un contingent més nombrós de serventes a la capital, evidenciant el pes que anirien guanyant els trajectes migratoris de llarg recorregut. De totes formes, el 1930 les serventes d’origen català eren minoritàries, i les provinents d’altres territoris de l’estat espanyol suposaven el 75% de les serventes immigrants de Barcelona. A aquest any, les províncies que aportaven més criades, a part de les catalanes, eren les aragoneses d’Osca i Terol, les valencianes de Castelló i València. També començaven a evidenciar-se noves fonts d’immigració, com Múrcia, algunes províncies andaluses o algunes castellanen [Mapa 2]. En general, zones poc industrialitzades. Cal afegir que la gran majoria de les immigrants no provenen de les capitals de província, sinó de petits pobles en què la manca d’oportunitats laborals empenyeria la seva població a emigrar. Amb tot, podem veure com entre 1848 i 1930, el radi d’atracció d’immigració de la ciutat de Barcelona s’havia ampliat considerablement, i el servei domèstic acabaria sent conformat, principalment, per dones nascudes fora de Catalunya.

Mapa 1. Procedència de les serventes nascudes a Catalunya empleades a la ciutat de Barcelona el 1848 (esquerra) i el 1930 (dreta).



Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals de Barcelona (1848 i 1930). El % és respecte la totalitat d’immigrants, també les nascudes fora de Catalunya i que no es representen als mapes.

Mapa 2. Procedència de les serventes empleades a la ciutat de Barcelona el 1848 (esquerra) i el 1930 (dreta).

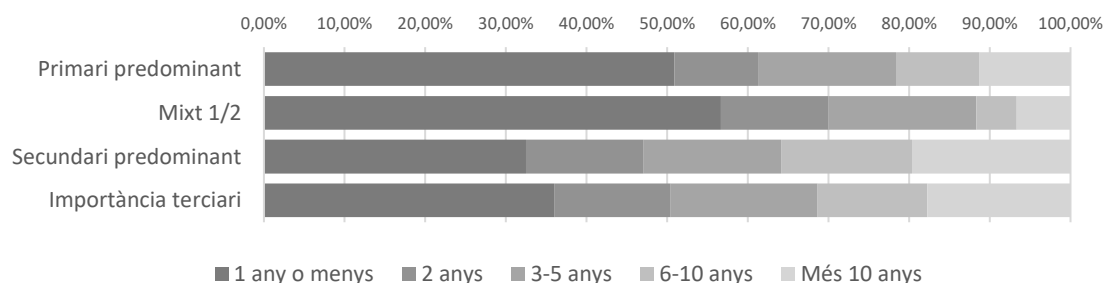


Font: elaboració pròpia. Padró Municipal d'Habitants de Barcelona de 1848 i 1930.

Mobilitat i tipus de migració

Els padrons municipals inclouen, també, el temps que porten els habitants residint en el municipi en qüestió. Tot i que aquesta dada no fa referència al temps que porten servint o quant fa que serveixen a la unitat domèstica amb la qual apareixen al padró, sí que ens pot donar algunes pistes del tipus de migracions que aquestes emprenien. A partir d'aquesta dada, hem calculat el temps que portaven les criades a la població on estan servint en funció de l'estructura econòmica d'aquestes poblacions [Gràfic 15].

Gràfic 15. Temps que porten les serventes empadronades en el municipi on serveixen segons la seva estructura econòmica (1920)



Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1910-1931)

En general, podem veure com gran part de les criades porten relativament poc temps als municipis en què es troben servint. Tanmateix, en aquells municipis més rurals, en què gran part de la població s'ocupa al sector primari, les criades hi porten significativament menys temps: més de la meitat fa només un any o menys que viuen al poble on estan treballant, i entre un 60 i un 70% hi porten fins a dos anys. Aquest fet ens estaria indicant que aquestes dones canviarien constantment de família, i no passarien tots els anys servint a la mateixa casa. Aquest canvi de casa implicaria, a més, un canvi de municipi, encadenant migracions consecutives. Això ens acostava al que s'ha vist en altres zones rurals europees, on els contractes del servei tindrien una durada d'un any –i també vist en els masos catalans (Roca Fabregat, 2005, p. 69)–, i passat aquest

molts criats i criades canviarien de casa, contribuint a una gran mobilitat de persones joves pel territori.

Pel que fa els nuclis urbans i industrials, les criades hi porten lleugerament més temps (les que porten fins a un any representen prop del 35%), tot i ser també moltes les que fa relativament poc que hi han arribat. Això no té perquè implicar que a les ciutats les criades no canviessin de cases al llarg de l'etapa del servei, però sí que segurament aquests canvis es farien, en majors proporcions, dins de la mateixa ciutat. Aquest fet estaria lligat amb la major presència a les ciutats de serventes que provenen de municipis més llunyans, i que per les quals la seva migració seria amb voluntat d'establir-se definitivament al lloc d'arribada. Si mirem, tant en entorns urbans com en rurals, el temps que porten les serventes en el municipi en funció de la distància del seu desplaçament podem veure com a mesura que el recorregut migratori és més llarg, més temps fa que es torben al lloc on resideixen. És a dir, presenten més mobilitat les dones que provenen d'entorns geogràfics molt propers i, en canvi, les que han emprès una migració de llarga distància mostren una major estabilitat. En el cas de les ciutats, un 40,6% de les criades que provenen de la mateixa comarca porten un any o menys a la ciutat on serveixen, mentre que la xifra baixa fins el 23,8% per les que provenen de fora de Catalunya [Taula 26].

Taula 26. Temps que porten les criades al municipi en què serveixen en funció de la distància de la seva migració. Poblacions de caràcter rural (a dalt) i de caràcter urbà (a baix) (1920).

NUCLIS RURALS	Fins a 1 any	2-5 anys	6-10 anys	NC	Total
Mateixa comarca	51,43%	30,48%	17,14%	0,95%	100,00%
Mateixa província	59,74%	16,88%	23,38%	0,00%	100,00%
Resta de Catalunya	36,36%	27,27%	36,36%	0,00%	100,00%
Resta de l'estat	29,63%	44,44%	25,93%	0,00%	100,00%
Altres països	33,33%	33,33%	33,33%	0,00%	100,00%

NUCLIS URBANS	Fins a 1 any	2-5 anys	6-10 anys	NC	Total
Mateixa comarca	40,66%	29,05%	26,14%	4,15%	100,00%
Mateixa província	39,07%	29,80%	29,14%	1,99%	100,00%
Resta de Catalunya	26,67%	32,22%	35,56%	5,56%	100,00%
Resta de l'estat	23,85%	34,62%	33,08%	8,46%	100,00%
Altres països	25,00%	40,00%	35,00%	0,00%	100,00%

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1910-1931)

D'aquesta manera, sembla que el servei domèstic dels municipis amb una estructura agrària estaria caracteritzat per una gran mobilitat de joves pel territori. És possible que les migracions no fossin definitives, sinó que aquestes dones retornessin als seus pobles respectius per casar-se o, almenys, que passessin per diferents municipis abans de, finalment, establir-se en algun. Tot i que no és possible determinar aquesta darrera qüestió a partir dels padrons, sí que és una pràctica que s'ha donat a altres contextos rurals europeus (Bras, 1998, p. 12; Sarti, 2005d, pp. 28–29) i a Galícia (Dubert, 2006). A les ciutats, les pautes podrien ser similars per les criades que provenien de l'entorn geogràfic més proper –com passava, per exemple, a la ciutat de Madrid (Pallol Trigueros, 2017, p. 26)–, però l'allargament de les distàncies migratòries en l'etapa estudiada comportaria una reducció de la mobilitat d'aquestes serventes. Tot i que no és constatable a partir

de les nostres fonts, altres estudis han evidenciat com a principis del segle XX el fet d'anar a servir es convertiria en una estratègia per establir-se de forma definitiva a les ciutats (Sarti, 2005a, pp. 27–34). Per èpoques més recents, alguns treballs realitzats a partir de la història oral han vist com aquests itineraris migratoris no sempre eren concebuts de forma individual, sinó que estaven emmarcats en una estratègia familiar en què una dona, a través del servei domèstic, procuraria assegurar feina i habitatge per la resta de la família, que arribaria a la ciutat en una segona fase (Borderías Mondéjar, 1991, 1993). Tanmateix, les dones utilitzarien l'experiència migratòria per obtenir una major autonomia, responnent a unes perspectives d'ascens social i cultural que a vegades es constataren dues o tres generacions posteriors (Borderías Mondéjar, 1991, p. 107). És quelcom al qual no podem respondre amb l'anàlisi dels padrons, tot i que la menor mobilitat que presenten les criades que provenen de lluny planteja la hipòtesi que el pas pel servei domèstic passaria de ser una etapa de la joventut a ser una estratègia de mobilitat social ascendent, com s'ha vist en altres zones d'Europa (Bras, 1998, pp. 4–5).

Alfabetització i origen social

Els padrons municipals també indiquen si els habitants saben llegir i escriure, dada a partir de la qual podem estudiar les taxes d'alfabetització de les criades. S'ha calculat aquesta taxa per els diferents municipis⁷⁶, i s'ha comparat amb la taxa d'alfabetització femenina de les respectives poblacions [Taula 27]. A partir d'aquí podem veure com en els municipis agrícoles de la segona meitat del segle XIX, en què la taxa d'alfabetització femenina ja era de per si força baixa (entre el 19 i el 37%), les taxes d'alfabetització de les criades eren inferiors (entre el 7 i el 22%). A la tercera dècada del segle XX, en canvi, tant les taxes d'alfabetització del total de les dones com de les criades se situen entre el 60 i el 80%. En els municipis industrials, en què més de la meitat de la població treballava al sector secundari, les taxes d'alfabetització són més elevades entre les criades que en la totalitat de les dones. Per últim, en les ciutats urbanes, on el sector terciari ocupa una part important de la població activa, no sembla haver-hi una diferència entre l'alfabetització de les serventes en comparació a les resta de les dones.

D'aquesta forma, en els petits municipis rurals de la segona meitat del segle XIX, entre les minyones hi havia unes taxes força elevades d'analfabetisme, raó per la qual podem pensar que aquestes provenien d'entorns humils i que no havien gaudit d'escolarització. Malgrat la universalització de l'educació femenina fins als 9 anys a partir de la Llei Moyano de 1857 –en què l'article 100 obligava a crear escoles per a nenes en els pobles de més de 500 habitants (Scanlon, 1987, p. 194)–, sembla que gran part de les noies d'entorns rurals –que entrarien al servei força joves, com s'ha vist anteriorment– no sabien llegir ni escriure. En canvi, quan les taxes d'alfabetització augmentaren en el conjunt de la població femenina, també s'incrementaren en les criades.

⁷⁶ Els següent padrons no incorporaven aquesta dada, raó per la qual no es tenen en compte en aquest subapartat: Balaguer, 1870, 1889 i 1930; Banyoles, 1860; Barcelona, 1848; Llagostera, 1895; Manresa, 1868; Puigcerdà, 1860; Sant Feliu de Guíxols, 1867 i 1880; Santa Maria de Corcó, 1861; La Seu d'Urgell, 1882 i 1930; Tàrraga, 1868 i 1889; Vic, 1860 i 1889 i Vilafranca de Penedès, 1924.

Taula 27. Taxes d'alfabetització de la població femenina i de les criades a diferents municipis catalans (1861-1931)

Municipi	Any	Estructura econòmica	Total dones			Criades		
			Sí	No	NC	Sí	No	NC
Banyoles	1930	Mixta	69,49	30,51	0,00	72,46	27,54	0,00
Barcelona	1930	Importància del terciari	78,31	21,07	0,61	81,29	18,06	0,65
Llagostera	1861	Mixta	7,97	92,03	0,00	3,36	96,64	0,00
Manresa	1910	Mixta	45,19	54,76	0,05	32,14	67,86	0,00
Montblanc	1889	Primària	24,69	75,31	0,00	16,07	83,93	0,00
Montblanc	1930	Primària	76,05	23,95	0,00	80,95	14,29	4,76
Olot	1920	Importància del terciari	62,66	37,34	0,00	56,10	43,90	0,00
Olot	1930	Importància del terciari	66,09	33,84	0,07	66,67	33,33	0,00
Puigcerdà	1925	Importància del terciari	98,39	1,61	0,00	98,21	1,79	0,00
Salt	1888	Mixta	18,91	80,57	0,52	33,33	61,11	5,56
Salt	1924	Secundària	45,96	53,70	0,35	60,00	37,14	2,86
Salt	1930	Secundària	48,33	51,67	0,00	74,55	25,45	0,00
Sant Feliu de Guíxols	1930	Secundària	77,54	22,46	0,00	86,76	13,24	0,00
Santa Maria de Corcó	1898	Primària	32,05	67,95	0,00	13,79	86,21	0,00
Santa Maria de Corcó	1931	Primària	72,79	27,21	0,00	28,57	71,43	0,00
Seu d'Urgell (La)	1860	Primària	28,24	71,76	0,00	12,43	87,57	0,00
Tàrraga	1930	Importància del terciari	85,35	14,65	0,00	99,01	0,00	0,99
Torroella de Montgrí	1877	Primària	21,04	78,96	0,00	10,67	89,33	0,00
Torroella de Montgrí	1931	Primària	80,94	19,06	0,00	80,36	19,64	0,00
Tremp	1860	Primària	19,00	81,00	0,00	7,23	92,77	0,00
Tremp	1889	Primària	37,36	62,64	0,00	22,00	78,00	0,00
Tremp	1930	Primària	77,43	22,57	0,00	75,31	24,69	0,00
Vic	1930	Importància del terciari	88,30	11,70	0,00	91,67	2,78	5,56

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1861-1930)

Un altre aspecte que ens pot ajudar a indagar sobre l'origen social de les criades és la professió del cap de família (el pare o el marit). Aquesta dada no la podem tenir en el cas de les treballadores internes, ja que ens apareixen al padró amb la família a la qual serveixen i no amb la seva pròpia. En canvi, en el cas de les treballadores externes sí que ens és possible analitzar-ho. A la Taula 28 s'han recollit les professions dels caps de família de les treballadores domèstiques externes.

Podem veure com en el cas de les esposes, tot i que molt poques, els seus marits estan treballant majoritàriament al sector secundari⁷⁷. En el cas de les filles, un 43,6% del seus pares treballen al camp com a llauradors o bracers, i un 26% són jornalers, és a dir, treballadors poc especialitzats. Cal tenir en compte que un 13,8% són filles de dones viudes que declaren treballar a la llar. En aquestes situacions, en què aquestes unitats familiars no disposaven del salari del pare, el treball de les filles com a serventes podria ser una contribució essencial per l'economia familiar. En els casos en què les relacions familiars són més llunyanes, com nebodes, cosines o altres parentes, és possible que aquestes treballassin com a serventes a la casa dels familiars que les acullen, com sembla ser en el 45% de les nebodes en què el seu tiet té una professió religiosa.

⁷⁷ Cal tenir en compte que aquells caps de família classificats dins del grup "Sector sense classificar" són, majoritàriament, jornalers, que si no especifiquen més la seva ocupació no podem saber si treballen al sector primari o al secundari.

Taula 28. Professions dels caps de família de les serventes externes (1848-1931)

Professió del cap de família	Relació de parentiu de les serventes										Suma
	Cf	Esposa	Filla	Germana	Cunyada	Neboda	Néta	Tia	Cosina	Parenta	
Sector Primari	0	1	82	7	1	1	2	3	0	0	97
Agricultura i pesca	-	1	80	6	1	1	2	3	-	-	94
Indústria extractiva	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Sector Secundari	0	3	21	7	3	2	0	0	0	0	36
Indústria tèxtil	-	-	7	2	-	-	-	-	-	-	9
Fusta	-	-	3	1	2	1	-	-	-	-	7
Metal·lúrgia	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Cuir i pells	-	1	2	-	-	1	-	-	-	-	4
Confecció	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Alimentació	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Construcció	-	-	6	1	-	-	-	-	-	-	7
Química	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Secundari Desconegut	-	-	2	3	-	-	-	-	-	-	5
Sector Terciari	31	0	9	4	4	16	0	1	1	2	68
Comerç	-	-	8	-	3	3	-	-	1	2	17
Culte i clergat	-	-	-	1	-	10	-	1	-	-	12
Professions liberals	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	3
Administració pública	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Servei domèstic	31	-	1	1	-	2	-	-	-	-	35
Sector sense classificar	-	3	49	2	-	1	-	1	-	-	56
No treballadors assalariats	0	1	27	1	0	2	1	0	0	0	32
Rendistes i pensionistes	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Improductius	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Membres de la família dedicats al treball domèstic	-	-	26	-	-	1	1	-	-	-	28
Població escolar	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Invàlids, malalts i ancians	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Suma	31	8	188	21	8	22	3	5	1	2	289

Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals d'Habitants (1848-1931)

En general es tracta de dones originàries dels sectors populars de la societat, com demostra el fet que el 19,3% de les unitats domèstiques on hi torbem aquestes serventes estiguin encapçalades per treballadors poc especialitzats (jornalers) i un 33,5% per llauradors i bracers. Els caps de família d'un 12,4% d'aquestes llars treballaven al sector industrial, sobretot al tèxtil, a la fusta i a la construcció. A més, un 10,7% de les serventes externes serien caps de família. D'aquesta manera, sembla que el servei domèstic seria una via laboral empresa, de forma majoritària, per dones d'òrgens humils.

6. Qui contracta les minyones?

Aquest apartat pretén posar el focus en les famílies que contractaven serventes. El fet que gran part de les serventes treballessin en règim d'interne, és a dir, convisquessin amb aquells que les contracten, fa que els padrons municipals ens permetin estudiar també el perfil dels ocupadors de criades. Tanmateix, cal tenir en compte que altres famílies podien contractar serventes per hores, en règim d'externes, tot i que aquesta informació no ens apareix als padrons. Ens fixarem en les professions dels caps de família, en les tipologies familiars, en el nombre de menors d'edats que hi havia a les llars on treballaven serventes i en si declaraven ocupació les dones d'aquestes famílies contractants de serventes.

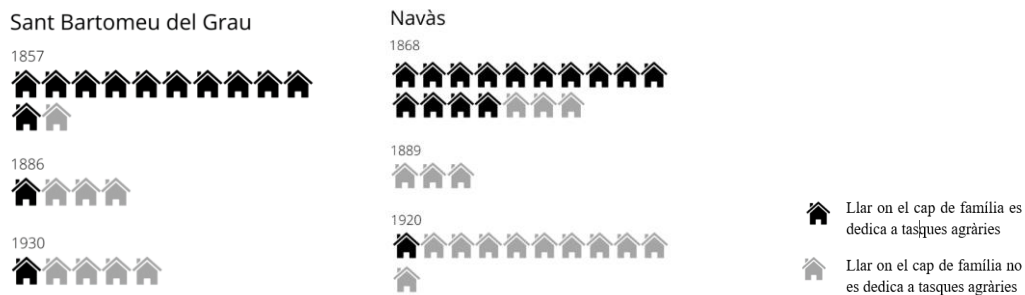
6.1. Professions dels caps de família

Estudiar les professions dels caps de família ens és útil en el sentit que ens aproxima a la posició social d'aquells que contracten serventes internes, alhora que ens ajuda a entendre la major demanda d'aquestes en alguns llocs que en d'altres. En analitzar, a partir dels padrons, en què s'ocupen els caps de família de les llars on hi trobem serventes internes s'aprecia una transformació notable en la composició social dels contractants de criades. És a dir, en l'etapa estudiada (1848-1931) s'observa com alguns grups socials desapareixen com a ocupadors de minyones mentre d'altres hi apareixen de nou. Aquest canvi està estretament relacionat amb el procés –descrit anteriorment– de concentració urbana de les serventes.

A mitjans segle XIX, moment en què encara ens trobem amb un nombre considerable de serventes en els entorns rurals, podem veure com gran part de les famílies que contractaven criades eren encapçalades per treballadors agrícoles, que declaraven ser bracers o llauradors als padrons. El 1860, en algunes ciutats mitjanes de la Catalunya Vella, una part no menyspreable de les llars que contractaven serventes eren conformades per pagesos: el 26% a Banyoles; el 22% a Manresa, el 14% a la Seu d'Urgell, el 25% a Tremp i l'11% a Vic. Tanmateix, és principalment en els petits pobles agrícoles de la Catalunya Vella, com els de les comarques del Bages (Artés, Navarcles i Navàs) i d'Osona (Folgueroles, Santa Maria de Corcó, Perafita, Centelles i Sant Bartomeu del Grau), on aquests treballadors ens apareixen com el grup social majoritari que contractava minyones en règim intern. Com podem veure a la Figura 1, a Sant Bartomeu del Grau el 1857, de les dotze cases on hi trobem criades internes onze eren masos en què el cap de família treballava al camp. A Navàs el 1868 n'eren catorze de disset. Les resta de cases amb criades estaven encapçalades per un sacerdot a Sant Bartomeu, i per un sacerdot i un sastre a Navàs⁷⁸.

⁷⁸ Una de les cases amb criada a Navàs el 1868 no hi consta la professió del cap de família.

Figura 1. Llars amb serventa/es contractada/es segons la professió del cap de família (Sant Bartomeu del Grau i Navàs)



Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals d'Habitants. | En nombres absoluts. Mostra dels padrons buidada: 100%

Tanmateix, en aquesta zona s'evidencia un descens en la demanda de serventes per part dels treballadors agrícoles, i ja a la dècada dels 80 del segle XIX són pocs els pagesos que ocupaven criades. Com s'ha explicat anteriorment, la proletarització de les relacions laborals al camp català portà a la fi de la institució del servei, i comportà un descens en la contractació de serventes en els municipis eminentment agraris. Així, a Sant Bartomeu del Grau el 1886 i el 1930 únicament una família dedicada al treball agrícola tenia contractat servei domèstic intern, un fet que tingué com a conseqüència un descens en el nombre de llars amb serventes d'aquesta població. A Navàs es produí un descens similar entre 1868 i 1889, tot i que el procés d'industrialització que experimentà aquesta zona contribuí a un lleuger augment de la demanda de serventes entre 1889 i 1930, malgrat que no tornaria a les cotes anteriors. En aquest darrer any únicament un treballador agrícola ens apareix com a contractant de serventes, i la resta són quatre sacerdots, dos fabricants, l'amo d'una fonda, un metge i dues persones que no declaren ocupació. Aquest procés, exemplificat a partir de les poblacions de Sant Bartomeu del Grau i Navàs, és també perceptible a la resta de poblacions agrícoles estudiades de la Catalunya Vella, així com en aquells municipis agrícoles que s'industrialitzen en aquest període, com Navarcles o Roda de Ter.

En aquells municipis agrícoles del sud del Principat, com Vila-seca i Riudoms, ja des de mitjans segle XIX hi trobem un percentatge menor de treballadors agrícoles contractants de criades, un fet que explicaria la menor presència de serventes en aquestes poblacions del sud. Ens apareixen en major mesura, en canvi, propietaris, professionals i religiosos. En aquesta zona també disminueix el nombre de llars agrícoles que compten amb el servei d'una minyona interna en el transcurs de l'etapa estudiada.

De totes maneres, a mitjans segle XIX la contractació de criades entre la pagesia no era una pràctica generalitzada: a Sant Bartomeu del Grau el 1857, d'un total de 116 famílies on el cap es dedicava a tasques agrícoles, únicament 11 (és a dir, un 9,48%) tenien contractades serventes; i a Navàs el 1868 n'eren 14 de 156 (és a dir, un 8,97%). Tot i que podem imaginar que anteriorment haurien sigut més famílies pageses les que comptarien amb criades –doncs, com s'ha vist, a mitjans segle XIX la institució del servei ja estava en crisi–, aquestes baixes taxes indicarien que gran part de les unitats familiars agrícoles no tindrien capacitat per contractar servei domèstic, o no totes tindrien prou terres per necessitar d'aquesta mà d'obra permanent. Així, no podem parlar

d'una pràctica interclassista com la que alguns autors han descrit per altres entorns agraris del nord d'Europa, i serien únicament els masos més acomodats i que haurien anat concentrant més terres els que contractarien criades.

Amb tot, per una banda, podem veure com el descens de la contractació de serventes als municipis agrícoles es degué a la davallada de la demanda de criades en els masos. A la tercera dècada del segle XX, seran únicament alguns sacerdots, alguns propietaris i alguns professionals (per exemple, els metges) els qui seguiran contractant serventes en aquests municipis eminentment rurals. Per altra banda, en els entorns urbans –allà on el servei prendria més importància en l'etapa estudiada–, la composició social dels contractants de serventes era més diversa, com es pot veure al Gràfic 16. A partir de l'anàlisi de cinc ciutats (Barcelona, Balaguer, Manresa, Vic i Sant Feliu de Guíxols) s'intentarà veure quins sectors socials contractaven serventes.

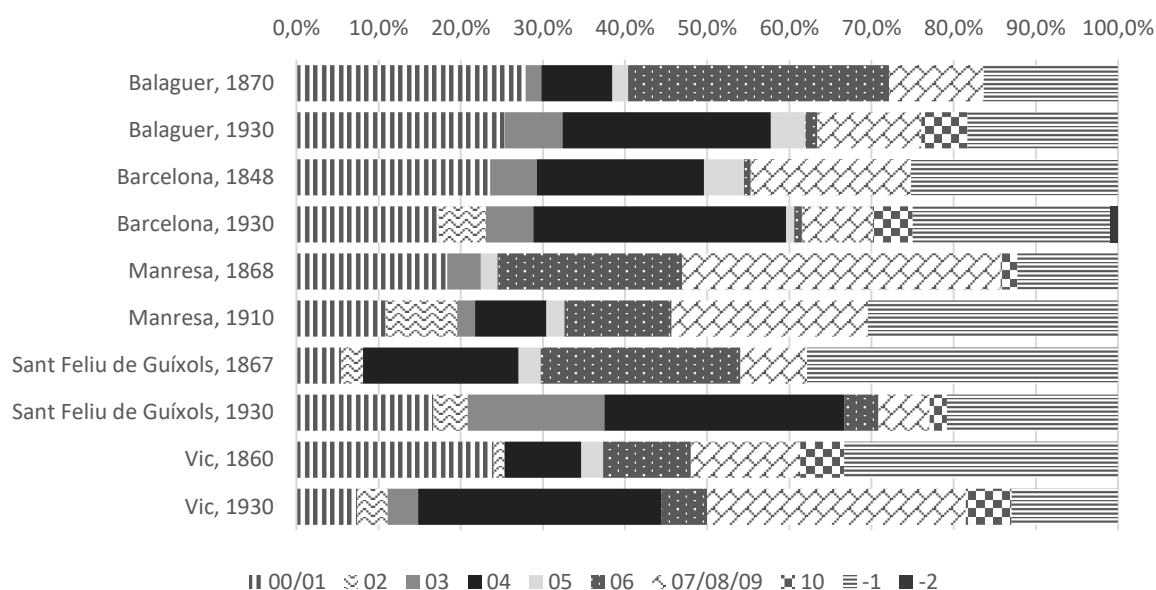
A mitjans segle XIX, en aquestes ciutats –exceptuant el cas de Barcelona, ja quasi plenament urbanitzada–, ens trobem encara amb un percentatge rellevant de llars amb serventes encapçalades per treballadors agrícoles (entre un 11 i un 31%, com es pot veure al Gràfic 16). Tanmateix, aquestes es redueixen considerablement i són molt poques les dones que serveixen en cases de treballadors agrícoles al segle XX. Com s'aprecia a la Taula 29, aquest descens no es deu tant a la reducció d'aquest col·lectiu –que en nombres absoluts creix en algunes d'aquestes ciutats–, sinó al fet que aquests deixen de contractar serventes. A Manresa, tot i que el nombre de llars encapçalades per treballadors agrícoles (Major Group 06) augmenta de 198 el 1868 a 296 el 1910⁷⁹, aquestes contracten serventes en menors proporcions, ja que si el 1868 ho feien el 5,6% de les llars agrícoles, el 1910 únicament el 2% tenen contractades serventes. Un fenomen similar podem veure a Sant Feliu de Guíxols, on entre 1867 i 1930 els caps de família dedicats a treballs agrícoles augmenten de 81 a 88⁸⁰, tot i que el percentatge que contracten serventes disminueix de l'11 al 2%.

Dos altres grups laborals que ens trobem contractant serventes en els nuclis urbans –i que ja eren presents en contextos principalment rurals– són els corresponents als Major Group 00/01 (professionals i tècnics) i -1 (no declaren una activitat laboral). La presència tan nombrosa de serventes en llars on el cap de família no declara cap activitat laboral es deu al fet que s'incorpora a propietaris i rendistes en aquest grup (Minor Group -105), i aquests presenten unes taxes elevades de contractació de criades. A la ciutat de Barcelona, per exemple, el 1848 i 1930, el 62% i el 50%, respectivament, dels propietaris i rendistes contractava minyones en règim intern, el que implicava que prop del 4% de les llars amb serventes corresponguessin a aquest sector social. També trobem percentatges força elevats de llars de propietaris que contracten serventes a Manresa el 1910 (un 55,6%) o a Vic el 1860 (un 83,3%).

⁷⁹ La mostra buidada del padró de Manresa en aquests dos anys és del 25%.

⁸⁰ En aquest cas, la mostra buidada del padró de Sant Feliu, en tots dos anys, és del 33%.

Gràfic 16. Professions dels caps de família de les llars que contracten serventes internes



Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930)

Taula 29. Llars que contracten serventes internes en funció del grup laboral

Municipi	Major Group CF	00/01	02	03	04	05	06	07/08/09	10	-1	-2
Barcelona											
1848	Nre. llars	47	2	26	70	49	11	362	20	158	1
MB: 100*	Nre. llars amb serventa/es	29	0	7	25	6	1	24	0	31	0
	%	61,70	0,00	26,92	35,71	12,24	9,09	6,63	0,00	19,62	0,00
1930	Nre. llars	34	11	47	92	52	9	125	382	244	14
MB: 5	Nre. llars amb serventa/es	18	6	6	32	1	1	9	5	25	1
	%	52,94	54,55	12,77	34,78	1,92	11,11	7,20	1,31	10,25	7,14
Manresa											
1868	Nre. llars	20	4	6	18	7	198	294	78	104	-
MB: 25	Nre. llars amb serventa/es	9	0	2	0	1	11	19	1	6	0
	%	45,00	0,00	33,33	0,00	14,29	5,56	6,46	1,28	5,77	-
1910	Nre. llars	31	14	54	95	22	296	416	229	259	1
MB: 25	Nre. llars amb serventa/es	5	4	1	4	1	6	11	0	14	0
	%	16,13	28,57	1,85	4,21	4,55	2,03	2,64	0,00	5,41	0,00
Balaguer											
1870	Nre. llars	50	-	12	34	17	576	217	1	287	-
MB: 100	Nre. llars amb serventa/es	29	-	2	9	2	33	12	0	17	-
	%	58,00	-	16,67	26,47	11,76	5,73	5,53	0,00	5,92	-
1930	Nre. llars	43	9	68	102	31	298	221	369	236	-
MB: 50	Nre. llars amb serventa/es	18	0	5	18	3	1	9	4	13	-
	%	41,86	0,00	7,35	17,65	9,68	0,34	4,07	1,08	5,51	-
Sant Feliu de Guíxols											
1867	Nre. llars	7	1	3	12	11	81	220	8	129	-
MB: 33	Nre. llars amb serventa/es	2	1	0	7	1	9	3	0	14	-
	%	28,57	100,00	0,00	58,33	9,09	11,11	1,36	0,00	10,85	-
1930	Nre. llars	23	8	35	63	43	88	382	108	170	-
MB: 33	Nre. llars amb serventa/es	8	2	8	14	0	2	3	1	10	-
	%	34,78	25,00	22,86	22,22	0,00	2,27	0,79	0,93	5,88	-
Vic											
1860	Nre. llars	36	9	6	24	14	126	265	21	126	1
MB: 25	Nre. llars amb serventa/es	18	1	0	7	2	8	10	4	25	0
	%	50,00	11,11	0,00	29,17	14,29	6,35	3,77	19,05	19,84	0,00
1930	Nre. llars	10	2	22	69	15	59	196	139	147	-
MB: 25	Nre. llars amb serventa/es	4	2	2	16	0	3	17	3	7	-
	%	40,00	100,00	9,09	23,19	0,00	5,08	8,67	2,16	4,76	-

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930)

En referència als professionals i tècnics (Major Group 00/01), tot i la pèrdua de pes relatiu en relació a la totalitat de llars amb serventes –que s’explica per l’augment de la contractació en altres sectors socials–, aquests representen un percentatge força elevat dels caps de família que contracten criades. Cal tenir en compte que s’inclou, en aquest grup, als religiosos (Minor Group 1-4), un col·lectiu que acostuma aparèixer convivint amb serventes als padrons, tant en petites poblacions agrícoles a mitjans segle XIX com a les grans ciutats a la dècada dels 30 del XX. A la ciutat de Vic, per exemple, el 24% dels caps de família de les llars amb serventes pertanyen al Major Group 00/01, i la meitat d’aquests –un 12% del total– són sacerdots. En algunes ocasions, els padrons municipals registren institucions religioses –assistencials, hospitalàries, convents...–, en què a més de les monges internes s’hi inscriuen també les serventes que hi treballen, com és el cas del manicomi de Salt en què hi trobem dotze serventes el 1930.

Tanmateix, no únicament els religiosos, dels classificats en el Major Group 00/01, contracten serventes. També els professionals liberals apareixen, en aquests nuclis urbans, com un col·lectiu ocupador de criades. Entre aquests destaquen, sobretot, els relacionats amb professions mèdiques –metges i farmacèutics– i judicials –advocats, procuradors, etc. A Barcelona, a més, hi trobem altres treballadors, com arquitectes, professors o escriptors. En aquesta ciutat el 1930 la meitat dels caps de família vinculats a professions liberals o tècniques –exceptuant els religiosos– (17 de 34 unitats familiars) tenia contractada una serventa en règim intern. També a la resta de ciutats els professionals i tècnics presenten unes cotes de contractació de serventes força altes [Taula 29]. D’aquesta manera, en aquests nuclis urbans, la consolidació d’una classe mitjana professional afavorí la contractació de serventes. Al mateix temps, la major presència de treballadors vinculats a les funcions públiques desenvolupades en aquests centres administratius estimularia la demanda de serventes. De totes formes, aquests treballadors administratius i dels serveis, agrupats sota els Major Groups 03 i 05, presenten unes taxes de contractació de serventes força més reduïdes [Taula 29] i no representen un percentatge gaire elevat de les llars amb serventes [Gràfic 16]. En canvi, sí que és més destacable el cas dels fabricants en els nuclis industrials, com Barcelona, Manresa i Sant Feliu de Guíxols. Tot i que representen un percentatge molt petit de la població activa, mostren unes cotes de contractació força elevades. Així, si a mitjans segle XIX eren un col·lectiu que encapçalava una part ínfima de les llars on hi trobem serventes, a les primeres dècades del segle XX representen una part important dels contractants de minyones. Com es pot veure al Gràfic 16, a Barcelona el 1930 el 5,8% de les cases amb serventes eren d’industrials (quan aquests representaven només el 0,3% de la població activa), a Manresa el 1910 ho eren el 8,7% i a Sant Feliu, el 4,2%.

En aquests centres urbans també són significatius els comerciants (Major Group 04), un sector laboral que experimenta una forta crescuda des de mitjans segle XIX, quan ja representaven un percentatge força rellevant de les cases on hi trobem serventes. A principis del segle XX, el nombre de caps de família vinculats a activitats comercials que estava contractant criades havia crescut notòriament, i a Barcelona, Balaguer, Sant Feliu i Vic significaven prop del 30% del total

de llars amb serventes. Així, el desenvolupament del comerç en les ciutats principals estimulà la contractació de servei domèstic intern.

Cal ressaltar, alhora, la presència destacada de llars amb serventes en què el cap de família és classificat en el Major Group 07/08/09, referent als treballadors de la producció, i que trobem en grans proporcions a Manresa i a Vic. S'ha de tenir en compte que gran part d'aquests treballadors corresponen al Minor Group 7-7⁸¹, és a dir, a treballadors en el processat de begudes i aliments, com confiters, cafeters, xocolaters, pastissers, forners, carnisers, etc. Es tracta, segurament, de productors i venedors d'aliments, que treballaven en un espai que era alhora obrador i botiga, en què les serventes és possible que realitzessin, també, tasques de cara al públic o participessin en l'elaboració dels productes alimentaris. També hi són presents els caps de família vinculats a oficis artesanals, com ferrers, rellotgers o sabaters. El 1930 a Vic, el 20,4% dels caps de família que contractaven serventes eren sastres. A Sant Feliu de Guíxols també tenien una presència destacada els tapers, que eren, segurament, treballadors qualificats o amos de tallers domèstics, encara presents al segle XX, i no pas a obrers fabrils. En contemplar la taxa de contractació de criades en aquests treballadors de la producció [Taula 29], podem veure com realment eren molt pocs els que podien permetre's contractar servei domèstic intern, ja que prop del 95% d'aquestes llars treballadores no convivia amb criades. No són, per tant, treballadors fabrils els que estan contractant aquestes dones, sinó un artesanat acomodat.

En definitiva, entre 1850 i 1930, el desenvolupament de les classes mitjanes professionals, de la burgesia industrial i dels treballadors del comerç explicaria l'augment de la demanda de serventes en els nuclis urbans. Durant les primeres dècades del segle XX, aquests tres grups contractarien d'una forma força generalitzada a serventes internes, i és a les seves llars on hi trobem, en majors proporcions, les criades en els padrons. Així, contractar servei domèstic intern aniria constituint-se com una pràctica exclusiva de les classes altes i mitjanes benestants, contràriament a mitjans segle XIX on encara hi trobem treballadors agrícoles –encara que, segurament, els més acomodats– contractant minyones. En aquestes urbs, la diferència social entre criades i amos seria major, i segurament les criades no podrien aspirar mai a arribar a la condició social de la família que les contractava.

Com han indicat també historiadors i historiadores per altres parts d'Europa, al llarg del segle XIX el servei domèstic es tornaria *déclassé*⁸². Així, el pas dels joves pel servei domèstic, que abans hauria estat més o menys generalitzat en els entorns rurals, passaria a ser una pràctica utilitzada únicament per joves procedents d'entorns humils. Com s'ha vist anteriorment en el cas de les externes –de les quals tenim coneixement sobre la seva família als padrons–, moltes provenien de famílies treballadores agrícoles o industrials. Si tenim en compte, a més, que cada

⁸¹ A Barcelona el 1848 les llars amb serventes encapçalades per treballadors en el processat d'aliments i begudes (Minor Group 7-7) eren el 6,5%; a Vic el 1860, el 2,7%; a Sant Feliu de Guíxols el 1867, el 2,7%; a Balaguer el 1870, el 6,7% i a Manresa el 1868, el 14,3%. Al segle XX són: el 6,5% a Manresa el 1910; el 7% a Balaguer el 1930 i el 3,7% a Vic el 1930. No en trobem, en canvi, ni a Barcelona ni a Sant Feliu de Guíxols el 1930.

⁸² Concepte que utilitza McIsaac Cooper en referència al servei domèstic britànic, que a partir de finals del segle XVIII deixaria de ser una opció majoritària de molts joves per ser una sortida laboral de dones joves, provinents de classes socials humils i d'origens no-britànics (gal·leses, escoceses i irlandeses) (McIsaac Cooper, 2004, p. 286).

cop el servei domèstic en aquestes ciutats estria conformat per un contingent més nombrós de dones immigrants, provinents primer del camp català i posteriorment d'espais rurals més llunyans –en contraposició a les zones rurals, en què les minyones provenien de l'entorn geogràfic proper–, s'evidencia encara més la diferència de classe entre amo i serventa a les ciutats.

6.2. Família, reproducció i contractació de criades

A Catalunya predominava la família troncal, que es reproduïa a partir de la institució de l'hereu: el fill mascle primogènit heretava el patrimoni familiar a canvi de viure a la casa de la família, tenir cura dels pares i assegurar la col·locació dels germans i germanes (Ferrer Alòs, 2009, 2018). En alguns contextos, la família troncal hauria permès una resposta positiva de les dones a la demanda fabril tèxtil, ja que la presència d'altres dones no actives a la casa permetria compaginar el treball productiu i reproductiu en el sí de la unitat familiar (Borderías Mondéjar & Ferrer Alòs, 2015). Podríem pensar que a les famílies troncales les cures estarien més cobertes que en les nuclears, degut a la presència de més dones en aquestes famílies (àvies, tietes, germanes, etc.). Però, hi ha alguna relació entre l'estructura familiar i la demanda de criades? Analitzar l'estructura familiar, l'ocupació femenina i el nombre de fills ens ha de permetre veure si la demanda de serventes responia, o no, a la necessitat de satisfer les cures dels membres de la família que les contractaven.

Les petites mostres de què disposem no ens permeten apuntar a conclusions definitives, sinó només intuir algunes tendències que ens ajuden a plantejar hipòtesis a validar en posteriors estudis més exhaustius. Degut al fet que les mostres són especialment petites a l'entorn rural –on, en números absoluts, el nombre de llars amb criades és molt reduït– aquest apartat centra l'anàlisi a algunes ciutats (Barcelona, Balaguer, Manresa, Sant Feliu de Guíxols, Olot, Tàrraga, Vic i Vilafranca del Penedès) on el nombre de llars amb serventes és més elevat.

Estructura familiar de les llars amb serventes

A la Taula 30 s'ha calculat l'estructura familiar de les llars que tenen contractat servei domèstic intern. El fet que molts dels padrons del segle XIX no tinguessin les relacions de parentiu buidades ha fet que l'anàlisi sobre la tipologia de llars se centri únicament en aquestes ciutats durant el primer terç del segle XX. Respecte a aquestes, es pot observar com un 55,9% de les llars que contractaven serventes eren famílies nuclears, mentre que les troncales (extenses i complexes) suposaven prop del 20%. Tot i la preeminència de les famílies nuclears sobre les troncales, si tenim en compte el percentatge de llars amb serventes en cada una de les tipologies familiars, sembla apreciar-se que les troncales contractarien criades en majors proporcions. Tanmateix, caldria ampliar la mostra estudiada –sobretot incorporant municipis agrícoles i estenent l'anàlisi al segle XIX– per tal de percebre resultats més significatius. També caldria, en estudis posteriors, desenvolupar una anàlisi més específica respecte les estructures familiars, que permetés veure quin tipus de llars troncales i en quina fase del cicle familiar aquestes optarien per contractar criades. Així, seria necessari incorporar altres variables en els càlculs, com l'edat del cap de família, el nombre de fills i de persones dependents, el nombre d'actives, les relacions de parentiu

dins d'aquestes famílies, etc., un estudi que no ha sigut possible de realitzar en aquest treball degut a la poca grandària de la mostra.

Taula 30. Estructura familiar de les llars amb serventes en les ciutats estudiades (1910-1930)

Tipus de lar	Total llars (A)	Total llars amb serventes (B)	Distribució llars amb serventes	(B/A)
Solitaris	670	100	17,54%	14,93%
Sense estructura familiar	244	35	6,14%	14,34%
Nuclear	6014	319	55,96%	5,30%
Extensa	1058	88	15,44%	8,32%
Complexa	446	26	4,56%	5,83%
Indeterminada	17	2	0,35%	11,76%
Total	8449	570	100,00%	6,75%

Font: elaboració pròpia. Dades agrupades corresponents als següents PM: Barcelona, 1930; Balaguer, 1930; Manresa, 1910; Olot, 1930; Sant Feliu de Guíxols, 1930; Tàrraga, 1930; Vic, 1930 i Vilafranca del Penedès, 1924.

De totes formes, sí que sembla força rellevant l'alta contractació que presenten les llars de solitaris o sense estructura familiar. Tot i que aquestes són un percentatge reduït de la totalitat de famílies amb servei domèstic intern, estaven contractant serventes en unes proporcions molt més elevades. En el cas dels solitaris, un 14,9% conviuen amb serventes internes, i unes xifres similars semblen apuntar les llars sense estructura familiar [Taula 30]. Aquesta importància de llars de solitaris o sense estructura familiar es pot explicar per les altes taxes de contractació que presenten els religiosos, un col·lectiu que, en practicar el celibat definitiu, acostumen a viure sols (solitaris) o en convents o altres institucions religioses (sense estructura familiar). A la Taula 31 podem veure com, efectivament, el 86,36% de les llars amb serventes encapçalades per religiosos (Minor Group 1-4) són de solitaris, mentre que les altres (un 13,64%) són llars sense estructura familiar. Tanmateix, a la Taula 31 també hi veiem una presència molt destacada de llars de solitaris contractants de serventes en el Major Group 07/08/09, referent als treballadors de la producció. En aquestes ciutats a principis del segle XX, quasi un 20% de les llars encapçalades per treballadors de la producció amb servei domèstic intern eren de solitaris, i un 8% més són de llars sense estructura familiar (com podria ser un cap de família que conviu amb un germà o amb un nebot). Malgrat els pocs casos amb què comptem, s'ha pogut veure com es tracta, majoritàriament, de treballadors de la confecció i l'alimentació, que segurament viuen en una casa que és alhora taller/obrador i botiga. La manca de familiars que puguin ajudar al negoci (esposa, fills i filles, etc.), explicaria que aquests treballadors contractessin amb majors proporcions a criades internes, que hem d'imaginar que no únicament es farien càrrec del treball domèstic, sinó que participarien també de les tasques vinculades al taller o obrador, o inclús en la venda.

Taula 31. Estructura familiar de les llars que contracten serventes internes en funció del sector professional del cap de família (1910-1930)

Major Group	Sense estructura familiar						Total
	Solitaris	Nuclears	Extenses	Complexes	Indeterminada		
00/01	1,56	6,25	73,44	15,63	3,13	0,00	100
1-4	86,36	13,64	0,00	0,00	0,00	0,00	100
02	3,33	3,33	76,67	16,67	0,00	0,00	100
03	2,94	8,82	64,71	11,76	8,82	2,94	100
04	5,67	4,96	64,54	20,57	3,55	0,71	100
05	7,14	0,00	78,57	7,14	7,14	0,00	100
06	7,89	2,63	60,53	21,05	7,89	0,00	100
07/08/09	19,12	8,82	60,29	10,29	1,47	0,00	100
10	17,65	0,00	64,71	11,76	5,88	0,00	100
-1	35,25	7,19	35,25	15,11	7,19	0,00	100
-2	100,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	100

Font: elaboració pròpia. Dades agrupades corresponents als següents PM: Barcelona, 1930; Balaguer, 1930; Manresa, 1910; Olot, 1930; Sant Feliu de Guíxols, 1930; Tàrraga, 1930; Vic, 1930 i Vilafranca del Penedès, 1924.

Sexe i estat civil del cap de família

El sexe i l'estat civil del cap de família pot orientar-nos a l'hora d'intentar determinar en quines ocasions les famílies optaven per contractar serventes internes. A la Taula 32 s'ha calculat el percentatge de caps de família que contracten servei domèstic intern en funció del sexe i l'estat civil. Tot i que gran part de les llars són encapçalades per homes –les dones com a caps de família apareixen en poques ocasions, majoritàriament quan són vídues–, quan era una dona la que estava al capdavant de la família la contractació de serventes era similar a la dels homes caps de família. És a dir, s'intueix que tant homes com dones, quan eren caps de família, contractaven serventes en unes proporcions similars. Així, sembla que el sexe del cap de família no seria determinant en la demanda de criades.

Taula 32. Percentatge de caps de família que contracten serventes en funció del sexe i l'estat civil

Municipi	Any	Homes				Dones				Total	
		S	C	V	NC	S	C	V	NC		
Tàrraga	1868	28,0	9,1	22,2	5,6	11,01	20,0	33,3	13,2	50,0	14,71
Tàrraga	1889	7,8	5,4	7,9	-	5,80	0,0	0,0	7,3	-	5,19
Tàrraga	1930	26,1	8,0	6,3	-	8,40	0,0	0,0	10,1	-	8,74
Barcelona	1848	34,3	16,0	23,5	-	17,63	21,9	8,3	16,0	-	16,43
Barcelona	1930	43,5	8,8	35,3	-	11,02	28,1	12,5	8,0	-	10,88
Vic	1860	28,3	6,8	26,3	-	11,24	16,7	25,0	13,1	-	14,05
Vic	1889	16,0	2,4	4,5	-	3,49	0,0	0,0	0,0	-	0,00
Vic	1930	36,6	5,9	9,1	-	8,51	10,3	0,0	7,4	-	7,64
Sant Feliu de Guíxols	1867	14,3	7,7	7,1	-	7,76	16,7	11,8	5,3	-	8,11
Sant Feliu de Guíxols	1880	50,0	12,4	11,1	-	13,04	33,3	16,7	10,5	-	15,09
Sant Feliu de Guíxols	1930	25,9	3,7	10,9	-	5,09	7,7	7,1	5,3	-	5,78
Manresa	1868	29,4	5,1	14,0	0,0	7,31	6,3	0,0	4,8	-	4,72
Manresa	1910	20,0	2,2	7,7	0,0	3,10	6,3	8,3	3,3	-	3,92
Balaguer	1870	32,7	6,7	16,7	-	9,50	11,8	0,0	5,9	0,0	6,02
Balaguer	1889	11,4	2,6	4,3	-	3,09	14,3	0,0	2,8	-	3,40
Balaguer	1930	30,3	4,5	6,5	-	5,35	4,2	0,0	4,1	-	3,85
Vilafranca del Penedès	1924	21,4	5,1	6,3	-	5,64	15,8	0,0	8,2	-	8,71
Olot	1930	23,1	8,9	9,5	-	9,73	9,1	0,0	4,9	-	5,70

Font: elaboració pròpia. Padrons Municipals d'Habitants (1848-1930)

Sí que sembla més determinant, en canvi, l'estat civil. Pel que fa els homes, es pot veure que contracten serventes domèstiques en majors proporcions quan no estan casats, és a dir, quan són solters i vidus. Si bé, en el cas dels solters també s'ha de tenir en compte l'existència de religiosos

—que ja s’ha vist que contractaven serventes en unes taxes força elevades. Així i tot, les cotes de contractació dels vidus, majors que les dels casats, estarien evidenciant que la falta d’una dona a la llar —l’esposa— contribuiria a que els homes caps de família contractessin una altra dona —la criada— perquè desenvolupés el treball domèstic.

Pel que fa a les dones, cal tenir en compte que per solteres i casades els resultats poden ser poc representatius en ser en molt poques ocasions que ens apareixen com a caps de família, fent que la mostra sigui realment petita. En les solteres es tractaria, en grans parts, de religioses que viuen en institucions conjuntament amb el servei domèstic. En el cas de les vídues, veiem que contracten serventes en unes proporcions força menors que els homes vidus. És a dir, en la demanda de criades seria més rellevant la viudetat en els homes que en les dones.

Nombre d’actius i de fills a les llars amb serventes

Altres dades que podrien ajudar-nos a explicar la demanda de serventes per part de les famílies contractants és el nombre de persones que conviuen a la llar, i d’entre aquestes, el nombre d’actius/ves o d’infants. Podríem esperar que algunes famílies contractarien serventes en aquells moments del cicle familiar on hi ha més càrrec de treball domèstic i de cures, és a dir, quan hi ha més membres de la família vivint-hi o quan hi ha fills/es petits/es. De totes formes, el fet —com s’ha vist— que la contractació del servei domèstic intern acabés sent una opció de les classes benestants, podria fer que altres raons prevalguessin per sobre la càrrega de treball reproductiu, i que la demanda de serventes anés més lligada a la capacitat adquisitiva de les famílies que no pas a les necessitats reproductives d’aquestes. Tot i que a partir dels padrons no ens és possible analitzar la capacitat adquisitiva de les famílies, sí que podem intentar veure si hi ha relació entre el nombre de fills/es, de dones i d’actius a les famílies i la contractació de servei domèstic intern.

Taula 33. Contractació de serventes en funció del nombre de persones a les llars, d’actius i de menors de 15 anys

Persones per llar	Nombre de llars amb serventes		< 15 anys per llar		Dones > 14 anys per llar		Homes actius per llar		Dones actives per llar	
	N	% respecte total de llars	A	B	A	B	A	B	A	B
1848-1870										
1	45	16,48	0,03	0,00	0,53	0,38	0,29	0,56	0,12	0,09
2	72	10,27	0,08	0,10	1,05	0,90	0,78	0,89	0,14	0,31
3	78	10,25	0,57	0,55	1,26	1,10	1,06	1,14	0,16	0,32
4	65	9,37	1,12	0,72	1,49	1,51	1,25	1,42	0,18	0,40
5	70	11,93	1,84	1,44	1,56	1,59	1,40	1,43	0,19	0,30
6	53	12,13	2,37	2,04	1,76	1,74	1,57	2,02	0,19	0,25
7	31	10,99	3,05	2,68	1,88	1,94	1,76	2,23	0,26	0,42
8	22	15,38	3,46	3,00	2,07	2,23	2,08	2,55	0,16	1,14
1910-1930										
1	88	16,83	0,00	0,00	0,66	0,47	0,32	0,50	0,08	0,15
2	108	7,32	0,03	0,05	1,10	0,92	0,84	0,94	0,08	0,08
3	103	5,56	0,51	0,38	1,28	1,30	1,16	1,23	0,09	0,10
4	111	6,69	1,11	0,97	1,44	1,47	1,43	1,47	0,09	0,12
5	61	5,52	1,56	1,57	1,69	1,87	1,78	1,46	0,12	0,13
6	42	6,42	2,14	2,05	1,87	1,88	1,99	1,67	0,13	0,17
7	21	6,56	2,66	2,29	2,08	2,29	2,51	1,76	0,18	0,33
8	19	11,66	2,91	2,79	2,40	2,26	2,70	3,26	0,17	0,16

Font: elaboració pròpia. S’inclouen els padrons: Barcelona, 1848 i 1930; Balaguer, 1870 i 1930; Manresa, 1868 i 1910; Sant Feliu de Guíxols, 1867 i 1930; Tàrraga, 1868 i 1930; Vic, 1860 i 1930 i Vilafranca del Penedès, 1924. | A. Cases sense serventes. B. Cases amb serventes. A les cases amb serventes, aquestes dones no es comptabilitzen.

A partir de la Taula 33 s'aprecia que les taxes més altes de contractació són en les unitats d'un sol membre, el que concorda amb el que s'ha vist abans respecte les llars de solitaris. A mesura que augmenten els membres de la família es redueix la contractació de criades, que torna a augmentar per les famílies de més de quatre membres. Així, en les llars compostes per poques persones sembla que el seu nombre no tindria una influència directa en la demanda de serventes, i seria a partir del cinquè membre que una llar més nombrosa implicaria una major demanda de serventes. En fixar-nos en els menors de 15 anys a les llars amb i sense serventes, podem veure que hi ha una tendència general a que hi hagi un nombre major de fills per sota l'edat de treballar a les llars que no contracten servei domèstic intern, el que indicaria que la demanda de serventes pot no respondre únicament a la major càrrega de treball que suposa tenir fills menors de 15 anys a la família. Al mateix temps, si analitzem el nombre de dones adultes (majors de 14 anys) en les llars amb serventes, es pot veure que no difereix massa del de les llars sense serventes, o que, en algunes ocasions és inclús superior (sobretot a l'etapa 1910-1930). D'aquesta manera, la major demanda de criades no tindria relació amb una presència menor de dones en aquestes famílies. En relació al nombre de persones ocupades es pot veure com acostuma a haver-hi una presència majors d'actius –tant d'homes com de dones– en les cases on hi ha serventes. A principis del segle XX, en el cas dels homes, hi ha més actius en les cases amb serventes només quan la llar compta amb quatre membres o menys, i, en canvi, hi ha menys actius en cases amb serventes de famílies nombroses. Això ens estaria indicant que les llars amb serventes no necessitarien un major nombre d'homes ocupats per mantenir a la família, contràriament al que passaria a les llars que no contracten serventes. A les famílies de set membres de principis del segle XX, per exemple, els homes actius que viuen amb una criada interna no arriben a dos, mentre que els que no tenen criades són 2,5. En relació a les dones, seria d'esperar una major ocupació femenina a les llars sense serventes, és a dir, a les famílies treballadores. Tanmateix, es percep una major ràtio d'actives en aquelles llars que contracten serventes, i que es podria explicar per la ocultació als padrons del treball femení menys qualificat: el de les jornaleres. En canvi, treballs més qualificats, per exemple vinculats a les professions liberals, podrien haver estat registrats en majors proporcions. No cal oblidar que moltes de les ciutats aquí tractades eren nuclis industrials amb una forta demanda de treball fabril femení, com Sant Feliu de Guíxols, Olot, Barcelona, Vilafranca del Penedès o Manresa (Borderías Mondéjar, 2012). Al mateix temps, a ciutats com Balaguer o Tàrraga, on encara una gran part de la població activa s'ocupava al sector primari, l'ocultació del treball agrícola femení podria també esbiaixar les ràtios d'actives per llars.

Taula 34. Professions femenines a les llars amb serventes contractades

Municipi	Any	00/01*	1-4	02	03	04	05	06	07/08/09**	7-7	7-9	10	total
Tàrraga	1868	3	-	1	-	6	-	2	6	5	-	-	23
Tàrraga	1889	1	-	-	-	3	-	2	-	-	3	-	9
Tàrraga	1930	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	5
Barcelona	1848	1	-	-	-	8	5	-	4	1	6	-	25
Barcelona	1930	3	-	-	1	3	-	-	-	-	7	-	14
Vic	1860	-	1	-	-	1	1	-	3	1	-	-	7
Vic	1889	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vic	1930	1	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	1-
Manresa	1868	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	4
Manresa	1910	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Balaguer	1870	2	12	-	-	-	1	-	-	2	-	-	17
Balaguer	1889	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	7
Balaguer	1930	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	5
Sant Feliu de Guíxols	1867	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Sant Feliu de Guíxols	1880	1	13	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Sant Feliu de Guíxols	1930	2	10	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Vilafranca del Penedès	1924	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	3
Olot	1930	-	-	-	-	3	-	1	-	-	-	1	5

Font: elaboració pròpia. Padrans Municipals d'Habitants (1848-1930). | *Exceptuant els religiosos (Minor Group 1-4) | **Exceptuant el sector de l'Alimentació (Minor Group 7-7) i de la Confecció (Minor Group 7-9). | Les baixes taxes d'activitat femenina en alguns padrons (Vic, 1889; Sant Feliu de Guíxols, 1867, 1880 i 1930; i Manresa, 1910) no ha permès fer els càlculs per aquestes ciutats.

Si mirem en quins sectors treballaven les actives de les llars amb serventes [Taula 34], podem veure com –malgrat la petita mostra de què disposem– s'ocupaven majoritàriament en les professions liberals (Major Group 00/01), en el comerç (Major Group 04), en l'alimentació (Minor Group 7-7) i en la confecció (Minor Group 7-9). En els tres darrers casos, és possible que es tractés de negocis familiars en què hi participarien gran part dels membres de la unitat domèstica, i en què la contractació de criades respondria a la necessitat de mà d'obra en aquests comerços i tallers, i no tant al volum de treball domèstic a satisfer. També cal destacar el nombre elevat de religioses (Minor Group 1-4), que contribuiria a alçar les ràtios d'actives a les unitats domèstiques de les llars ocupadores de criades.

Així, les dones treballadores a les llars amb serventes no serien ni obreres ni agrícoles. Malgrat les baixes taxes d'activitat femenina, en aquestes ciutats estudiades de principis de segle XX, s'ha vist que cap de les famílies nuclears on les dones s'ocupaven a les fàbriques (Major Group 07/08/09 exceptuant els Minor Groups 7-7 i 7-9) tenia contractada una serventa interna. Ni tan sols en aquelles famílies nuclears en què hi havia infants menors de 14 anys i en què les dones treballaven a la indústria –és a dir, en aquelles famílies on hem de suposar una major dificultat per satisfer el treball reproductiu– s'estava contractant a criades internes. Tot sembla indicar que tenir una serventa en règim intern seria un privilegi exclusiu d'una classe, i no estaria a l'abast de les famílies de classe treballadora. Això no obstant, és possible que algunes famílies de classe treballadora contractessin per hores a noies joves o ancianes per tenir cura dels infants mentre la mare treballava, com constatà Ildefons Cerdà a la seva *Monografia Estadística* (1856) de la ciutat de Barcelona. Així i tot, aquesta no seria una opció econòmica viable per gran part de les famílies treballadores (Borderías Mondéjar, 2018, p. 177).

Amb tot, se'ns planteja la hipòtesi que la demanda de criades internes no responia únicament a una major càrrega de treball reproductiu, sinó que podria deure's també a altres factors, com una

major capacitat adquisitiva o un major volum de treball vinculat als negocis familiars (en el cas, per exemple, de treballadors del comerç, de l'alimentació o la confecció). El fet que a les llars amb serventes hi trobem un nombre menor d'infants i una ràtio d'homes actius menor quan aquestes llars són nombroses ens permet intuir-ho. Tanmateix, caldria estudiar amb més deteniment l'ocupació de les dones en aquestes cases. Les baixes taxes d'activitat femenina que es registren en els municipis estudiats exigiria d'una correcció de l'ocultació per tal de poder analitzar el fenomen en la seva magnitud. Al mateix temps, caldria ampliar la mostra per poder estudiar el comportament de grups socials específics en relació a la contractació de minyones internes, per veure si es donava una relació entre la seva demanda i una major càrrega de treball reproductiu. En aquest sentit, cal anotar les altes taxes de contractació que torbem en llars de solitaris, així com la major demanda entre els caps de família vidus que en els casats, que ens estarien indicant que la falta d'una esposa o d'una dona que assumís el treball reproductiu sí que estimularia una major contractació de criades.

Conclusions

Aquest treball tenia com a propòsit realitzar una primera aproximació a un sector laboral i, en concret, a una ocupació: les serventes domèstiques. Les fonts tractades, tot i presentar algunes limitacions, han permès dibuixar un marc de referència i establir unes tendències generals que ens ajuden a entendre l'evolució en la demanda i la conformació d'aquest grup laboral durant la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX. A partir de l'estudi d'algunes poblacions catalanes s'ha pogut veure com, en aquesta etapa, el servei domèstic experimentà alguns canvis importants, inserits en les profundes transformacions socioeconòmiques que estava vivint Catalunya. Podríem resumir els canvis en aquests grup laboral en quatre fenòmens: la feminització d'aquest sector laboral, la seva concentració urbana, l'aprofundiment en caràcter immigrant i en l'origen rural de les serventes i l'exclusivitat en la pràctica de la contractació de criades internes.

En primer lloc, en relació a la feminització del servei domèstic, cal fer referència a dos aspectes. Per una banda, a través de l'estudi dels padrons municipals s'ha pogut apreciar un retrocés en la pràctica de la coresidència en algunes ocupacions eminentment masculines i que en un context històric prefabril podrien ser considerades un tipus de servei, entès aquest com una etapa d'aprenentatge i d'estalvi desenvolupat per persones joves en llars diferents a la pròpia. Així, els mossos agrícoles anirien perdent pes poblacional i productiu, davant la proletarització de les relacions laborals al camp català que suposaria una substitució d'aquests per jornalers estacionals. També l'aprenentatge gremial, propi d'un mercat de treball precapitalista, retrocediria en front a la difusió d'unes relacions laborals fabrils en què s'imposaria una nova lògica de l'aprenentatge que no implicaria la residència de l'aprenent a casa de l'amo. Per contra, gran part de les ocupacions femenines vinculades al servei —serventes, mainaderes, cuineres, donzelles, etc.— seguirien desenvolupant-se, en la seva major part, en règim d'internes.

Per altra banda, s'ha vist també la pròpia evolució en la conceptualització d'aquest sector laboral en els CNP, que si bé el 1860 incorporaven un conjunt d'ocupacions desenvolupades majoritàriament per homes, aquestes deixaren de ser considerades part del servei domèstic per incloure's en altres categories laborals a partir de 1877. És el cas dels mossos agrícoles, els pastors o els dependents de comerços. Posteriorment, la segregació d'altres ocupacions vinculades als serveis personals (com perruquers, xofers o jardiniers), així com al treball en establiments i fondes (cuiners, cambrers, etc.) anaren segregant-se d'aquest sector laboral, un fet que contribuï a l'estreta associació entre el servei domèstic i el treball domèstic.

Amb tot, el servei domèstic acabà conformat, principalment, per mà d'obra femenina, i a principis del segle XX les dones suposaven prop del 90% dels treballadors del servei domèstic segon els Censos Nacionals de Població (INE). Posteriorment, la segregació d'altres ocupacions femenines vinculades al servei domèstic, com bugaderes i planxadores que passaren a catalogar-se a la Indústria del Vestit, va fer que fos l'ocupació de serventa la majoritària en aquest sector laboral, i també l'estudiada en profunditat en aquest treball.

En segon lloc, en l'etapa estudiada s'ha constatat un procés de concentració de les criades a les ciutats. Aquest procés, ja perceptible a partir dels Censos Nacional de Població, s'ha analitzat en els municipis estudiats a partir dels padrons, en els qual s'ha pogut veure l'estret vincle entre les característiques socioeconòmiques d'aquests i l'evolució quantitativa de les serventes. Així, a l'entorn rural es percep un descens progressiu en la contractació de criades, similar al que s'ha vist en altres indrets agraris de l'estat. També la industrialització sembla que portà a una reducció quantitativa en la demanda de serventes, en potenciar la dissolució prematura de la institució tradicional del servei en aquells entorns rurals on dominava l'estructura agrària dels masos, com en les poblacions estudiades del Bages i el Baix Empordà. Seria únicament allà on es desenvolupà el sector terciari on la demanda de serventes seguiria sent important. Això implicaria dos processos consecutius: en primer lloc, en aquests nuclis urbans durant la segona meitat del segle XIX es percep una menor reducció quantitativa de les criades —en comparació als espais agraris i industrials—, i posteriorment una recuperació d'aquestes, el que evidenciaria que el desenvolupament dels serveis estimularia de nou la demanda de criades.

L'estudi de les professions dels caps de família d'aquelles llars contractants de criades ha permès aprofundir en l'anàlisi d'aquest procés de concentració urbana. S'ha pogut veure com entre 1848 i 1930 es produí una transformació significativa en la composició social dels ocupadors de serventes. Si a mitjans segle XIX encara ens trobem amb un nombre considerable de treballadors agrícoles i de la producció encapçalant llars on hi trobem criades internes, al primer terç del segle XX aquests s'han reduït substancialment. Ens apareixen, en el seu lloc, treballadors de ventes, de l'administració i dels serveis. Aquests grups que emergeixen com a contractants de criades estan estretament lligats al desenvolupament urbà i a la incipient terciarització de l'economia, el que explicaria que fos en aquells nuclis comercials, administratius i de serveis on hi trobem unes majors taxes de serventes. Propietaris, professionals i religiosos es mantenen en taxes similars al llarg del període. També s'aprecien com un col·lectiu procliu a la contractació de criades els fabricants i altres alts càrrecs de l'estructura empresarial industrial; tanmateix, en ser pocs en nombre no implicarien un augment considerable en la demanda de serventes en els nuclis industrials.

En tercer lloc, l'estudi dels Censos Nacionals de Població i dels Padrons Municipals d'Habitants també ha permès establir el perfil sociodemogràfic de les serventes, i s'ha pogut constatar que la major part de les criades eren joves i solteres, en consonància amb el que s'ha vist per altres parts de l'estat i d'Europa. Tanmateix, en analitzar les diferències en la composició per edats d'aquest grup laboral en funció de l'estructura productiva s'ha vist un número major de serventes de més edat en els municipis industrials, el que ha portat a proposar la hipòtesi que en els nuclis fabrils les majors oportunitats laborals per les dones joves a les fàbriques podrien incentivar que dones més grans ocupessin els llocs que aquestes deixarien vacants al servei. Caldria, però, ampliar la mostra i estudiar amb més deteniment aquests mercats de treball industrials per poder establir conclusions al respecte.

En relació a la procedència de les serventes, s'ha evidenciat la importància de les immigrants en aquest grup laboral. La majoria de les treballadores havien nascut en municipis diferents als que servien, al llarg de tot el període i en tots els municipis estudiats. A més, en l'etapa estudiada augmenten no només el nombre d'immigrants, sinó també la distància dels recorreguts empresos per aquestes. Cal destacar, no obstant, la diferència entre els mercats de treball rurals i els urbans. Mentre en els primers les criades procedien d'un entorn geogràfic molt proper i sembla que encadenaven migracions consecutives al llarg dels anys del servei, en els segons la procedència d'aquestes era més llunyana, i es percep un patró de menys mobilitat, el que podria indicar la voluntat d'establir-se definitivament a la ciutat on servien.

A les ciutats, l'alta presència de dones immigrants en el servei domèstic pot explicar-se per la capacitat d'atracció de població que exercien els mercats de treball urbans. Això no obstant, les dones nascudes a la mateixa ciutat gaudirien de fonts d'informació privilegiada i de millors oportunitats al mercat de treball local, el que comportaria que fossin principalment immigrants les ocupades com a criades. Així, els mercats de treball en aquestes ciutats estarien fortament segregats segons la procedència dels seus treballadors, i en el cas de les dones, aquestes trobarien en el servei domèstic una sortida laboral que els seria vetada en altres sectors.

En referència a l'alfabetització s'ha pogut apreciar que, a la segona meitat del segle XIX les taxes d'alfabetització entre les criades eren menors que la població femenina en general, una dinàmica que s'invertiria a principis del segle XX, quan ens trobem amb una alfabetització major en el col·lectiu de les serventes que en la resta de dones majors de 14 anys. Així, a mesura que les taxes d'alfabetització augmentaren entre la població femenina també ho feren entre les criades, que no es caracteritzarien per unes taxes importants d'analfabetisme. En estudiar la professió dels caps de família de les serventes externes –principalment els seus pares o marits–, s'ha pogut constatar com l'origen d'aquestes criades era força humil, com demostraria el fet que gran part dels caps de família treballassin com a jornalers, bracers o llauradors, és a dir, treballadors poc qualificats. Així, els fets que les criades externes provinguessin, majoritàriament, de famílies treballadores agrícoles, i que les minyones haguessin nascut en petits pobles rurals, primer de Catalunya i posteriorment de fora d'aquesta, emfatitzaria el caràcter rural de les serventes en el període estudiat.

Per últim, s'han tingut en compte les característiques de les llars contractants i s'han estudiat variables com el nombre de membres, de fills, de dones, d'actius i actives i les professions femenines d'aquestes famílies. Les baixes taxes d'activitat femenina registrades als padrons exigirien d'una correcció ocupacional per poder analitzar correctament la ràtio d'actives per llar. Tanmateix, el nombre menor de fills així com una presència igual o superior de dones en les llars amb criades plantegen la hipòtesi que la demanda de criades internes no responia únicament a una major càrrega de treball reproductiu, sinó que seria necessari buscar altres factors que contribuïssin a explicar aquesta demanda, com la capacitat adquisitiva d'aquestes famílies. Això no obstant, sí que s'ha pogut establir una major demanda de serventes domèstiques en llars de solitaris, així com una major contractació quan els caps de família eren homes solters o vidus,

enfront els casats, el que sí que indicaria que la falta d'una esposa o una altra dona que s'encarregués del treball domèstic afavoriria la contractació d'una serventa.

Si tenim en compte tant la composició social dels contractants de serventes internes com el perfil sociodemogràfic de les criades se'ns planteja la idea que, a la Catalunya del XIX, el servei domèstic no tindria un caràcter interclassista. És més, sembla que la distància socioeconòmica entre criades i amos augmentaria en l'etapa estudiada, quan la contractació de serventes internes passaria a ser una pràctica exclusiva de les classes benestants, al mateix temps que les immigrants provinents de zones rurals cada cop més llunyanes anirien guanyant pes.

Aquest treball es presenta com un primer pas d'una investigació que s'espera que pugui continuar però que encara es troba als seus inicis. Les hipòtesis aquí formulades requereixen, entre altres coses, d'ampliar les mostres, tant incloent noves localitats com incrementant quantitativament els buidatges dels padrons ja analitzats. Per altra banda, aquestes hipòtesis representen els aspectes més quantitius de l'estudi que es planteja. En una segona fase s'espera poder obrir noves vies d'estudi que contemplin, entre altres aspectes, els nivells de vida, les condicions laborals i els discursos al voltant d'aquest grup laboral, una tasca que exigirà del tractament de noves i diverses fonts.

Bibliografía

- Arru, A. (1990). The Distinguishing Features of Domestic Service in Italy. *Journal of Family History*, 15(4), 547–566.
- Bertillon, J. (1893). *Nomenclature of Professions*.
- Borderías Mondéjar, C. (1991). Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico. *Historia y Fuente Oral*, 105–121.
- Borderías Mondéjar, C. (1993). Emigración y Trayectorias Sociales Femeninas. *Historia Social*, 17, 75–94.
- Borderías Mondéjar, C. (2003). La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930). Teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno. In C. Sarasúa & L. Gámez (Eds.), *¿Privilegios o eficiencia?: Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pp. 241–273). Universitat d'Alacant.
- Borderías Mondéjar, C. (2008). El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas. In R. Ríos Lloret, G. Gómez-Ferrer Morant, & G. Cano (Eds.), *Historia de las mujeres en España y América Latina* (pp. 353–379). Cátedra.
- Borderías Mondéjar, C. (2012). La reconstrucción de la actividad femenina en cataluña circa 1920. *Historia Contemporánea*, 44(1), 17–47.
- Borderías Mondéjar, C. (2018). The Statistical Construction of Women's Work and the Male Breadwinner Economy in Spain (1856–1930). In R. Sarti, M. Martini, & A. Bellavitis (Eds.), *What is work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present* (pp. 165–187). Berghahn Books.
- Borderías Mondéjar, C., & Ferrer Alòs, L. (2015). Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936). *Historia Social*, 81, 3–27.
- Borrell Cairol, M. (2016a). *El servei domèstic a la ciutat de Barcelona, 1900-1950*. Universitat de Barcelona.
- Borrell Cairol, M. (2016b). La feminización del servicio doméstico. Barcelona 1848-1950. *Revista de Demografia Histórica*, XXXIV(1), 25–62.
- Borrell Cairol, M. (2020). La precarización del servicio doméstico en España 1900-1939. Factores institucionales. *Historia Social*, 96, 113–128.
- Bras, H. (1998). Domestic Service, Migration and the Social Status of Women at Marriage The Case of a Dutch Sea Province, Zeeland 1820-1935. In *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* (Vol. 23, pp. 3–19). GESIS - Leibniz Institute for the Social Sciences.
- Broom, L., & Smith, J. H. (1963). Bridging Occupations. *British Journal of Sociology*, 14, 321–334.
- Cabrè, A. (1999). *El Sistema català de reproducció*. Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació.
- Cía García, M. V. (1998). Las sirvientas en Pamplona, según el censo de 1900. *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, 5, 139–168.
- Cooper, S. M. I. (2004). From family member to employee: Aspects of continuity and discontinuity in English domestic service, 1600-2000. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 277–295). Peter Lang.
- Cusidó i Vallverdú, T., & Gil-Alonso, F. (2012). Los Censos en España: entre continuidad y cambio (1857-1970). *Revista de Demografia Histórica*, 30(1), 29–68.
- Da Molin, G. (1990). Family forms and domestic service in southern Italy from the seventeenth to the nineteenth centuries. *Journal of Family History*, 15(1), 503–527.
- De Dios Fernández, E. (2018). *Sirvienta, empleada, trabajadora de hogar : género, clase e identidad en el franquismo y la transición a través del servicio doméstico (1939-1955)*. Universidad de Málaga (UMA).
- Del Amo del Amo, M. C. (2008). *La familia y el trabajo femenino en España durante la segunda mitad del siglo XIX*. Universidad Complutense de Madrid.
- Dubert, I. (1999). Domestic service and social modernization in urban Galicia, 1752-1920. *Continuity and Change*, 14(2), 207–226.
- Dubert, I. (2004). Agricultural Work, Social Structure and Labour Markets of the Rural Domestic Service in Galicia. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 113–126).

Peter Lang.

- Dubert, I. (2006). Modernity without modernisation: The evolution of domestic service in North-West Spain, 1752-1900. *Gender and History*, 18(2), 199–210.
- Espadalé, J. (1993). El cas de la indústira suro-tapera. *Revista de Girona*, 161, 84–91.
- Espuny Tomàs, M. J. (2014). El servicio doméstico: la historia jurídica de una exclusión continuada. In M. J. Espuny Tomàs, G. Garcia González, & M. Bonet Esteva (Eds.), *Relaciones laborales y empleados del hogar: reflexiones jurídicas* (pp. 27–60). Dykinson.
- Ewan, E. (2004). Mistresses of Themselves? Female Domestic Servants and By-Employments in Sixteenth-Century Scottish Towns. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries2* (pp. 411–434). Peter Lang.
- Fauve-Chamoux, A. (Ed.). (1997). *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVI^e-XX^e siècles*. Česká Demografická Společnost.
- Fauve-Chamoux, A. (1998). Servants in Preindustrial Europe: Gender Differences. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 23(1), 112–129.
- Fauve-Chamoux, A. (2004). Introduction. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 1–11). Peter Lang.
- Fauve-Chamoux, A. (Ed.). (2004). *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th - 21st Centuries*. Peter Lang.
- Federici, S. (2018). *El patriarcat del salari*. Tigre de Paper.
- Ferrer Alòs, L. (1994). Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Catalunya Central (siglos XVIII-XX). *Revista de Demografia Històrica*, 12(2), 199–232.
- Ferrer Alòs, L. (1998). Germans al celibat, germanes al matrimoni. El paper dels cabalers en la reproducció dels grups socials benestants a Catalunya (segles XVIII-XIX). In X. Roige, A. Garica, & M. Mascarell (Eds.), *Antropologia del parentiu* (pp. 211–248). Icaria Editorial.
- Ferrer Alòs, L. (2008). La diversitat de l'activitat econòmica a la Catalunya moderna: més enllà de la renda feudal. *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 28, 725–764.
- Ferrer Alòs, L. (2009). Achieving Well-Being in Spain through the Single Heir System (18th and 19th Centuries). In M. Durães, A. Fauve-Chamoux, L. Ferrer Alòs, & J. Kok (Eds.), *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th-20th Centuries)* (pp. 259–290). Peter Lang.
- Ferrer Alòs, L. (2018). Estructura agraria, familia troncal, mercado de trabajo y redes sociales en el mundo rural, Cataluña siglos XVIII-XIX. *Mundo Agrario*, 19(40).
- Fialová, L. (2004). Domestic service in the Czech Lands at the turn of the 19th and 20th centuries from statistical point of view. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 141–174). Peter Lang.
- García Gonzalez, F. (1998). Labradores, jornaleros y sirvientes en la Sierra. Organización doméstica y ciclo de vida (Alcaraz, 1753-1787). In F. García González (Ed.), *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX: formas de organización doméstica y reproducción social* (p. 223). Universidad de Murcia, Departamento de Historia Moderna, Contemporánea y de América.
- González Pérez, V., & Martín-Serrano Rodríguez, G. (2018). La población ocupada en los censos de la población de España de 1857 y 1860: normativas de la Comisión de Estadística General del Reino. In J. A. Márquez Domínguez & R. M. Jordá Borrell (Eds.), *Ciencia regional y Andalucía a partir de la visión del geógrafo Gabriel Marco Cano García: un homenaje a su vida y obra* (pp. 519–554).
- Hajnal, J. (1965). European Marriage Patterns in Perspective. In *Population in History* (pp. 101–144). Routledge.
- Higgs, E. (1996). The Tabulation of Servants in the Nineteenth-Century Census, with a special reference to domestic servants. In D. R. Mills & K. Schürar (Eds.), *Local communities in the Victorian census enumerators' books* (pp. 27–35). Leopard's Heat Press.
- Iturralde Valls, M. (2014). El servicio doméstico infantil en el tránsito hacia una economía urbana industrial: Barcelona, 1792-1850. In *El trabajo Infantil en la ciudad de Barcelona (1768-1856). Entre el Antiguo Régimen y la nueva sociedad industrial*. (pp. 103–152).
- Laslett, P. (1977). Characteristics of the western family considered over time. *Journal of Family History*, 2(2), 89–115.
- Laslett, P. (1988). The institution of service. *Local Population Studies*, 40, 55–60.

- López-Gay, A. (2014). 175 años de series demográficas en la ciudad de Barcelona. La migración como componente explicativo de la evolución de la población. *Biblio 3W. Revista Demográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XIX(1098), 1–15.
- Lundh, C. (1999). The social mobility of servants in rural Sweden, 1740-1894. *Continuity and Change*, 14(1), 57–89.
- Lundh, C. (2004). Life Cycle Servants in Nineteenth Century Sweden - Norms and Practice. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 71–86). Peter Lang.
- Martín-Casares, A. (2004). Domestic Service in Spain. Legislation, Gender and Social Practice. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 189–210). Peter Lang.
- Martín-Serrano Rodríguez, G., & González Pérez, V. (2018). El censo de la población de España de 1860: Notas de propedéutica sobre la población ocupada. *Cuadernos de Geografía*, 100, 59–88.
- Martínez López, D., & Martínez Martín, M. (2017). Servicio doméstico, género y reproducción social en la Andalucía contemporánea. Granada, 1890-1930. In I. Dubert & V. Gourdon (Eds.), *Inmigración, trabajo y servicio doméstico en la Europa urbana, siglos XVIII-XX*. Casa de Velázquez.
- Martínez Veiga, U. (1995). *Mujer, trabajo y domicilio: los orígenes de la discriminación*. Icaria Editorial.
- McBride, T. (1974). Social Mobility for the Lower Classes: Domestic Servants in France. *Journal of Social History*, 8(1), 63–78.
- McIsaac Cooper, S. (2004). From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 277–296). Peter Lang.
- Moreno Claverías, B. (2015). El aprendizaje de gremio en la Barcelona del siglo XVIII. *Areas: Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 34, 63–75.
- Moring, B. (2004). Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 43–70). Peter Lang.
- Pallol Trigueros, R. (2017). “Tan lejos, tan cerca”. Redes migratorias, mercado laboral y solidaridad de origen en Madrid entre 1850 y 1900. In I. Dubert & V. Gourdon (Eds.), *Inmigración, trabajo y servicio doméstico en la Europa urbana, siglos XVIII-XX* (pp. 61–92). Casa de Velázquez.
- Pech, S. (2007). L’influence des nourrices sur la formation physique et morale des enfants qu’elles allaitent selon les médecins et moralistes espagnols des XVI^{ème} et XVII^{ème} siècles. *Paedagogica Historica*, 43(4), 493–507.
- Pérez-Fuentes, P. (1995). El trabajo de las mujeres en la España de los siglos XIX y XX. Consideraciones metodológicas. *Arenal: Revista de Historia de Mujeres* 1, 2(2), 219–245.
- Pujadas-Mora, J.-M., Romero Marín, J., & Villar, C. (2014). Propuestas metodológicas para la aplicación de HISCO en el caso de Cataluña, siglos XV-XX. *Revista de Demografía Histórica*, 32(1), 181–220.
- Rahikainen, M. (2007). Children Educating Children: Young Girls as Nursemaids in Sweden and Finland, Late Nineteenth to Mid-Twentieth Century. *Paedagogica Historica*, 43(4), 589–602.
- Rivière Gómez, A. (1994). “Caídas, miserables, degeneradas”: estudios sobre la prostitución en el siglo XIX. Horas y horas.
- Roca Fabregat, P. (2005). ¿Quién trabajaba en las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870). *Historia Agraria: Revista de Agricultura e Historia Rural* 2, 35, 49–92.
- Romero Marín, J. (2001). Familial strategies of artisans during the modernization process: Barcelona, 1814-1860. *History of the Family*, 6(2), 203–224.
- Romero Marín, J. (2005). D’agremiats a menestrals: els artesans barcelonins de 1814 a 1860. *Butlletí de La Societat Catalana d’Estudis Històrics*, XVI, 201–219.
- Ros Massana, R. (2020). Rotación e irregularidad del trabajo en un distrito industrial exportador. La industria corchotaponera (1891-1910). *Investigaciones de Historia Económica*, 16, 95–107. <https://doi.org/10.33231/j.ihe.2020.01.004>
- Ros Massana, R., & Alvarado Costa, J. (2006). Treball i pluriactivitat al sector surer català, c. 1750-1920. *Estudis d’historia Agraria*, 19, 105–141.
- Sáenz del Castillo Velasco, A. (2020). *Sin descanso. El servicio doméstico durante el franquismo*. Icaria editorial.
- Sanmartí Roset, C. (1994). El treball assalariat en els masos de la Catalunya interior al segle XIX.

- L'exemple del mas Santmartí. *Estudis d'història Agrària*, 10, 143–155.
- Sarasúa, C. (1994). *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*. Siglo XXI.
- Sarasúa, C. (2003). El oficio más molesto, más duro: el trabajo de las lavanderas en la España de los siglos XVIII al XX. *Historia Social*, 45, 53–78.
- Sarti, R. (1997). Notes on the feminization of domestic service: Bologna as a case study (18th - 19th centuries). In Antoniette Fauve-Chamoux (Ed.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles* (pp. 125–164). Česká Demografická Společnost.
- Sarti, R. (2005a). *Conclusion. Domestic service and European identity*. http://www.servantproject.com/www.uniurb.it/scipol/drs_servant_project_conclusion
- Sarti, R. (2005b). Domestic Service as a 'Bridging Occupation'. Past and Present. In S. Pasleau & I. Schopp (Eds.), *Proceedings of the Servant Project* (pp. 163–185). Éditions de l'Université de Liège.
- Sarti, R. (2005c). Freedom and Citizenship? The Legal Status of Servants and Domestic Workers in a Comparative Perspective (16th–21st Centuries). *Proceedings of the Servant Project, III*(December 2002), 127–164.
- Sarti, R. (2005d). Who are Servants? Defining Domestic Service in Western Europe (16 th-21 st Centuries). In *Proceedings of the Servant Project: Vol. II* (Issue 4).
- Sarti, R. (2007). Dangerous Liaisons: Servants as 'Children' Taught by their Masters and as 'Teachers' of their Masters' Children (Italy and France, Sixteenth to Twenty-first Centuries) 1. *Paedagogica Historica*, 43(4), 565–587.
- Sarti, R. (2014). Historians, social scientists, servants, and domestic workers: Fifty years of research on domestic and care work. *International Review of Social History*, 59(2), 279–314.
- Sarti, R., Bellavitis, A., & Martini, M. (2018). Introduction. In R. Sarti, M. Martini, & A. Bellavitis (Eds.), *What is work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present* (pp. 1–84). Berghahn Books.
- Scanlon, G. (1987). La mujer y la instrucción pública: de la ley Moyano a la II República. *Historia de La Educación: Revista Interuniversitaria*, 6, 193–208.
- Serramontmany i Hugas, A. (2016). Criades , mossos i altres servents del Mas Terrats de Romanya d'Empordà. 1794-1808. *Estudis D'Historia Agrària*, 28, 1–24.
- Simonton, D. (2011). "Birds of passage" or "career" women? Thoughts on the life cycle of the eighteenth-century European servant. *Women's History Review*, 20(2), 207–225.
- Sogner, S. (2004). The Legal Status of Servants in Norway from the Seventeenth to the Twentieth Century. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 175–188). Peter Lang.
- Solà, À., & Yamamichi, Y. (2015). *Del aprendizaje a la maestría. El caso del gremio de velers de Barcelona, 1770-1834*. 34, 77–91.
- Tatjer, M. (2002). El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras. *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 6.
- Tatjer, M. (2019). La electricidad en el lavado de la ropa doméstica y colectiva. Un lento proceso desde las lavadoras manuales hasta la difusión de las lavadoras eléctricas (1880-1990). In *V Simposio Internacional de la Historia de la Electrificación. La electricidad y la transformación de la vida urbana social*.
- van Nederveen Meerkerk, E. (2017). Temporary Service? A Global Perspective on Domestic Work and the Life Cycle from Pre-Industrial Times to the Present. *Geschichte Und Gesellschaft*, 43, 217–239.
- Vikström, L. (2004). Female Domestic Servants in Sundsvall. A Swedish Sawmill Town, during Industrialization. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 87–112). Peter Lang.
- Wall, R. (2004). The Social and Economic Significance of Servant Migration. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 19–42). Peter Lang.
- Walter, B. (2004). Irish Domestic Servants and English National Identity. In A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 196th - 21st centuries* (pp. 471–488). Peter Lang.
- Wilcox, P. (1982). Marriage, mobility and domestic service in Victorian Cambridge. In *Local Population Studies* (Vol. 29, pp. 19–34).